

اسلام

او

داسلام نقش

د فرد او جامعې په جوړولو کښې

Ketabton.com

د گل پا چا «الفت»

مرتب او مهتمم: عزيز الرحمن «الفت»
د چاپ او ترجمې حق په مهتمم پورې اړه لري
د حوت ۱۰-کال ۱۳۵۲ هجري ش.

فهرست

مخ	عنوان
ج	تقریظاً.....
1	مقدمه.....
2	مُحمدصلی اللہ علیہ وسلم.....
2	اسلام ته خفی دعوت.....
3	داسلام اظهار:.....
3	بلال:.....
4	ياسر، عمار بن ياسر اوسمیه دياسر نسخه:.....
4	خیاب:.....
4	صهیب:.....
4	عامر بن فهیره:.....
5	لیبیه:.....
5	اسلام.....
9	اسلامی جامعه جورول.....
11	طبقاتی جامعه داسلام په نظر کنهې:.....
13	مساوات:.....
51	اسلامی تصوف.....
60	دتصوف درې مدرسي.....
71	متکلمین او علم کلام.....
72	وعد او وعید.....
73	احباط.....
73	شفاعت.....
74	دیغمبرانو عصمت:.....
74	معجزه اونبوت:.....

تقریظ

دپلار له مرگه وروسته ملگرو راته وویل چه پس لدې ته باید دهغه په هرنا چاپ شوی اثرباندې چه وروسته تردې راوځي یوڅه ولیکې.

دهمدې مطلب دپاره مې دخپل پلار دغه اثر چه اسلام او داسلام نقش د فرد او جامعې په جوړولو کښې نومېږي خو ځلې ولوست او په نتیجه کښې دا راته معلومه شوه چه ماغوندي یوه سړي ته چه په دین باندې اساسي مطالعه نه لري پدغسې یوه کتاب باندې چه مؤلف ئې شل کاله ددیني علومو په تحصیل او څلویښت کاله ئې پدې لاره کښې په څیړنو او مطالعو تېر کړي وي، څه لیکل اسانه کارندی.

په حقیقت کښې همدا کتاب زما داسلامي مطالعې شروع او آغاز گڼل کېږي. بیا هم دغه څو کښې دیوه متجسس او دهغه د پیرو په حیث چه دځوی ولی دیره ټینگه مینه او جذبه ئې هم ملگري ده لیکم.

څلویښت کاله پخوا کله چه مرحوم الفت صاحب په عربي ژبه کښې د صرف، نحوي، منطق، بدیع بیان، معاني، فقه، وصول الفقه، تفسیر او حدیث کتابونه ولوستل او په ځان ئې دا اعتماد حاصل شو چه د مطالعې له لارې دنالو ستلو کتابونو تدریس هم کولی شي، درس لوستل ئې پریښوده او د فامیل دمعیشت دتامین دپاره ئې ماموریت ته مخه وکړه. د الفت صاحب دهغې زمانې دیني لوست او تحصیل پنځوس کاله وروسته نتیجه ورکړه او څو تکمیل یانا تکمیل واړه او غټ دیني کتابونه ورنه جوړ شوه چه یو ئې همدغه کتاب دی. په دې ترتیب دا خبره صحیح شوه چه الفت صاحب له ملائې نه شاعری او لیکوالی ته، له هغه نه سیاست او پارلمان ته اوله دغه ځای نه د پیرو تجربو او علمي ذخیرو سره بېرته غاڼي او نهائې حقیقت ته او پدې لاره کښې خدمت ته رجوع وکړه.

دا کتاب د مرحوم الفت صاحب د ژوندانه دوروستیو شیو وروستی اثر دی چه دکلونو کلونو مطالعو او تجربو نه پس، او دخدای دکور د زیارت له ادا کولونه وروسته (د ۱۳۵۳ هجری کال شروع) ئې دهغه په لیکو پیل وکړ او دخپل ژوند دوروسته سلگيو د پای ته رسیدو سره ئې پای ته ورساوه (د قوس آخره ۱۳۵۲).

پدې اساس عالم الغیب خدای ددې کتاب هست او ژوند د الفت صاحب له نیست او مرگ سره له اذله یوله بله تړلی او ملگری کړی و.

دا کتاب که څه هم د متن له حیثه تکمیل ومگر نور کار ئې پاتې و.

مؤلف پخپل قلم دکتاب په ځینو برخو باندې ځینې علامې ایښي وې اوله ځینو برخو نه ئې سره خطونه تاو کړي ویا دا چه ځینې کښې ئې یو ځل محوه کړي او بیائې بیرته پدغومحوه شوو خطونو د صحت علامې لگولې وې. ځینې داسې عبارات هم پدې کتاب کښې شته چه صرف په نښه شوی او نه معلومېږي چه دڅه دپاره؟

د کتاب دیرې پانې پاکنویس شوی هم نه وې او په مشکل سره لوستل کیدی. دکتاب سره د ماخذونو فهرست هم نه موجود او دهغه علت به شاید دا وی چون کتاب اصلاً تحلیلی لیکل شوی او دخپل فکر او نظر نه ورکښې کار اخیستل شوی نو ځکه کتاب ماخذونه نلری یا ممکن وروسته به دا کار شوی وای.

دغه دلایل دا خبره واضحه کوي چه دشکل په لحاظ دکتاب څه کار پاتې و او مؤلف غوښتل چه پدې کتاب باندې بیا غور او فکر وکړي مگر اجل نور مهلت ورنکړ.

د تجدید نظریه وخت کښې شاید دکتاب ځینې مطالب وړاندې وروسته شوی هم وای.

قدرت له یوې خوا غوښتل چه دغه اثر دالفت صاحب د فکر او نظر محصول وي دده په تحلیلي فکر او نظر ولیکل شي مگر له بلې خوا ئې داهم اراده وه چه د تجدید نظر دپاره ورته وخت او فرصت ورنکړي او دغه ضرورت بې ضرورته وگڼي.

ماد کتاب په تدوین او نقلولو کښې ځانته دهیخ راز مداخلې، تصرف یا لاس وهنې حق ورنکړ او یواځې مې داصلي نسخې له مخې نه یو بل نقل تهیه کړ.

علاوه ددې کتاب دآیتونوله تطبیق نه دقرآن پاک سره ما دهغه اعراب هم دقرآن داعرا بوسره برابر کړه ځکه چه د کتاب ایتونه اصلا اعراب گذاری شوی نه و، ماد کتاب دآیتونو حروف هم په قرآنی تورو او حروفو وارول. دا کتاب پدې لاندې مطالبو باندې بحث او څیړنه کوي:

- ۱- اسلام
- ۲- صالح عمل
- ۳- اسلام او ایمان
- ۴- داسلامی جامعه جوړول
- ۵- طبقاتی جامعه داسلام په نظر کښې
- ۶- امریه معروف او نهی له منکر څخه
- ۷- دظلم مخنیوی
- ۸- مرسته او تعاون
- ۹- د فرد جوړول
- ۱۰- مالکیت او مالی سیاست په اسلام کښې
- ۱۱- داسلامی اخلاقو غایه او اغیزه
- ۱۲- جود او سخا
- ۱۳- اسلامي تصوف
- ۱۴- شریعت او حقیقت یا تشریح او تحقیق
- ۱۵- دصوفیانو مقامونه او احوال
- ۱۶- دتصوف طریقې
- ۱۷- دتصوف مدرسې
- ۱۸- دتصوف په باب ځینې آیتونه او حدیثونه
- ۱۹- متکلمین او علم کلام
- ۲۰- اجتهاد

ددغو مطالبونه چه هر مطلب پدې کتاب کښې څیړل شوی دی هغه آیتونه او احادیث هم ورسره یوځای بیان شوی دی چه دهمدې مطلب یا موضوع داثبات دپاره لازم او ضرور و. وروسته بیا ددغو مطالبو د عملي جنبې دښه روښانه کولو او ترسیمولو دپاره دحضرت محمد (ص) دیارانو، اصحابو او نورو واقعی پیروانو په لنډې پېژندنې سربیره دهغوی دهر یوه دژوندانه شخصي او اجتماعي اعمال، احوال او کردار هم دهغوی دحیات په مختلفو مراحلو کښې څیړل شوی دی ترڅو پدې ترتیب دهرې موضوع او هر مطلب دنظر او عمل ترمنځ کامل توافق، تطابق او هم اهنګی ښه څرګنده شي او دا مطلب پږښه افاده شي چه اسلام بې عمله ایمان یا بې ایمانه عمل نه خوښوی، ځکه چه داسلام په صدر کښې هغه څه چه داسلام پیغمبر حضرت محمد (ص) او نورو یارانو ئې ویلی هغه ئې هماغسې په ځانونو باندې تطبیق کړی دي.

داکتاب چه ډېر ساده، سلیس، روان او عام فهمه لیکل شوی تر ټولو زیات د عامو خلکو د پاره گټور ثابتېږي او هغه محروم عوام د دین په اصلي ماهیت او واقعیت بڼه خبروي کوم چه تر اوسه له هرڅه نه محروم او بې خبره ساتل شوی و حتی دخپل دین دمزیت نه هم.

په افغانستان کښې تراوسه چه د اسلام په باب په پښتو ژبه کښې څه لیکل شوی اکثرآ په فرایضواو واجباتو یا د دین د ارکانو په باب دي او د صالحه اعمالو په برخه کښې د مسلمانانو اجتماعي وجایبو او مکلیفتونو باندې څه ندی لیکل شوي.

ځینې کتابونه داسې هم دي چه د آیاتو او احادیثو ترجمه ئې دومره مغلقه او پیچیده وي چه د جامعي ډېر لږ خلک یا یواځې خواص ئې په مطلب بڼه پوهیدی شي او عام خلک ورنه بې برخې پاتې دي. له دین نه د عامو خلکو بې خبري او ناخبري شاید چه ډېر دلایل او عوامل ولري مگر یو علت به ئې همدغه د ترجمو موضوع هم وي.

داسې کتابونه هم شته چه دیوې واقعي یا یوه مطلب په افاده او بیان کښې دهغې واقعي په عملي روش یا تاریخي جنبې باندې چه د اسلام په صدر کښې هم پېښ شوی وي او د حضرت محمد (ص) او دهغه دیارانو او اصحابو عملي تجویز یا تصمیم هم په هغه مورد کښې معلوم او مشهور وي څه نه وائي او جریان مجهول پرېږدي.

دا کتاب علاوه تردې چه دخپل متن د هرې موضوع د پاره د تحلیل او تحقیق شکل لري پورتنی مطالب ئې هم ټول په نظر کښې نیولی دی او لدې لحاظه ویل کیدی شي چه ممکن دابه په پښتو ژبه کښې او لین اثر او کتاب وي چه ددې هیواد عام خلکو ته وړاندې کيږي ترڅو چه له یوې خوا د دوی فکري او ذهني سطحې د لوړولو او ارتقا سره مرسته وکړي او له بلې خوا د اجتماعي وجایبو او تکالیفو یا د صالحه اعمالو په سلسله کښې عامو خلکو ته یو لږ ډېر عمده ټکي او مطالب په لاس ورکړي او پدې وسیله دوی پخپلو اجتماعي او انساني روابطو کښې خپلو هغودیني وجایبو او مکلیفتونو ته بڼه متوجه او ملتفت شي چه تراوسه ورته نه و متوجه شوي او یائي نه و پیژندلي.

همدغه د مسلمانانو اجتماعي وظایف او مکلیفتونه دي چه په تودې او جامعي ئې اثر پرېوزي او تعلق ورسره نیسي او دغه مکلیفتونه دي چه مسلمانان اجتماعي خدماتو ته چمتو کوي او دخدای له مخلوق سره ئې مینې او همدري ته راکاږي، اجتماع ته شکل او صورت ورکوي او تنظیم پکښې راولي.

نوځکه دغه موضوع د دغسې خاص اهمیت په اثر ددې کتاب د بحث او څیړنې اساسي محور تشکیلولی. دهغو آیاتو په اتکاء او استناد چه پدې کتاب کښې بیان شوي دي هغه څوک چه په اجتماعي وجایبو او تکالیفو کښې مقصروي تش زهد او محض عبادت ئې له الهی عذاب او عتاب نه نشي ژغورلی. یوه مسلمان او د اسلامي ټولني افرادو ته لازم او واجب دی چه خپل اجتماعي وظایف، تکالیف او مکلیفتونه چه د صالحه اعمالو عمده رکن دی او د اسلام د دین ټول اجتماعي اساسات ورباندې ولاړ دی د فرایضواو واجباتو سره یوځای څنگ په څنگ او په مساوي او موازي توگه پرمخ بوځي، یواځې مونځ د دینداری، دلیل او عامل ونه گڼي، ځکه چه پاک خدای دخپل هربنده سره دهغه د اجتماعي روابطو او مکلیفتونو په اساس هغسې معامله، محاسبه او عمل کوي.

کوم بل عمده نقش چه د کتاب ئې لري دادی چه هغه فکر او نظر چه وائي دین باید د ژوندانه په سیاسي، اقتصادي، اداري او اجتماعي چارو کښې مداخله ونکړي او یواځې د عبادت په چوکاټ کښې په مساجدو او کتابونو کښې محبوس او محصور پاتې شي، په اساسي اوقاطه توگه تردیوې او د اثباتوې چه د اسلام دین پخپل نهاد او تهداب کښې د مسلمانانو په ټولو اجتماعي روابطو او دهغوی د ژوندانه په ټولو امورو او ساحو باندې کامل تسلط او نفوذ لري او یواځې په عباداتو پورې مربوط او منحصر نه پاتې کيږي د اسلام دین چه د بشر د سعادت تضمین کوي طبعاً باید دهغوی د ژوندانه په ټولو مور و باندې کنترول ولري.

دا کتاب په ډېر بڼه ترتیب او بڼه صورت سره د ډېرو تاریخي پېښو او واقعیتونو په بیانولو او د ښو مثالونو په څرگندولو سره د اثباتوې چه اسلام دخپلو پیروانو داداري او سیاسي تنظیم او سمون د پاره ډېر سودمند او جامع مقررات لري، تقوی او اهلیت هغه دوه عمده پرنسیپونه دي چه اولاً د اسلام له خوا د ادارې د پاره وضع شويدي

او د اکتاب پدغه لړ کښې دهغې اسلامي جامعي خصوصيات، شکل، اساسات، ماهيت، اقتصادي او حقوقي سيستمونه داسې تشریح کوي چه په هروخت او هر عصر کښې دخپلو پيروانو ددغو ضرورتونو او احتياجاتو داساساتو او کلياتو د پربڼه جوابگوۍ وي، چه پخپله مؤلف هم ورته پخپل مختصر والفاظو کښې داسې اشاره کړيده: ((هغه سياسي جامعه چه اسلام د حضرت محمد صلی الله عليه وسلم له وخته د حضرت عمر (رض) دوهم خليفه ترشهادته، او وروسته ترهغه هم کله کله دنياته وړاندې کړه يوه داسې جامعه وه چه سياسي قدرت پکښې بې کبره او بې غروره د پرمخگام په حيث استعمال شو او عدالت و تقوی، مساوات، مشوره، حریت، قناعت او په نفس حاکمیت ئې هغه ښکاره خصوصیتونه او ممیزات و چه نظیر ئې بیا چا ونه لید.))

د سياسي، اجتماعي او اقتصادي ديموکراسۍ په واقعي مفهوم او ددغه اصل دريښو او نیلویه وده او انکشاف باندې پوهیدل چه څنگه، څه وخت او په څه ترتیب مینځ ته راغله د اکتاب د پره ښه رڼا اچوي او دغه پدیده دنورو پیغمبرانو او په تېره بیا د اسلام د پیغمبر او اسلامي دورې دنهضت مولود او محصول گڼي اولدغه رهگذره کله چه د اکتاب د اسلامي صدر د جامعي اساسات څیري او مطالعه کوي ددغې جامعي د جوړونکويغني افرادو شخصیت، نظر، عمل او روش ته گوري چه دغه جامعه له څنگه او کومو افرادو نه جوړه شوې وه او بیا کله چه ددغې جامعي د افرادو شخصیتونه مطالعه کوي هلته په جامعي باندې نظر اچوی او د جامعي ماهیت او ساختماني شکل او حالت څیري. یعنی د جامعي څیره او عکس دهغې د افرادو په څیرو کښې گوري او د افرادو څیري او عکسونه ئې په جامعي کښې مطالعه کوي. طبعاً کله چه دا دواړه خواوې یو د بل ممثل، معرف او ممد وي د جامعي او جوړونکو ماهیت او خاصیت یوشي، طبیعي ده چه ښه افراد، ښه جامعه جوړوي او ښه جامعه ښه افراد روزي او مینځ ته ئې راوړي بیانو دغه شرایط خود په خوده او په اتوماتیکي ډول دهغې حقیقي او واقعي ديموکراسۍ د پاره ښه زمينه آماده کوي چه د اسلام د صدر جامعه ئې بهترين مثال و.

د افرادو او جامعي ترمینځ همه جانبه موازنه او توازن برقرارول او ساتل او ددواړو خواو د حقوقو، منافعو او آزادیو ترمینځ د توازن رعایت او حمایه، دهغوی د هریوه د منافعو ترمینځ د تصادم مخینوی او په نتیجه کښې ددواړو خواو د قوت، قدرت او صلاحیتونو ترمینځ داسې حدود او سرحد ټاکل چه یوه خوا هم هغه قوت او طاقت ونلري چه بله خوا و خوری یائې نابود او ختم کړي د اسلامي جامعي د بارزو و خصوصیاتو او مشخصاتو عمده او بارز صفت دی چه پدې کتاب کښې ئې د پره ښه څیړنه شویده. دکتاتوره جامعه چه فرد او فردیت په کلي توگه محوه کړي یافردی دکتاتوري چه دکتاتور لکه لویه هیولا او بلاوی خلک خپل مخلوق و گڼي او جامعه ورته هیڅ قیمت او ارزښت ونه لري دواړه د اسلام له نظره منفور دي.

د غلام او غلامۍ د سیستم کلي اضمحلال، الغاء او دهغه ریښې شنول چه د اسلام تر راتلودمخه ئې لکه هیولی ډیرو انسانانو په سرنوشت باندې لوبې کولې د اسلام د پیغمبر او په دنیا کښې د اجتماعي عدالت د برقرارولود یواځني قهرمان حضرت محمد (ص) او دهغه دیارانو په سیستماتیکي حرکت او عملی اقداماتوله مینځه ویورل شو او دغه تاریخي او انقلابی افتخار هم د اسلام د اجتماعي عدالت د تامین په برکت دی چه برجسته مثالونه ئې پدې کتاب کښې د پره ښه صورت راټول او څیړل شوي دي.

په اقتصادی لحاظ د اسلام اقتصادی سیستم او روش د پرمخگام او مشخص دی او صریح احکام لري، اسلامی عدالت او مساوات دانه خوبنوی چه په یوې اسلامي ټولني کښې یو ئې نادار او پریشانه او بل ئې دقارونی جايدادونو مالک او خاوند وي.

که د اسلام اقتصادی سیستم په یوه جمله کښې خلاصه کیدی شي نو ویلی شو چه له شتمنونه اخیستل او په نادارو ئې ویشل د اسلام اقتصادی پالیسي ده او دغه ویش هم باید داسې وي چه دنادار حیثیت او انساني کرامت ته هېڅ راز صدمه ونه رسوي.

فاحشه سرمایه او غنا په اسلام کښې د سرکشي، فتنې، فساد، ظلم، کبر او تکبر تومنه او منبع بنودله شويده چه دهر راز ببعده التيو سبب گرځي.

له فساد سره مبارزه، له ظلم سره مقابله، له ببعده التيو سره مجادله د حق حمايه او د عدالت قايمول اسلامي امر او تعليم دی نو ځکه د اسلام دين ملاکي، سرمایه داري، خاني او سرداري نه خوښوي او په ښه نظر ورته نه گوري.

ځکه چه د پيغمبرانو د اوامرو په مقابل کښې سرکشي، تمرد او نافرمانی همدغو خلکو کړيده، تحول او نوی دين دوی نه دی منلی او د ارتجاع حاميان او د زاره حال طرفداران هم دوی پاتې شويدي.

فاحشه سرمایه او شتمنی پخپل اصل کښې د ظلم، ظالمانو او نورو ببعده التيو په مقابل کښې خپل خاوند او مالک زبون، جبون، ترسو او بزده کوي او د مجادلې او مبارزې جرئت، احساس، توان او شهامت ورته اخلي او اسلام نه غواړي چه پيروان ئې زبون او جبون وي او د حق او عدالت په برقرارولو کښې د ظلم او ظالم له مقابلې نه وو پرېږي يا ودارشي.

نو ځکه اسلام سرمائې او شتمنی ته ښه نظر نلري. البته هغه سرمایه دار چه خپله سرمایه د جامعې د خیر او دخلکو دگټې دپاره په کاراچوي په اسلام کښې ډېر غټ حيثيت او مقام لري او په دغه ډله کښې نه حسابېږي.

اسلام نه يواځې فاحشه غنا او سرمایه چه د انسانيت د ښمن دی بدگڼي بلکه هر هغه شی چه له يوه انسان نه دهغه انسانيت اخلی نه خوښوي او دايدې چه اسلام اصلاً انسان سازه او انسانيت پروره دين دی.

غيرملي، غير ديموکراتیک، غير ولسي مسلکونه او نظامونه چه د ځان بقا او دوام غواړي په يوې ټولني کښې هميشه په سردار، ملاک، خان او سرمایه دار اتکا کوي، همدوی دخپلو اجراتو د پرمخ بيولو دپاره جذبي ځکه چه عقيدوي او مفکوروي نژديوالي او اشتراک دوی يوله بله سره تړي او ملگری کوی دايدې چه دغه راز خلک په ټولني کښې د تخريب، فتنې او فساد په خپرولو کښې خاص مهارت لری او غيرملي او غير ولسي مسلکونه يا نظامونه خوپه ټولني کښې غير د فساد له خپرولو نه بله سرمایه گذاري اصلاً نه منلی شي او نه ئې کولی شي.

بيا هم همدا د اسلام دين دی چه هدف او مقصد ئې د اجتماعي عدالت تامين، د مساواتو براقراړی او د واقعي ديموکراسی. تعميم دی نو ځکه ئې د فتنې، فساد او ظلم له منيځه وړلو دپاره له خپله آغازه د دغو ظالمانو، سردارانو او سرکشو خلکو د مخالف قطب يعنې د تودې په اکثریت لکه نادارو، مظلومو، محتاجو، مسکينو او غريبو خلکو اتکا کړيده او دخپلو اجراتو او اهدافو د پرمخ بيولو دپاره ئې هم دوی له ځانه سره شریک او ملگری کړی دی.

د حضرت محمد (ص) او دهغه ديارانو او اصحابو حيرانوونکی کارنامې، اجرات، اقدامات او تعيينات پدغه مورد کښې هم د اسلام د دغه اقتصادي سيستم د تعقيب ښکاره ثبوت دی.

د اړوش دغه حقيقت ثابتوي چه د اسلام د صدر جامعې د اجتماعي عدالت، کاملې برابرې او ديموکراسی. دپاره خپل اداري او اقتصادي سيستمونه دواړه يوله بل سره هم آهنګ کړی او د يوه هدف د تامين دپاره ئې يو ځای پرمخ بيول.

د حضرت محمد (ص) په مبارکو لاسونو باندې د حضرت بي بي خديجې، حضرت عثمان او د اسلام دنورو ډيرو واقعي پيروانو د ثروت او دارايی. د توزيع کولو طرز همدغو نادارو او بيوزلو ته داپه ټينګه ثابتوی چه يواځې او يواځې همدا د اسلام دين او هغه هم د حضرت محمد (ص) او دهغه ديارانو او اصحابو دوخت اسلام وچه رفتار ئې دگفتار او کردار سره يو وچه هغه په ډېر وسيع معنی عبارت و د يوې سالمې او آزادې جامعې له جوړولو څخه.

عزیز الرحمن ((الفت))

د حوت ۱۰ - کال ۱۳۵۲

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

چاچه په بشري تاريخ كښې بې تعصبه صحيح تحقيق كړې او د منصف نظر خاوند دی دامني چه پيغمبران، مصلحان او اخلاقي رهبران د بشريت لارښوونكي دي چه دانسان په تهذيب او اصلاح كښې ستره برخه لري او د جوامعويه ښه كولو اوسمولو كښې ئې كار او زيار د ډېر قدر وړ دی. دوی د ډېر پاره چه نيكي په بدۍ او حق په باطلو غلبه ومومي، كړاوونه گاللي، اورو ته غورځول شوي، په كانو ويشتل شوي، په سولۍ خيژول شوي او رټل شويدي. د دوي په تعليم او تربيت ډېر ښه سړي سړي شويدي او قومونه دانسانيت په سمه لار منزل مقصود ته رسيدلي دي.

هر دين په خپل وخت كښې د تكامل او ترقي په لور كاملاً يو مفيد حركت و چه بشريت ئې وړاندې بيولي او فرهنگ ته ئې لوی خدمت كړيدی، د فرد جوړښت او د ټولني ټولښت دلويو اديانو ميوه ده چه اسلام دغه ميوه نوره هم خوږه كړيده. په دې كښې شك نشته چه د فرد او جامعي ښه والی او سموالی يو په بل پورې كلك تړون لري. افراد جامعه جوړوي او جامعه د افرادو په جوړولو كښې مؤثر نقش لري. د فرد درشد او تكامل د پاره ښه جامعه په كارده اوبنه جامعه د ښو اشخاصو په لاس جوړېږي. كه د فرد او جامعي ترمنځ توازن ونه ساتل شي نوبيايو په بل تېري كوي او خوري ئې.

په يوه ټولنه كې كه فرد او فرديت ته زياته اعتنا وشي او فردي آزادي له خپله حده تجاوز و كړي نوبيا ځيني افراد دخپلو خاصو استعدادونو يا د مساعدو شرايطو او حالاتو په وجه ډېر پياوړي كيږي او په نورو افرادو تسلط پيدا كوي چه په دغه صورت كښې دانساني استعمار او استثمار مسئله منځ ته راځي او طبقاتي تضادونه طغيان كوي. كه بالعكس فرد بيخي بې اهميته وگڼل شي او د ټولني د قرباني گډوډی شي نوبيا د جامعي دروند سيوری په افرادو لوېږي او استعدادونه ئې وده نشي كولي. د فرد او جامعي په معامله كښې افراط او تفريط دواړه ډېر خطرناك دي او د دغې موازنې ساتنه ډېر زيات دقت غواړي. كه د دې تلې هره پله درنه شي اجتماعي عدالت له منځه ځي او ظلم منځ ته راځي. اسلام د فرد او جامعي په جوړولو كښې د اجتماعي نظام په حيث هم د فرد شخصيت او حيثيت محترم گڼلی، هم ئې د جامعي خيراو مصلحت په نظر كښې نيولی دی، هم ئې يوقوي او ستر جماعت يعنې اسلامي امت جوړ كړی چه عرب او عجم، تور او سپين، بډای او فقير ته ئې مساوي حقوق ور كړي او اجتماعي عدالت ئې له هرڅه پورته او لوړ گڼلی دی، هم ئې د شخصيت او استعداد رشد او تكامل ته زمينه مساعده كړې چه افراد د قابليت په صورت كښې نبوغ او قهرمانۍ ته ورسېږي او فرديت تجلی و كړي.

د فرد او جامعي جوړول د دواړو د پخلا كولو او ملگري كولو په معنی هم په اسلامي نظام كښې په ډېر دقت له نظر لاندې دي. هغه متوسط حد چه په دغه مورد كښې اسلام موندلی د فرد او جامعي متضادي گټې خوندي كوي او يوله بله ئې مربوطوي.

اسلام د فرديت له روزلو سره په افرادو كښې اجتماعي شعور او احساس دومره قوي كړی چه فرد د جامعي په خدمت كښې د سرو مال قرباني ته چمتو شو او په خپله اراده ئې عمومي خيراو مصلحت په شخصي گټو مقدم وگاڼه او شخصيت ئې دخلكو په خدمت كښې وموند.

د اسلام د برياليتوب راز په همدې كښې دی چه په خپلو پيروانو ئې د ايشار او قرباني رښتياۍ جذبه او تينگه اراده پيدا كړه چه د اجبار ځای اختيار ونيوه.

په اسلام کېنې د جامعي د خير او مصلحت د پاره د سر او مال قربانول يولوړ هدف وگرځيد او تقدس ئې وموند چه په روحي او نفسياتي لحاظ څه بابلل څه گټل وگڼل شوه او په ذهن او شعور کېنې ډېر لوی اساسي او حسي بدلون راغی او د قرباني افتخار د افرادو نصيب شو.

که چيرې اسلام فرد ته د مالکيت حق نه وای ورکړی څه به ئې قربان کړي و؟

که فرد په فداکاری مجبور وای او دده اراده پکښې دخپله نه وای دا يثار او فداکاری معنی به څه وه؟

د بې ارادو افرادو حرکت او عمل به هم ماشيني و او د فکر کولو ضرورت به نه و موجود.

پخواتر دې چه د اسلام فعال او خلاق نقش د فرد او جامعي په جوړولو کېنې په دواړو معناؤ و څير و ښه به دا وي چه دا اختصار په ډول د اسلام په حقيقت او ماهيت ځان پوه کړو او پخواتر دې چه د اسلام ماهيت او حقيقت ځانته معلوم کړو بهتره ده چه د اسلام او د حضرت محمد صلی الله عليه وسلم د نبوت اورسالت مطالعه له آغازه شروع کړو.

محمد صلی الله عليه وسلم

۵۷۰-۲۳۲ م

کله چه د وحې ورځې رانژدې شوې محمد (ص) له خلوت سره مينه پيدا کړه ځکه به د حرا غارته ورته او په شپو شپو به ئې هلته عبادت کاوه او آسمانی خوبونه به ئې ليدل. دده رښتيايي خوبونه د وحی مقدمات وچه د چاپه قول ئې شپږ مياشتې دوام وکړي.

د عمر څلويښت کاله ئې چه پوره شوه حضرت جبريل ورته د روژې په (۱۷) د دوشنبې په ورځ د نبوت پيغام راوور دغه وخت د قمری کال په حساب دده عمر څلويښت کاله ، شپږ مياشتې او اته ورځې وې او د عيسوي ميلاد (۲۱۰) داگست شپږمه وه چه دی د حرا په غار کېنې و او د (اقرآ) امر ورته وشوه چه د وحی آغزو.

چاچه لومړی په ده ايمان راوړ په ښځو کېنې بي بي خديجه، په هلکانو کېنې لس کلن (علي) او په آزادو سړيو کېنې په احرارو رجالو کېنې (۳۷) کلن (ابوبکر)، په مواليو کېنې (زيد بن حارثه) په مريانو کېنې (بلال بن رباح) حبشی و.

اسلام ته خفي دعوت:

وروسته تر هغه چه (يا أيها المدثر) سورت نازل شو محمد (ص) په غير علني ډول اسلام ته دخلکو بلنه شروع کړه او دهغه خفي دعوت درې کاله دوام وکړ، په دغه موده کېنې به مسلمانانو مونځونه له مشرکانو نه په پټه کول. يوه ورځ يوه مشرک وليده چې (سعد بن ابی وقاص) په يوه پټ ځای کېنې لمونځ کوي ځکه ئې دده دغه کار وغانده او سعد دهغه سره په شخړه اخته شو او مشرک ئې زخمې کړ، د لومړۍ وينه وه چه په اسلام تويې شوه.

په همدغه وخت کېنې رسول الله (ص) او څو تنه اصحاب دارالارقم ته ننوتل او هلته به ئې لمونځ او عبادت کاوه. دارالارقم د صفاد غونډۍ په بيخ کېنې دارقم ابن ابی ارقم کور وچه په اسلام کېنې له سابقونو څخه دی.

يو شمير صحابه چه د حضرت ابوبکر په بلنه مسلمانان شوي و داوو: عثمان ابن عفان، زبير بن عوام، عبد الرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص او طلحه بن عبيد الله.

د اسلام اظهار:

د خفي دعوت درې کاله چه پوره شوه په (۲۱۳) عيسوی کښې الله پاک رسول الله (ص) ته امر وکړ چه خلک په ښکاره دين ته راوبوله (فَأَصْدَعُ بِمَا تُؤْمَرُونَ مَرْؤًا عَرَضُ عَنِ الْمُشْرِكِينَ - الحجر آيت ۹۴) يعنی ښکاره کړه هغه څه چه پرې مامور کېږي اوله مشرکالو څخه مخ واړوه.

داهم ورته وويل شوه: (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ - الشعراء آيت ۲۱۴) وويروه خپله ډېره نژدې قبيله.

د اسلام ښکاره دعوت چه شروع شو او پيغمبر خپل رسالت علني کړ د قريشو مشران: عتبه او شيبه د ربيعه زامن، ابوالبخترې دهشام زوی، اسود ابن المطلب، وليد ابن مغیره، ابو جهل بن هشام، عاص بن وايل سهمی، نبيه او منبه د حجاج زامن او داسې نور ابو طالب د حضرت محمد (ص) تره ته ورغلل او ورته وئې ويل:

ستا وراره زمونږ خدايان وکنخل، زمونږ دين ته ئې بدو ويل، زمونږ پلرونه ئې گمراهان وبلل، ته به يا هغه منع کوي او يابه ئې مونږ ته پرېږدي او لاس به ترې اخلي، زمونږ دين ستا دين هم دی او تاهم دهغه دين ندی قبول کړی. ابو طالب له هغوی سره په ښه ژبه خبرې وکړې او رخصت ئې کړه دی پخپله رسول الله (ص) ته ورغی او د هغوی دغه خبرې ئې ورته وکړې، د خداي رسول (ص) له خپل دعوت نه لاس وانه خيست او خپل رسالت ته ئې دوام ورکړ.

قريش بيا ابو طالب ته ورغلل او داخل ئې ورسره په تنده لهجه خبرې وکړې خوبياهم څه نتيجه ترې حاصله نشوه دريم ځل بيا دغه راز مفاهمه تکرار شوه مگر اولو العزم پيغمبر خپل رسالت په هيڅ صورت پرېښود. بالاخره قريشو پخپله رسول الله (ص) ته رجوع وکړه او ورته ئې وويل که له دغه کاره لاس واخلي هرڅومره مال چه غواړي دربه ئې کړو چه له ټولونه زيات مالدار شي، که د قريشو قيادت او سيادت دې خوښ وي ټول به دې اطاعت ته غاړه کېږدو او امرونه به دې منو، که مريض ئې او څه صحي عارضه درته پيښه وي طبيبان به درته راوغواړو او علاج به دې وکړو. رسول الله (ص) ورته په ځواب کښې وويل: که څوک مې په يوه لاس کښې لمر او په بل لاس کښې سپوږمۍ کېږدي قبول به ئې نکړم او له خپل رسالت نه به لاس وانخلم.

کله چه قريش پخپلو ټولو کوششونو کښې ناکامه شوه نو د حضرت محمد (ص) او دده د اصحابو د ځورولو او ازارولو اراده ئې وکړه او خصوصاً هغه مومنان چه ضعيفان او بې مرستې و لکه موالې او غلامان چه قومې ملاتړ ئې نه درلود او له نورو ځايو راغلي و له سختو شکنجو او عذابونو لاندې ونيول شوه چه له اسلامه واوري او د حضرت محمد (ص) پيروي پرېږدي مگر اسلام او حضرت محمد (ص) دخپلو پيروانو په روح او ضمير کښې دومره عميق نفوذ کړی و چه د دين په لار کښې ئې دسر او مال قربانول ابدي ژوند گاڼه او له ډېرو شديدو فشارونو لاندې ئې خپل ايمان ټينگ ساته. په دغسې وخت کښې چه مومنان ډېر لږ او په ډېر ضعيف حالت کښې و د حضرت محمد (ص) علني تبليغ او ښکاره اسلام مسلمانان له ډېر مشکل امتحان سره مخامخ کړل.

هغه نقش چه اسلام ئې د افرادو او اشخاصو په روحی تقويه او معنوي جوړښت کښې لري په همدغه لومړي مشکله مرحله کښې خپله معجزه ښيي او دا ثابتوی چه اسلام د ډېرو ضعيفو کسانو روحيه او سنجيه څومره پياوړې کړه او له څنگه خلکو نه ئې څنگه خلک جوړ کړه؟

د مثال په ډول د دغو څو تنو مقاومت او ټينگ عزم د خاصې يادونې وړ دی.

بلال:

حضرت بلال د حبشي رباح زوی چه مور او پلار ئې اسيران نيول شوي و او دی د اميه بن خلف غلام پاتې شو د اسلام په دين مشرف شو او په همدغه وجه به اميه دی لوڅ لگر په سره غرمه کښې په سرو شگو کښې خښ کړ او درنه تيره به ئې په

سینه ورته کینبوده چه دکفر کلمه پرې ووايي اولات و منات او عزی په خدایي ومني مگر بلال به په همدغه حال کنبې احد احد وویل او خپله عقیده ئې نه پتوله.

چاچه دمکې معظمې دسره اوړي سره غرمه لیدلې وي هغه پوهیدلې شي چه ددغه عذاب تحمل خومره مشکل دی او په دغسې حال کنبې د وحدانیت او از او چتول څنگه ایمان غواړي؟

یوه ورځ چه دغه حال ابوبکر ولید نو امیه ته ئې وویل له خدایه نه ډار پرې چه دغه مسکین دغسې په عذابوې. امیه ورته وویل: تافاسد کړیدی ته ئې خلاص کړه. ابوبکر وویل: زه یو غلام لرم چه ستا په دین دی هغه به تاته درکړم ته دی ماته راکړه. امیه دا خبره ومنله او بلال ئې حضرت ابوبکر ته ورکړ، ابوبکر هغه سملاسه ازاد کړ اوله دغسې عذابونو نه ئې نجات ورکړ.

ياسر، عمار بن ياسر اوسميه لياسر بنحاه:

هغه وخت چه رسول الله (ص) په دارالارم قم کنبې و او دمسلمانانو شمیر لا څلویښتو تنو ته نه ورسیدلې چه عمار، یاسر اوسمیه مسلمانان شوه او بني مخزومو په همدغه سبب عمار او دده پلار او مور په ټکنده غرمه کنبې ابطح ته بیول او سرې شگې به ئې پرې رااړولې چه دغه دین پرېږدي او بېرته پخواني دین ته واورې. رسول الله (ص) چه دوی په دغه حال ولیدل نو ورته ئې وویل:

(صَبْرًا آلَ يَاسِرٍ قَانَ مَوْعِدِ كُمْ الْجَنَّةِ) صبر کوی ځای موجنت دی. دالنده وینا چه دیوه پیغمبر دخولې وه دومره موثره وه چه یاسر په دغه سخت عذاب کنبې مړ شو او خپل ژوند ئې د عقیدې په لاره کنبې قربان کړ.

سمیه هم په همدغه حال کنبې صابره پاتې شوه او چه ابو جهل ورته بد رد وویل، دې هم بالمثل سخت ځواب ورکړ او ابو جهل په ډېرې بیرحمۍ په فحبیع او وحشیانه ډول ووژله. په اسلام کنبې لومړۍ شهیده همدغه سمیه دعمار مورده چه د ابو جهل په لاس په جارحه آله په قتل ورسیده. سمیه په دغسې حال کنبې هم له ابو جهل غوندې ظالم او قسي القلب سړی نه ونه ویرېده او ځواب ئې وروگرځاوه.

خباب:

وايي چه دی شپږم سړی و چه په اسلام مشرف شو او دقریشو له لاسه په هغوسرو شگو کنبې بنخیده چه جوار به پکنبې ورپته کیدل مگر خباب په هیڅ صورت چاله خپلې عقیدې وانه راوه او په خوله ئې هم دکفر کلمه رانغله که څه هم دده په شابه په اورسړې کړې تیرې هم اېښودل کیدې.

صهيب:

دسنان رومی ځوی صهیب چه دی او عمار بن یاسر په یوه ورځ مسلمانان شوی ؤ او دمسلمانانو شمیر لا څلویښتو ته نه ورسیدلې دقریشو له لاسه ئې ډېر عذابونه او کړاوونه ولیدل او دهجرت اراده ئې وکړه قریشو دی پدې شرط پرېښود چه خپل مال ئې ټول قریشو ته پرېښود او دی ترېنه یوسر او دوه غوره لارې.

عامر بن فهیره:

رسول الله (ص) لا دارالارقم ته ننوتلی نه و چه عامر بن فهیره اسلام راوور. دی هم دضعیفانو له جملې څخه و اوله ډېرو ستونزو او کړاوونوسره مخامخ شو مگر مقاومت ئې له لاسه ورنکړ او بې ایمانه نشو. حضرت ابوبکر دی هم وپیره او ازاد ئې کړ.

لبیبه:

دبني مومل مينځه هغه وخت مسلمان شوه چه عمر بن خطاب لا په اسلام مشرف شوي نه و. عمر د اسلام په وجه لبيبه په راز راز غذا بونو کړوله مگر عمر غوندې يوه قوي شخص ونکړي شوه چه دلبيبي په ايمان غلبه ومومي او د اسلام جذبه ئې مړه کاندې. داهم حضرت ابوبکر وپيرله او ازاده ئې کړه. دا و دايمان د قوت يو څو مثال ه چه د شرک او کفر په مقابل کښې ئې ثبات او مقاومت د اسلامي تاريخ له مفاخره څخه گڼلی شو. اوس چه د اسلام لومړنی حال څه نه څه معلوم شو په اسلام به يو اجمالی نظر واچوو او و به گورو چه دغه دين له خپلو پيروانو څه غواړي او څه ترې جوړوي؟

اسلام

د اسلام سپيڅلی دين په دوو ټکو کښې خلاصه کولی شو: ايمان او صالح عمل.

په قرآن کریم کښې چه هر ځای ايمان ياد شويدي صالح عمل (وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ) ورسره جوخت ملگري دي. يعنې بې عمله ايمان او بې ايمانه عمل ئې ندي پکار.

ايمان دهغې عقيدې نوم دی چه سړی د يوه خدای خدائي، د محمد (ص) پيغمبري د زړه په صدق ومني، قرآن کریم او د الله تعالی (ج) نور کتابونه، ملکې او پيغمبران په حقه وگڼي، خير او شر د خدای له لوري مقدر و بولي او پس له مرگه بيا ژوند ته اميد و اروي.

صالح عمل دوه ډوله دی: يو هغه فريض او واجبات دي چه مومنان ئې د عبادت په توگه سرته رسوي يعنی کلمه ويل، مونځ کول، روژه نيول، زکوٰه ورکول، حج ادا کول او داسې نور واجبات.

بل هغه اجتماعي وظيف او مکلفيتونه دي چه په اجتماع او جامعي پورې تعلق لري او په نورو ئې اثر پرېوزي. په تعبدي فريضو کښې هم زکات ورکول علاوه په دې چه مالي عبادت دی اجتماعي منظور پکښې ډېر قوي دی چه نورو ته ئې خير او گټه رسېږي.

د جمع، جمعي او اخرونو مونځونه او حج هم اجتماعي جنبه لري، د صالحو اعمالو ډېره درنه او مهمه برخه هغه و جايب او تکاليف دي چه اجتماعي ژوند او د جامعي نيکمرغي تامينوي.

اسلام که له يوې خوا د مومن او مسلمان تعلق له خدای سره ټينگوي له بلې خوا ئې د جامعي دمفيد او صالح غړي په حيث د جامعي اجتماعي خدماتو ته چمتو کوي او د خدای له مخلوق سره ئې مينه او همدردي پيدا کوي. که څوک په اجتماعي و جايبو او تکاليفو کښې مقصروي تش زهد او مخص عبادت ئې له الهي عذاب او عتاب څخه نشي ژغورلی.

په قرآن کریم کښې د اسورت: (أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ وَلَا يَحْضُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ)

په ډېر صراحت مونځ کوونکي پوهوي چه يواځې مونځ د دينداري دليل نه دی بلکه له دغه مهم عبادت سره د يتيم او مسکين مرسته او لاس نيوی هم د دين مهم رکن دی که څوک داکارنه کوي او محض عبادت او مونځ کوي هغه په حقيقت کښې ریا کار او له لمانځه څخه غافل دی چه دين ئې په صدق نه دی منلی او د افسوس وړ دی. په دې آيتونو کښې الله تعالی د خطاب په ډول خپل رسول (ص) ته وايي:

آيا ليدلي دي دي هغه څوک چه ددين تکذيب کوي او دجزا ورځ دروغ گڼي دا هغه څوک دی چه یتیم رتي او دمسکين په مړولو کښې له تحريص او بيړې نه کار نه اخلي، دهغو مونځ کوونکو په حال افسوس چه له خپل لمانځه څخه غافل دي او ماعون منع کوي.

ماعون هغه ورځني کار آمد شيان دي چه خلک ئې معمولاً يوله بله په عاريت غواړي لکه: کتوه، ديگي، تبر، لور، تار، ستن او داسې نور.

په اسلام کښې مومن دمومن ورور گڼل شوی او (ائِمَّا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ) قرآنی تړون دی چه مومنان ئې د ايمان په حبل المتين ټينگ تړلي دي.

دا وروري محض دخولې خبره نده او عملي ثبوت غواړي چه بايد په زړه کښې ځای ولري او په لاس او پښو ئې عملاً اثبات وشي.

رسول الله (ص) مومن او مسلمان داسې معرفي کوي:

(لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ-عَنْ أَنَسٍ رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ) يعنې ستاسو هيڅ يو (کامل) مومن کيدی نشي څو چه دخپل ورور دپاره محبوب ونه گڼي هغه چه دخان دپاره محبوب گڼي يعنې هغه څه چه په ځان ئې لوروي بايد په بل مومن ئې هم ولوروي. داهم درسول الله (ص) حديث دی: (الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ لَا يَظْلِمُهُ وَلَا يَخْذُلُهُ وَلَا يَسْلِمُهُ) مومن دمومن ورور دی چه نه پرې ظلم کوي نه ئې يواځي پرېږدي او نه ئې ظلم ته سپاري. په يوه بل حديث کښې راغلي دي: (الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالنِّبْتَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضًا-عَنْ أَبِي مُوسَى رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ) مومن دمومن دپاره لکه بنا داسې ده چه بعضې ئې بعضې ټينگوي.

دمسلمان په باب رسول الله (ص) ويلي دي: (الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ-بُخَارِيُّ) مسلمان هغه دی چه مسلمان ئې له ژبې او لاس څخه په امان وي.

اسلام ديوه مسلمان تش طاعت او عبادت ته نه گوري بلکه په اجتماع کښې ئې گوري چه له نوروسره څه سلوک او څه رازرويه لري.

وايي چه يوه شاهد حضرت عمر (رض) په مخکښې شاهدي ادا کړه او هغه دغه شاهد ته وويل داسې څوک راته راو له چه تاپېژني. شاهد يوسړی راوست چه دشاهد ښه ستاينه ئې وکړه عمر (رض) ستاينونکی ته وويل ته ئې نژدې گاونډی (همسايه) ئې چه مدخل او مخرج ئې درته معلوم وي؟ ستاينونکي وويل: نه! عمر (رض) وويل: په سفر کښې ئې ملگری شوی يې چه اخلاقي مکارم ئې درته څرگند شوی وي؟ هغه وويل: نه! عمر (رض) بيا وويل: ددرهم او دينار معامله دي ورسره کړيده چه پرهيزگاري او تقوی ئې درته ښکاره شوی وي؟ هغه بيا دنه ځواب ورکړ.

دا ځل حضرت عمر (رض) ورته وويل: گمان کوم چه په مسجد کښې دي په لمانځه ولاړ ليدلی چه دقرآن په لوستلو ئې مهممه او زمزمه کړيده او خپل سر ئې ټيټ کړی او جگ کړی دی. ستاينونکی وويل: هو! عمر هغه ته وويل: څه لارښه ته ئې نه پېژني او شاهد ته ئې وويل: لارښه بل څوک راو له چه تاپېژني.

له دي ماجرا څخه ډېره ښه معلومېږي چه اسلامي نظر يو مسلمان يوازي په مسجد کښې نه گوري په کور کښې، په سفر کښې او په معامله کښې ئې هم گوري او شهادت ئې هغه وخت قبلوي چه عملاً ئې اجتماع ته ښه امتحان ورکړې وي. هغه څه چه اسلام ئې په پوره مومن او مسلمان کښې غواړي او خوښه وي ئې په دي آيتونو کښې ئې بيان په ښه شان شويدي: (لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ البقره آ: ۱۷۷) نيك عمل يوازي دانه دی چه خپل مخونه دمشرق او مغرب خواته واړوي. لويه نيکي دهغه چانيکي ده چه په خدای او دقيامت په ورځ، په ملکو، په کتابونو او په پيغمبرانو ايمان راوړي او مال ورکوي سره له

دې چه ورته گران وي خپلوانو ته يتيمانو ته محتاجو ته، مسافرو او سوالگرو ته اولگوي ئې دغاړوپه ازادولو كښې او مونځ كوي. زكات وركوي او پخپل عهد وفا كوي كله چه عهد و كړي (او خاص گرزو و) صبر كوونكى په سختيو، كړاوونو او په جنگ كښې. داډله هماغه كسان دي چه صادقان دي په دين كښې او هم دوى دي متقيان. په دې آيت كښې پس له ايمان له اول مال وركول خپلوانو، يتيمانو، مسكينانو، پرديسانو، سوالگرو ته او دغلامانو دازادولو دپاره نيك كار گڼل شوى او پس له هغه مونځ او زكات.

دلته د زكات ذكر د انبيي چه يوازي د زكات وركړه كافي نه ده بايد سربيره په زكات نور مال هم په خيره چارو كښې د حاجت خاوندانو ته وركړ شي. وفا په عهد او په شدايدو كښې صبرا وثبات هم د اصلي نيكى. مهمه برخه ده. رښتياى ايمان او اسلام له خداى اورسول او له فى سبيل الله جهاد سره داسې تينگه مينه غواړي چه نورې مينې ئې په مقابل كښې د وجود اظهار و نكړې شي ځكه الله تعالى فرمائي:

(قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ التَّوْبَةُ: ٢٤) ووايه! (اى محمده) كه دي ستاسو پلرونه، ستاسو زامن، ستاسو وروڼه، ستاسو ميرمنې، ستاسو خپلوان او هغه مالونه چه پيدا كړي مو دي او هغه تجارت چه د بازار له سپريدو څخه ئې په ويره كښې ياست او هغه استوگنځي چه خونې مو دي له پاك الله له رسول الله او له فى سبيل الله جهاد څخه زيات محبوب، نوبيا د خداى عذاب ته سترگې په لاره اوسئ. په دې آيت كښې هغه ټول شيان چه انسان ورسره ډېره مينه لري او په هر چا له هرڅه نه گران دي ياد شويدي او بيا ويل شوي كه ددغو ټولو په مقابل كښې د خداى، در رسول او فى سبيل الله جهاد پله درنه نوي دالهي عذاب مستحق ياست او دغه راز ايمان هغه ايمان نه دى چه د فلاح موجب گرزې.

تش په ژبه ايمان څه ايمان نه دى بلکه ايمان يوه راسخه عقیده ده چه له زړه سره نه شكېدونكى تعلق لري. قرآن پخپله د ايمان په باب وائي: (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ - الحجرات: ١٤) باديه نشينو عربو ويل چه ايمان مو رواړى. ووايه (ورته) ايمان مو نه دى راوړى ليكن ووائي منقاد شوي يو حال دا چه ايمان مو زړونو ته نه دى ننوتى.

هغه ايمان چه زړونو ئې مزه ليدلې ده له هرڅه نه خوږدى او دغه ايمان هرڅه كولى شي. ايمان بايد كامل وي ناقص او نيمگړى ايمان څه گټه نلري. الله تعالى فرمائي:

(أَفْتُمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ البقره: ٨٥) آيا ايمان راوړئ د كتاب په يوه برخه او په بله برخه كافر كېږئ څوك چه له تاسو څخه د غسې كوي د هغه جزا نه ده مگر رسوايي ده د دنيا په ژوند كښې او د قيامت په ورځ به سخت ترين عذاب ته وركرزول كېږي. داځكه چه ايمان تجزيه نه قبلوي او د خداى كتاب داسې نه دى چه څوك به ترېنه څه اخلي او څه به ردوي. د خداى امر همدغه دى چه وايي:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَأَقَّةٍ - البقره: ٢٠٨) اى مومنانو ننوزئ په ټول اسلام كښې. ننوتل دانه دي چه سپرى يوه پښه له دروازې نه دننه كړي او نور د باندې ولاړوي.

اسلام ډېر احكام لري د اسلام شرعي احكام چه د خداى له لوري نازل شويدي عملي تطبيق غواړي او تعميل ئې حتمى دى.

په اسلامى هيوادونو كښې كه اسلامي شريعت جاري نه وي او د خداى د احكامو خلاف فيصلې او اجراءات كېږي د غسې نظام ته اسلامي نظام نشو ويلى.

په اسلام کښې د خدای له حکمه مخالف حکم د چلیدو نه دی، اصلي حکومت د خدای حکومت دی د اسلام زما مداران د خدای دا حکامو چلوونکي او تطبیقوونکي دي. الله پاک خپل پیغمبر ته وايي: (فَاَحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ - المائدة آ: ۴۸) نو حکم وکړه د دوی تر منځ په هغه څه چې خدای نازل کړيدي، په بل آیت کښې وايي: (وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ - المائدة آ: ۴۴) او هر څوک چې حکم ونکړي دهغه څه موافق چې خدای نازل کړيدي نو دغه گروهمدوی دي کافران.

اسلام له مومن او مسلمان څخه شجاعت او بهادري غواړي چې بهي د خدای له ويرې بله ويږه بايد په زړه کښې ونلري او بهي زړه سپری کامل مسلمان کیدی نشي د خدای په اوامرو او مناهيو کښې دا امر او نهی هم شته چې وايي: (فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْا اللَّهَ، فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْا اللَّهَ - المائدة آ: ۳ او ۴۴) نومه ډاريرئ له خلکونه او وډارشی له ماڅخه يوازې له خدای څخه ډار بدل او له خلکو څخه نه ويږېدل د اسلامي احکامو په تعميل کښې ډېر زيات دخل لري.

د مثال په ډول د عدالت قايمول هغه گران کاردی چې کله داشخاصو او کله ديوه قوم د دښمنۍ باعث گرزي او يو ډارن ويږندونکی سپری نشي کولی چې په دغسې مواردو کښې عدالت وچلوي. په دغسې مورد کښې هغه څوک چې له خلکو ډارېږي ياله خدایه نه ډارېږي په دواړو حالو کښې د عدالت له قيام څخه ډډه کوي او څوک چې هم له خلکو ډارېږي او هم له خدایه نه ډارېږي هغه خو هېڅکله د دغه کار جوگه نه وي. په قرآن کریم کښې چې د عدل کولو او دبی عدالتۍ دمخنيوي په باب ډېر تاکيد شوی دا هم ويل شوي دي: (وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اِعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ

لِلتَّقْوَى الْمَائِدَة آ: ۸) او باعث دې نکړي تاسې د قوم دښمني په دې چې انصاف ونکړئ، عدل وکړئ، عدل زيات نږدې دی تقوی ته. په يوه بل آیت کښې وايي: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا - النساء آ: ۱۳۵) ای مومنانو اوسئ استوار په انصاف، شهادت وړ کوونکي د خدای د پاره که څه هم ستاسو په ضرروي يا ستاسې دمور وپلار او خپلوانو په ضرروي، غني وي که فقير خدای په دوی زيات مهربان دی، پيروي مه کوئ د نفسي هوا په عدالت کښې.

عدالت قايمول طبعاً له ظلم سره مقابله او مجادله غواړي او مومن ته دا اجازه نه ورکوي چې پخپله مظلوم واقع شي يا بل مسلمان دمظلوميت په حال کښې وويني او بهي تفاوته پاتې شي. رسول الله (ص) وايي: (إِنَّ أَعْظَمَ الْجِهَادِ عِنْدَ اللَّهِ كَلِمَةُ عَدْلٍ عِنْدَ إِمَامٍ جَائِرٍ أَوْ دَاوُدَ - ترمذي) لوی جهاد د خدای په نزد د عدل کلمه ده د ظالم امام په مخکښې. د اسلام ټول واجبات بيانول او اسلامي تربيه او اخلاق په تفصيل سره بنودل په دغه مختصر بحث کښې نه ځاېږي. دلته همدومره يادونه بس ده چې اسلام د مسلمانانو په ژوندانه، په اقتصادي، اجتماعي او سياسي لحاظ حاکميت لري چې دغه حاکميت په تشريعي برخه کښې د قانون په حيث کامل تطبيق غواړي. له بلې خوا اسلام د تهذيب النفس او روجي تزکيې په لحاظ په ثقافت او کلتور کښې ژورې رېښې لري چې د فرد او جامعي په جوړښت کښې ټې اخلاقي او تربیوي اغيزې څرگندې دي.

اوس چې د اسلام ماهيت او حقيقت په کلي او اجمال ډول څه نه څه وښودل شو نو وبه گورو چې اسلام څنگه جامع جوړه کړه؟ او څنگه افراد ټې جوړ کړه؟ په دغو دواړو برخو کښې د اسلام حقيقت نور هم ښه څرگندېږي او د اسلام پېژندنې په باب ښه مرسته کوي.

اسلامی جامعہ جوړول

کله چه حضرت محمد مصطفیٰ (ص) په مکه مکرمه کښې خپل رسالت د اسلام په تبلیغ شروع کاوه عرب په مختلفو قبایلو او عشایرو ویشل شوي و او مختلف عقایدې درلوده یعنې له قبیلوي تعصبونو او د بنمنیو سره ئې په افکارو او معتقداتو کښې هم تشتت او اختلافونه موجود و.

ځینې په دې عقیده وچه نه خدای شته اونه پس له مرگه ژوند. ژوند همدغه دی چه په دنیا کښې دی او مرگ د دهر او زمانې کاردی. قرآن کریم د دغو کسانو دغه عقیده په دې ډول بیانوي:

(وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ - الجاثية: ۲۴) ځینې نور خدای په وجود قایل وومگر پس له مرگه ژوند ته نه و قایل. نور خلک د بتانو بندگان و او هرې قبیلې د ځان د پاره بیل بت په خدای منلی و.

(ود) د کلب د قبیلې (سواع) د هذیل (یعوث) د مدحج او یمنی قبایلو (نسر) د ذی الکلاع (یعوق) د همدان (لات) د ثقیف (عزی) د قریشو او بنی کنانه (منات) د اوس او خزرج د قبیلو خدایان و. او تر دغو ټولو بتانو لوی بت (هبل) و.

سربېره په دې ځینې خلک یهودیت ته، ځینې نصرانیت ته قایل و، چا دملکو بندگي کوله او چا د پېریانو. اخلاق او عادات په ډېر منحط حال کښې و، بنحو ته په انساني ارزښت نه و قایل، لویې به ئې ژوندی بنخولې، غلامان د حیواناتو په څیر گڼل کیده، فحشاء، ربا، ظلم او ناروا څه حدود نه درلوده قبیلوي افتخار، نسبي غرور او خرافات پرستی په اذهانو تسلط درلود.

په دغسې حال کښې له دغسې شرایطو لاندې چه نه نظم و اونه آئین نه یوملي حکومت و، نه سیاسي او اجتماعي سازمانونه، له دغسې خلکو نه یوامت جوړول څه اسانه او ارزانه کار نه و.

د اسلامي جامعې اساس په مدینه منوره کښې کېښودل شو او دغه جامع له مهاجرو او انصارو څخه جوړه شوه یعنې یو جزء خواران او فقیران او بل جز ئې شتمن او بډایان و چه په آغاز کښې ئې طبقاتي تضاد موجود و خودغه تضاد د اسلام تحت الشعاع واقع شو او مینه په هر څه غالبه شوه.

دمکې مسلمانانو د اسلام د پاره خپل کورونه او مالونه په مکه کښې پرېښودل، له خپلو ډېرونز دې عزیزانو څخه جلا شوه او مدینې ته د بیوزلو پردیسیانو په حیث راغله. انصارو دوی ته د اسلامي جذبې په تقاضا په ډېره مینه کورونه او ځایونه ورکړه او په دوی باندې ئې پیرزوینه ډېره زیاته وه.

مهاجرین فقیران و او مدینې ته د پردیسیانو په حیث راغله، انصار چه د مدینې اصلي او سیدونکي او شتمن خلک و، دوی ته ئې پخپلو کورونو کښې ځای ورکړ او خپله شتمني ئې ورسره شریکه کړه حتی چه د انصارو یوه تن یوه مهاجر ته وویل: زه دوه میرمنې لرم هره یوه چه ستا خوښه شي هغه به طلاقه کړم چه ته ئې په نکاح واخلي.

د مهاجرینو هغه فداکاری چه د اسلام د دین د پاره ئې خپل هر څه دمکې قریشو ته پرېښوده او دوی یوسراو دوه غوره مدینې ته راغله او د انصارو دغه ایثار چه د اسلام په جذبې ئې مهاجرینو سره هر راز مادي او معنوي مرستې وکړې په بل عبارت د شتمنو او نیستمونو دغه راز ائتلاف او دیوې جامعې تشکیل د نن ورځې د اقتصادي گټو او طبقاتي تضاد په منطق نه برابرېږي.

د جامعې په اسلامي اخوت او مشترکه عقیده بنا وه او د (انما المؤمنون اخوة) په اساس رسول الله (ص) د مهاجرو او انصارو ترمنځ د ورورولې تړونونه قایم کړه. په دې ورورولې کښې عرب او عجم، غلام او بدار، تور او سپین فرق نه درلود او د منافعو تضاد پکښې څه درزنشو اچولې.

د انصارو ایثار په قرآن کریم کښې داسې ستایل شوي دي.

(يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ الْحَشْرَ: ٩٠) یعنی دوی محبوب او عزیزگنی هغه چه دوی ته هجرت کوي او څه چه مهاجروته ورکول کېږي انصار پخپلو زړونو کېښې څه حسد نه حس کوي، له ځانه نور مقدم او غوره گني که څه هم دوی پخپله محتاج او اړ وي. دا آیت هغه حال بیانوي چه ډېر مالونه د (فئې) په صورت یعنی بې جنگه د رسول الله (ص) لاس ته ورغله او هغه ئې ټول په مهاجرو وويشل او د انصار دوو تنوته پکښې برخه ورکړه شوه چه هغوی څه نلرل او نور ټول انصار بې برخې پاتې شوه. دغه وېشنه په دې لحاظ وه چه دمهاجرو او انصارو ترمنځ څه نه څه مالي موازنه او تسويه مراعات شي مگر بياني هم انصارو کېښې څه رخه پيدانکړه او دمهاجرو حق ئې مقدم وگاڼه.

هغه مثالي جامعه چه اسلام د حضرت محمد (ص) له وخته د حضرت عمر (رض) دوهم خليفه ترشهادته او وروسته تر هغه هم کله کله دنيا ته وړاندې کړه يوه داسې جامعه وه چه سياسي قدرت پکښې بې کبره او بې غروره د ډېر صالح خدمتگاره حيث استعمال شو او عدالت، تقوی، مساوات، حریت، قناعت او په نفس حاکمیت ئې هغه ښکاره خصوصیتونه او ممیزات وچه نظیر ئې بيا چاونه لید.

د اسلامي جامعي په جوړولو کېښې جهاني او عالمي نظر دخيل و او دمحيط و ماحول له سطحې نه ئې مقام ډېر او چت و. په داسې حال کېښې چه عربو قبيلوي ژوند درلود او ملي قدرت لانه و متشکل شوی حضرت محمد (ص) دقرآن په لارښوونه د قومیت او وطنیت له ساحې نه بهر خپل رسالت د ټولو خلکو او عالميانو د پاره وگاڼه او په عربوپورې محصور پاتې نشو. دقرآن کریم دا آیتونه:

(وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ - سوره انبياء: ١٠٧) (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا - سبا: ٢٨)

(وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا - النساء: ٧٩) دامطلب په صراحت ثابتوي چه اسلام ددين په حيث او ديوه اجتماعي نظام په حيث ډېر وسيع نظر درلود او تعلق ئې له بشریت سره و ځکه دمومنين يا مسلمين په ځای د (عالمين) کلمه او د (ناس) کلمه استعمال شوه او (کافه للناس) وويل شوه په همدغه اساس ئې په مطلق ډول بني آدم د کرامت خاوند وگاڼه او د (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) اعلاميه ئې خپره کړه چه په هغه زمانه او په هغسې محیط کېښې ئې توقع نشوه کیدی.

په دغه اسلامي جامعه کېښې هغه مقام او منزلت چه زيد بن حارثه، اسامة بن زيد، بلال حبشي، صهيب رومي، سلمان فارسي او نورو عجمو او مواليو درلود، ددې مترقي عصر په غربی او شرقی ديموکراسی کېښې ئې مثال نشو موندلی. مونږ وینو او گورو چه يو زر او څوسوه کاله وروسته په امريکاغوندي هیواد کېښې تورپوستکي په څه نظر کتل کېږي.

په نبوي احاديثو کېښې د بشر دوستی او بشريالني درسونه ډېر موندلی شو چه هلته دمومنانو يا مسلمانانو په ځای (ناس) وويل شويدي چه په خلک ئې ترجمه کولی شو.

مثلاً: (خَيْرُ النَّاسِ مَنْ يَتَّقِ النَّاسَ) خلک په دې پوهوي چه په خلکو کېښې بهتر هغه څوک دی چه خلکوته ئې خیر او گټه رسېږي. په بل حدیث شریف کېښې راغلي دي: (النَّاسُ عِيَالُ اللَّهِ وَ أَحْسَنُ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ أَحْسَنُهُمْ إِلَى عِيَالِهِ) یعنی خلک د خدای عیال دي، د خدای په نزد بهترین خلک هغه دي چه د خدای د عیال سره نيکي کوي.

په بل ځای کېښې پیغمبر (ص) خلکوته داسې خطاب کوي: (إِيهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّا بَأَبَائِكُمْ وَاحِدٌ كُلُّكُمْ مِنْ آدَمَ وَ آدَمُ مِنْ تَرَابٍ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ لَأَفْضَلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ وَلَا لِبَيْضَ عَلَى أَسْوَدٍ إِلَّا بِالتَّقْوَى) ای خلکو خدای مویودی پلار مویودی ټول له آدم څخه یا ست او آدم له خاورو څخه دی د خدای په نزد ستاسو ډېر مکرم هغه دی چه ډېر پرهیزگار دی، عربي په عجمي او سپين په تور څه فضیلت نلري مگر په تقوی سره.

طبقاتی جامعہ اسلام پہ نظر کنبی:

پہ کومہ جامعہ کنبی چه ممتازہ طبقہ موجوده وي او يو شمير خلک په نوروباندي باداري کوي هغې ته طبقاتي جامعہ وائي چه اقليت پکنبی دا کثريت په اوږو باروي.

استعمار او استثمار په همدغسې ټولنه کنبی وده کوي او ډېر خلک دلږو دپاره استعمالېږي او قربانېږي. يو وخت وچه قوي انسان په وحشيانه ډول دضعيف انسان غوښې خوړې او اوس ئې لاهم وحشيان په همدغه ډول خوري مگر په متمدنوقو مونو کنبی سړي خوړگي اوس په بل ډول ده او هغه داچه بديان او دقدرت خاوندان ډېر خلک پخپل خدمت کنبی په کاراچوي او دهغوی دکار اوزيارپه گټه چرچي کوي خو هغوي ته ډېر لږ څه ورکوي چه ددوی خدمت ته ژوندي پاتې شي.

دغه لوړه او ممتازه طبقه چه دملاکانو، بديانو، سردارانو، خانانو يا صاحبانو په نامه يادېږي او فتو ډالان ئې عصري نوم دی ددې عصر په ډېر وچو امعو کنبی دحاکمې طبقې په حيث په خلکو مسلط دي دا طبقه خلک په قرآن کریم کنبی (مترفين)، (ملاء)، (اکابر) بلل شويدي او په متعدد وایتونو کنبی ئې يادونه په دې ډول شویده:

۱- (وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ - سبأ: ۳۴) يعنې هرې قريې ته موچه استازې ليږلې بديانو او دنعمت خاوندانو ئې ويلي دي څه چه تاسو راوړيدي نه ئې منو. په دې آيت شريف کنبی الله تعالی حضرت محمد (ص) په دې پوهوي چه دقريشو دسردارانو او شتمنو په سرکشی او نافرمانی. مه خوابدی کېږه په هروخت کنبی مالدارو او متنعمانو له پيغمبرانو سره مقابله کېږده او دخدای احکامو ته ئې غاږه نده اېښې.

۲ (وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُّقْتَدُونَ - الزخرف: ۲۳) مطلب داچه تر تادمخه هم دهرې قريې شتمنو او آسوده حالو کسانو دخدای هراستازي ته همدغه ويلي دي چه مونږ دپلرو او نيکونو زړه لار نه پرېږدو او په تاپسې نه ځو.

۳- (وَقَالَ الْمَلَأُ مِنَ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِيمَانِ الْآخِرَةِ وَأُتِرْفَنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِّثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ - المومنون: ۳۳) دلته دهوديا صالح (ع) دقوم سرداران او مالداران په گوته شويدي چه په آخرت ئې باور نه درلود او په کفر تينگ د آسوده ژوند خاوندان او قوم ته ئې ويل: دی هم تاسو غوندي بشردی هغه څه خوري چه تاسو ئې خورئ او هغه څه څکي چه تاسو ئې څکئ.

۴- (وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ يَكُنْ لَهَا بَعْدَ ذَلِكَ مِنْهُمْ قَرْيَةٌ وَلَا قَلِيلًا - القصص: ۵۸) ډېر ځله موتباه کېږده قريه چه په معيشت کنبی ئې له حده تيري کړی نو دا دي ددوی استوگنځي چه وروسته تردوی پکنبی څوک نه او سپري مگر ډېر لږ کسان.

يعنې عياشي او په عيش کنبی افراط دتباهی. موجب دی.

۵- (قَالَ الْمَلَأُ مِنَ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ - الاعراف: ۲۰) نوح عليه السلام ته ئې دقوم سردارانو او سرکردگانو وويل: مونږ تاپه ښکاره ضلالت کنبی وينو.

۶- (قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ - الاعراف: ۲۲) هود عليه السلام ته ئې دقوم کافرو سردارانو وويل: مونږ هرگوره تاپه سفاهت کنبی وينو او د دروغجنوله جملې څخه دي گڼو.

۷- (قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُّرْسَلٌ مِّنْ رَبِّهِ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ. قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ - الاعراف: ۷۵ او ۷۶) دصالح عليه السلام دقوم سرکنبو اشرافو دقوم ضعيفو مومنانو ته وويل: اياتا سو پوهېږئ چې صالح عليه السلام دخپل خدای استازي

دی، هغوی وویل مونږ هرگوره دده په رسالت ایمان لرو متکبرانو وویل مونږ په ټینگه دهغه څخه منکر یوچه تاسې پرې ایمان لرئ.

۸- قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مَلَّتِنَا-

الاعراف: ۸۸) دشعیب علیه السلام د قوم متکبرو سردارانو وویل: ای شعیبه هرگوره به تا او هغه کسان چه په تاسې ایمان راوړی له قریبې څخه باسویا به بیرته زمونږ دین ته راگرځئ.

۹- وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَدْرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذُرْكُمُ الْهَتَكُمُ-الاعراف: ۱۲۷) د فرعون د قوم سردارانو فرعون ته وویل: ایا موسی او دده قوم پرېرې چې په ځمکه کنبې فسادونه کوي او ستا عبادت او ستا دبتانو عبادت پرېرې.

۱۰- (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرٍ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ-الانعام: ۱۲۳) په دې آیت کنبې د (ملا) کلمه په (اکابر) بدله شویده چه دواړه یوه معنی لري.

الله تعالی وایې په هره قریه کنبې مو اکابر مجرمان پیدا کړيدي چه پکنبې مکر او امکاری کوي. ددوی مکر په حقیقت کنبې له ځان سره دی مگر دوی نه پوهېږي.

له دغو او دغسې نورو آیتونو څخه دا حقیقت ډېر ښه څرگندېږي چه دقرآن په نظر کنبې چه دا اسلام نظر هم دی اکابر، سرداران او بډایان څومره منفور دي.

څوک چه دقرآن په اقتضا او تقاضا پوه وي هغه پوهېږي چه په اسلامي جامعه کنبې د ممتازې طبقې دپاره ځای نشته په اسلام کنبې هغه بډای او مالدار ته هرکلی وایه شي چه تجارت او معامله ئې له خدای سره وي لکه چه په خپله خدای

(ج) وایې: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُحِبُّونَ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ-الصف: ۱۰ او ۱۱) ای مومنانو! ایادلات وکړم تاسوته په داسې تجارت چه نجات درکړي له دردناک عذاب څخه، ایمان راوړئ په خدای او رسول ئې او جهاد وکړئ دخدای په لار کنبې په خپلو مالونو او نفسونو دا ستاسو دپاره خیردی که پوه شی. له خدای سره معامله او تجارت له سراو ماله تېرېدل دي ددې تجارت سند داسې ثبت شوی دی:

(إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ-التوبة: ۱۱۱) بې شکه الله تعالی پیرو دلي دي له مومنانو څخه ددوی نفسونه او مالونه په دې چه ددوی دپاره به جنت وي نو هرکله چه ددوی سراو مال دخدای مال دی بډایان ددې معاملی په اساس مکلف دي چه دخدای په حکم به وږی مړوي. لوڅ به پتوي او ضعیفان به قوي کوي او په پښو به ئې دروي.

هغه بډایان چه دغه کار نکوي اسلام ئې ردوي او له ځانه ئې شړي لکه ثعلبه چه قصه ئې په قرآن کنبې پدی ډول ده: (وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ فَلَمَّا آتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا

وَهُمْ مُّعْرِضُونَ-التوبة: ۷۵) له دوی څخه دي هغه څوک چه خدای سره ئې عهد کړی وچه که راکړ شي مال هرگوره به ئې صدقه کوو او یو به له نیکانو څخه. کله چې دوی ته خدای له خپل فضل څخه ورکړه بخل ئې وکړ او له عهده وگرځېدل او ددوی دي اعراض کوونکي.

تفسیر:

ثعلبه دحاطب انصاري ځوی پیغمبر (ص) ته عرض وکړ چه د بډای کیدو دعا ورته وکړي پیغمبر (ص) که هر څه ورته وویل چه همدغه حال درته ښه دی هغه خپله غوښتنه بیابیا کوله حضرت محمد (ص) بیاورته وویل ایادادې نه ده خوښه چه زما دقدم نقش تعقیب کړې او په هغه څه پسې هڅه و نکړې چه شکر ئې نشې په ځای کولی. ثعلبه بیابا اصرار وکړ او عهد ئې وکړ چه که خدای ئې بډای کړي حقوق به ئې په کامل ډول ادا کړي. پس له هغه ورته پیغمبر دعا

و کړه او د ثعلبه په اوزو کښې دوامه برکت پیدا شو چه مجبور شو د مدینې نه د باندې کلي ته ووزي د ثعلبه په اوزو او مال کښې نور هم دوامه زیات والی راغی چه د جمع او جمعی لمونځ ترې پاتې شو او مال ته ئې مخه شوه. خه موده وروسته چه د پیغمبر (ص) لخوا د زکات غونډولو عاملین ورغله بالاخره ئې د زکات له ورکولو نه انکار وکړ او دغه خبر رسول الله (ص) ته راوړسیده چه درې ځله ئې وویل (ویح ثعلبه) افسوس دی د ثعلبه په حال او د آیتونه هم د همدغه په باب نازل شول. د ثعلبه خپلوانو چه دغه خبر ثعلبه ته ورووړهغه په اکراه سره د پیغمبر (ص) حضور ته د زکات له مال سره راغی خو پیغمبر د هغه زکات قبول نکړ او ثعلبه د شرم او عار په وجه آه و فریاد شروع کړ او په سر ئې خاورې باد کړې خودا هر څه د ظاهري بدنامۍ دپاره و او په زړه کښې ئې نفاق پټ و ځکه چه ده زکات لکه جزیه گڼله. وروسته د پیغمبر (ص) له وفاته ثعلبه چه د زکات مال ابو بکر صدیق (رض) ته راوړهغه هم رد کړ او وروسته تر هغه عمر فاروق (رض) هم د هغه زکات مردود و گانه او دغه راز بډای له اسلامي جامعې نه طرد شو. په اسلام کښې که په صریح ډول طبقاتي تیت و پاس په همدغه نامه نه وي رد شوي په اقتضائې ډول ئې په دې آیتونو کښې دغه راز نظام غندلی او رد کړیدی.

(إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةً مِّنْهُمْ يُدَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ وَنُكِّنْ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِي فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ- القصص: ٤٢) هر گوره فرعون تکبر وکړ په ځمکه کښې او و ئې گرز او د ځمکې اهل طایفې طایفې چه ضعیفه ئې کړه یوه طایفه تربنه وژل ئې دهغوي زامن او ژوندی ئې پرېښودې دهغوي لونی، هر گوره و دی له مفسدانو څخه غوښتل موچه احسان کېږدو په ضعیفانو باندې په ځمکه کښې او وگرزوو دوی پیشوایان او وگرزوو دوی وارثان (د فرعون د ملک) او ځای ورکړو دوی ته په ځمکه کښې او وښو فرعون او هامان ته او د دوی لښکرو ته د بڼې اسرائیلو له لاسه هغه عذاب چه فرعونیان تربنه و پرېدل. د آیتونه دا رښیې چه خدای دانه خوښوي چه څوک خلک طایفې طائفې کړي او یوه ضعیفه او ذلیله کړي لکه فرعون چه بنی اسرائیل همدغه شان کړه او خدای ورته موسی پیدا کړ. که څوک یوه طایفه تیتوی او لاندې کوي ئې او نور لوړوي نوالهی سنت هغه ضعیفان قوي کوي او لوړه ممتازه طبقه پرې تباہ کوي. په همدغه اساس په صدر اسلام کښې د حضرت عثمان (رض) تر خلافت په اسلامي جامعې کښې طبقاتي تیت او پاس نه و او اسلامي سیاست د اجتماعي عدالت او مساوات په بناء د برتری او کهتری احساس محوه کړی و.

که چیرې اوس هم اسلامي اصول او اساسونه په یوه جامعې کښې تطبیق شي د طبقاتي تضاد دپاره مجال نه پیدا کېږي. په اسلام کښې حاکمه طبقه هم په خلکو حاکمه نه وه بلکه د خدای د احکامو مجریه قوه وه. د اسلام خلیفه دربان او پاسبان نه درلود نه دربار و نه درباري جاه و جلال. نا شناسرې د ظواهروله مخې د خلیفه او دبل سړي فرق نشو کولی، بشري تاریخ د اسلامي خلافت نظریه بل هېڅ نظام کښې نشي ښودلی. عمر ابن الخطاب (رض) خو پرېږده د هغه ثاني عمر ابن العزیز هم ثاني نلري. د حضرت ابو بکر (رض) او حضرت علي کرم الله وجهه حال خو هم هر چاته معلوم دی چه اجتماعي اقتدار بې لکه یو ستر امانت و گانه او هېڅکله ئې د خپل شخصي او نفسي خواهشاتو دپاره استعمال نکړ او زعامت ئې د مثل اعلیٰ په حیث راتلونکو زمانو ته تاریخي یادگار پرېښود. هغه اسلامي جامعې چه حضرت محمد (ص) ئې باني او معمار و او خپلو خلیفه گانو ته ئې د امانت په ډول پرېښوده اساسونه ئې دادی:

مساوات:

د اسلام په اجتماعي اصولو کښې یو مهم اصل مساوات دی ځکه ئې عرب او عجم تور او سپین مساوي گڼلی او انساني کرامت ئې د هر بڼي ادم دپاره یوشان منلی دی.

خه شی چه په دغه کرامت کښې زیاتوالی راوړلی هغه تقوی ده اوبس. د اسلام لوی رهبر حضرت محمد (ص) دوه ځله یو ځل په سوره کهف (آ:۱۱۰) او بل ځل په سوره فصلت (آ:۲۷) کښې دخدای له لوري مامور شوی چه خلکو ته ووايي: (انما اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ) زه هرگوره تاسو غوندي بشريم وحی راته راځي. يعنې بې لډښه چه د الهي وحی په وسيله مې معرفت نصیب کېږي نور نو تاسو غوندي یو بشريم او له تاسو نه امتیاز نلرم.

په همدغه اساس به پیغمبر (ص) په هغو مواردو کښې چه وحی به نه وه موجوده دخپلو اصحابو رایه غوښتله او خپله رایه به ئې هم څرگندوله که دده رایه به په اقلیت کښې وه دهغوی په رایه به ئې عمل کاوه او خپلې رائي ته دیوه فردله رائي نه په زیات اهمیت نه و قایل.

په عمل کښې هم رسول الله (ص) په دسته جمعي چارو کښې له نورو سره مساوي برخه اخیسته که مسجد به ئې جوړاوه خپلو اصحابو سره به ئې تیرې او خاورې راجلولې که دغزا دپاره به ئې خندق کینوده دهغوی په شان به ئې کلنگ واهه او خاورې به ئې ایستلې، په غزاگانو کښې به ئې عملاً برخه اخیسته او دجنگ په میدان کښې له هرچانه زیات صابر و. له شاقه خدماتو نه ئې ډډه نه کوله او په معیشت کښې ئې برخه له نورو نه خواره وه، خپل نفس ئې ډېر خوار ساته تن اسائي ئې په ځان حرامه کړې وه. په داسې فرش به ځملاسته چه تخمې به ئې دده په مبارک وجود کښې څرگندې وې. د اربشوپه ډوډۍ به ئې هم نس نه مړاوه او د ډېر لږ وخت دپاره به ئې هم په کور کښې د دنیا مال دومره نه ساته چه موقتاً په بډایانو کښې حساب شي.

د غنیمت او د (فتې) مالونه به ئې په خلکو ویشل او ډېر څه به ئې یو اوبل ته ورکول خو په خپله به ئې شپه په لوږه تیروله يعنې په دغه برخه کښې ځانته په مساوي حق هم نه و قایل.

په دنیا کښې به هیڅ داسې مشر یا رهبر نه وي تېر شوی چه خپلو پیروانو سره په هر کار کښې دیوه کارگر په حیث عملاً شریک او سهیم وي او د مالونو په ویش کښې بې برخې یا د ډېرې لږې برخې خاوند وي. د رسول الله (ص) دغه رویه او دده نور اخلاق او صفات په تربیوي ډول دومره موثر و چه دده په اصحابو کښې ئې تر ډېره وخته عمیق روحي نفوذ مشهود و.

ترده ډېر وروسته د اسلام د دوهم خلیفه حضرت عمر (رض) په خلافت کښې دیوه یهودي دعوی په حضرت علی کرم الله وجهه باندې خلیفه ته وړاندې شوه هغه حضرت علي احضار کړ او د یهودي په څنگ کښې ئې د فیصلې دپاره ودراره ځکه چه په اسلام کښې د مساوات او عدالت تقاضا همدغه وه چه مدعي او مدعي علیه مساوي وگڼل شي او څنگ په څنگ ودرېږي که څه هم یو حضرت علي د حضرت محمد (ص) د تره ځوی او ځوم وي او د اسلام دپاره ډېر زیات خدمتونه کړي وي او بل یهودي وي چه له اسلام سره ټینګ عناد لري.

کله چه حضرت عمر (رض) له یهودي سره خبرې کولې د یهودي اصلی نوم ئې واخیست او چه حضرت علی کرم الله وجهه ته ئې خطاب کاوه نو د ابوالحسن په نامه ئې یاد کړ په دغه وخت کښې د حضرت علي په وچولي کښې د غضب آثار ولیدل شوه ځکه حضرت عمر (رض) ورته وویل:

په دې خوابدی ئې چه د عدالت په محضر کښې له یوه یهودي سره په مساوي ډول ولاړ ئې. حضرت علی کرم الله وجهه وویل:

نه داسې نه ده بلکه په دې وجه متاثریم چه د مساوات د اصل رعایت دې ونکړه دې په کنیه نامه ابوالحسن يعنې د حسن پلار وبللم او یهودي دې په خپل نامه یاد کړ يعنې زما احترام دې له هغه نه زیات وکړ. حضرت عمر (رض) په ځواب کښې ورته وویل: دا کار د عادت له مخې شویدی تاته معلومه ده چه ما همیشه ته د ابوالحسن په نامه یاد کړی ئې او اوس هم ستا همدغه نوم عادتاً ځولی ته راغی زما قصد دا نه و چه د مساوات اصل له پښولاندې کړم. پس له هغه حضرت علی کرم الله وجهه متسلی شو.

د رسول الله (ص) په زمانه کښې چه قریشو ځانونه له نورو نه ډېر پورته گڼل او مریان او موالی ئې ډېر حقیر او ذلیل گڼل رسول الله (ص) دخپلې عمې لور (زینت بنت جحش) زیدبن حارثه ته په نکاح کړه چه دده له موالیو څخه و او په جزیره

العرب کښې دغه کار له عرف او عادت نه بېخي مخالف و او هيچايې توقع نشوه کولی له دغه حساسيت سره محمد (ص) په دغه ازدواج د اسلامي مساوات اصل معراج ته ورساوه چه يولوی انقلابي حرکت ورته ويلى شو.

کله چه رسول الله (ص) دمهاجرينو او انصارو ترمنځ د ورورولۍ (مواخات) تړون کاوه نو خپل تره حمزه (رض) ئې له خپل مولی زید سره ورور وگرزواوه او ابوبکر (رض) ئې له خارجه ابن زید سره د ورورۍ په تار وتاړه.

حضرت عمر (رض) د اسلام دوهم خليفه چه په اسلامي سنتو ډېر ټينگ و د مساوات رعايت ئې په ډېر اهتمام کاوه. يوه ورځ چه دى په مکه کښې گرځيده و ئې ليده چه خدمتگاران ولاړ دي او سرداران په ډوډۍ ناست دي ځکه ئې په قهر سردارانو ته وويل: څه وجه ده چه څوک ځانونه له خپلو خدمتگارانو نه غوره گڼي او سمد لاسه ئې خدمتگاران له سردارانو سره په ډوډۍ کښينول.

ده د مساواتو لحاظ دومره ساته چه د قحط په کال چه په (عام الرماده) شهرت لري او غوړي پکښې چاته نه رسیده ده هم د غوړيو له خوراک نه ځان پرهيز کړ او دنور په شان به ئې تيل خواړه.

د تيلو خوراک دى مريض کړ او پوستکى ئې تور و او بڼت دغه کار ته ترهغه وخته ده دوام ورکړ خو چه په بازار کښې غوړي ډېر شوه او هر چا اخیستلى شوه.

همدغه خليفه (حضرت عمر (رض)) يوه ورځ يو سړى او يوه ښځه د زنا په حال کښې وليدل او قصد ئې وکړ چه په هغوى باندې شرعي حد جاري کړي مگر د دې کار دپاره شاهدان په کار و او شرعي اثبات ئې غوښته. حضرت عمر (رض) بې له دې نه چه دهغوى نوم واخلي اصحابو ته وويل: که خليفه څوک د زنا په حال کښې پخپلو سترگو وويني ايا کولى شي چه په هغوى حد جاري کړي. حضرت على ورته وويل: که ته دهغوى نوم واخلي او بيا دخپلې ادعا د اثبات دپاره څلور شاهدان تېر نکړې نو په تاباندې (حد قذف) جاري کېږي. يعنې پدې کار کښې ته چه خليفه يې او يوبل سړى څه فرق نلري او مساوي ياست. هر کله چه هغه وخت نور شاهدان هلته حاضر نه و خليفه ونکړى شوه چه يوازې دخپلې مشاهدې له مخې په هغوى حد جاري کړي او نومونه ئې افشا کړي.

مشوره:

پس له وحى نه د اسلامي نظام اساس مشوره ده. رسول الله صلى الله عليه وسلم دخداى له لوري ماموريت درلود چه ددغه اصل رعايت وکړي او په هغو مواردو کښې چه وحى نه وي موجوده دمومنانو په رايه کار وکړي نه دا چه خپله رايه معتبره وگڼي او خپل فکريه نور و تحميل کړي.

دهجرت په دريم کال چه قريشو درې زره لښکر مجهز کړ او مدينې ته ئې نژدې د احد د غره په لمنه کښې خپلې خيمې ودرولې چه په مدينه حمله وکړي، رسول الله (ص) ددغه جنگ د طرز او طريقي په باب دخپلو اصحابو مشوره او نظريه غوښته.

دده خپله رايه دا وه چه له قريشو سره په مدينه کښې مقابله وکړي چه دوى په محفوظو ځايونو کښې وي او قريش په لارو کوڅو کښې د مسلمانانو له ضربولاندې وي.

د منافقانورئيس عبد الله ابن ابى چه دلومړى ځل دپاره دمشوري حق ورکړى شوى و هغه هم همدغه مشوره ورکړه نور مسلمانان چه په ډېر جوش او خروش کښې و دهغوې رايه دا وه چه له مدينې نه دباندې احد ته نژدې وجنگېږي او خپل شجاعت په ميدان کښې وښيي.

داکثريت فيصله همدغه وه او دهمدغې فيصلې په اساس پيغمبر (ص) له زرو تنو سره له مدينې نه دا حد لور ته روان شو او په لاره کښې عبد الله بن ابى له خپلو درې سوه تنو سره په دې دليل د اسلام له لښکر نه بيل شو چه زما مشوره ونه منل شوه نوزه هم په جنگ کښې برخه ناخلم. پيغمبر (ص) له اوه سوه تنو سره د جنگ ميدان ته ورغى د جنگ نقشه ئې پخپله ترتيب کړه او صفونه ئې برابر کړه. هلته ئې وليده چه له يوې درې نه د دښمن حمله د اسلام د لښکر په ساقه امکان لري ځکه ئې پنځوس تنه غشي وپشتونکي د عبد الله بن جبیر له امر لاندې ديوه مهم ځای په ساتلو موظف کړه چه

د دینموند احتمالی هجوم مخه ونیسي. په دوی باندې ئې ډېر تاکید وکړ چه مسلمانان غالب شي او که مغلوب تاسوبه له دغه ځایه حرکت نه کوي ځکه چه زمونږ بریالیتوب په همدغه ځای پورې تړلی دی.

کله چه جنگ شروع شو او د اسلام مجاهدینو لکه: ابو دجانہ، حضرت علي او نورو خپل زیات شهامت ونبود په قریشو کښې تزلزل پیدا شو او تینسته ئې اختیار کړه. مجاهدینو دغه وخت د غنمیت مالونو په غونډه ولو شروع وکړه غشو ویشتونکو چه دغه حال ولید د هغه ځای ساتنه ئې بی ضرورته وگڼله او د غنایموپه هڅه کښې شوه عبد الله ابن جبیر له یوولسو تنو سره هلته پاتې شو او نور لارل. په دغه وخت کښې خالد بن ولید چه لایه اسلام نه و مشرف شوی له دوو سوو او پنځو سو سپرو سره ئې د درې لخوا هجوم راوړ، عبد الله ابن جبیر له خپلو لږو ملگرو سره په شهادت ورسیده او مهاجمینو د شا له خوا په مجاهدینو حمله وروړه. هغه قریش چه د جنگ له میدان تښتېدلې و چه دغه عقبې حمله ئې ولیده بیرته راوگرزیدل او مسلمانان د غلغت په حال کښې له دوو خوا محاصره شوه.

ډېر مسلمانان شهیدان شول او در رسول الله (ص) مبارک مخ د (ابی قمیه) د تیرې په شدید گذار زخمی شو او یو غاښ ئې هم تلف شو. رسول الله (ص) په ځمکه را پریووت او په دغه وخت کښې در رسول الله (ص) د وژل کیدو او ازه خپره شوه، مسلمانانو خپل حواس بایلو ده او مضطرب شوه چه رسول الله (ص) دغه وخت په لوړ او ازو ویل: (الِیَّ عِبَادَ اللَّهِ اَنَا رَسُولُ اللَّهِ) د خدای بندگانو ماته راشئ زه یم د خدای رسول.

ددې غږ په اوریدو نوې حوصله را پیدا شوه او دیرش تنه اصحاب در رسول الله (ص) شاو خوار اتول شوه او په ډېر شدت ئې مدافعه شروع کړه او مشرکان ئې تیت وپرک کړل.

دغه دمیدان جنگ چه ډېر لږ مسلمانان له ډېر زیات مجهز لښکر سره مقابل شوه او له ابتدانه در رسول (ص) درائي په خلاف له مدینې نه بهر شروع شو مسلمانانو ته ئې ډېر لوی تاوان ورساوه او در رسول الله (ص) تره حمزه غونډې مهم شخص پکښې هم شهید شو. ددغې ماتې اصلي علت هماغه نافرمانی وه چه غیشو ویشتونکو در رسول الله (ص) له ډېر تاکید سره هم هغه اهم ځای پرېښود او په غنیمت پسې لارل.

دا حد په غزا کښې د پیغمبر درايې په خلاف دمدينې نه بهر جنگ کول او بیاد ده دمو کد امر نه سر غړول او سنگر پرېښودل بنائې چه پیغمبر د مشورې غوښتلو او منلو څخه بیزاره کړی وي ځکه ورته الله تعالی په دغه حال کښې هم داسې ارشاد کوي: (فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ آل عمران: ۱۵۹) یعنی ددوی له گناه څخه تېر شه او بخښنه ورته وغواړه له دوی سره په کار کښې مشوره کوه او چه عزم دې وکړ نو بیا په خدای توکل لره.

له حضرت علی کرم الله وجهه څخه روایت دی چه له رسول الله (ص) نه پوښتنه وشوه چه عزم څه شی دی هغوی وفرمایل: (مُشَاوَرَةُ أَهْلِ الرَّأْيِ ثُمَّ اتِّبَاعُهُمْ ابْن کثیر) یعنی درائي خاوندانو سره مشوره کول او بیائې پیروي کول عزم دی. له دې پورته توضیح څخه به دامطلب ډېر ښه څرگند شوی وي چه قرآن کریم د مشورې دنا کامی او مشاورینو د غلطی او نافرمانی په صورت کښې هم یولوی پیغمبر بیا په مشوره غوښتلو او منلو مؤظف کوي.

د قرآن کریم دا آیت: (وَأْمُرْهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ - الشورى ۳۸) له هغو کسانو نه د خدای رضامندی نیسي چه کار ئې مشوره کول وي او له مشورې نه کار اخلي.

عدالت:

د اسلام عدلي او قضايې برخه دا اجتماعي نظام په حيث د انسان سر او مال، کرامت او حریت مصئون گڼي او د حقوقو حفاظت ئې کوي. د ظلم او ضرر مخه نیسي، فتنه او فساد محکوموي، جنایت او خیانت، فحشا او منکر د جزاء وړ بولي او عدالت د شرعي احکامو په کامل او صحیح تطبیق تامینوي.

په اسلامی شریعت کښې د جرایمو سزاگانې معلومې دي د اسلام او لوالا مراکم او قاضی مکلف دی چه د خدای احکام د عدل او انصاف له مخې تطبیق کړي او په دغه کار کښې د ضعیف او قوی، د خپل او پردي، د مسلم او غیر مسلم هیڅ فرق ونکړي.

په دې آيت شريف كښې: (لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ - سوره الحديد: ٢٥) الله تعالى فرمايي په تحقيق سره مو رسولان استولي، له نښو نښانو سره او له دوی سره مو کتاب او ميزان هم واستاوه چه خلک په عدل او انصاف قايم شي. په بل آيت شريف كښې وايي: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ - سوره النساء: ٥٨) يعنى خداى پاك تاسوته امر كوي چه امانتونه ئې اهل ته وسپارئ او كله چه دخلكو ترمنخ حكم كوي په عدل حكم وكړئ. خلک عامه كلمه ده او په مسلمانانو پورې څه اختصاص نه لري، لكه چه دمخه وويل شوه د حضرت محمد (ص) رسالت د ټولو خلکو د پاره دى كه چا د اسلام دين قبول كړى وي او كه نه ئې وي قبول كړى په هر دين چه وي اسلام ئې د بشري كرامت او انساني حقوقو په لحاظ له نورو سره مساوي گڼي او د عدالت په محضر كښې هيڅ راز تبعيض او امتياز نشته، همدغه وجه وه چه د اسلام دوهم خليفه د يوه يهودي په دعوي كښې حضرت على له يهودي سره څنگ په څنگ ودراره او عادلانه فيصله ئې صادره كړه.

د رسول الله (ص) په زمانه كښې چه دمخزومي قبيلې د يوې عزيزى كورنى- يوې ښځې غلا وكړه او په شرعي حد محكوم شوه خپلوان ئې د خانداني او قبيلوي پت ساتلو په غرض اسامة بن زيد ته راغله چه رسول الله (ص) ته شفاعت وكړي چه دغه ښځه د شرعي حد له اجرا څخه معافه كړي اسامة كه څه هم رسول الله (ص) ته ډېر مقرب و خو چه دا خبره ئې ياده كړه د خداى رسول (ص) زيات متاثر شو او د منبر په سر ئې په خپله خطابه كښې وفرمايل پخواني قومونه ځكه هلاك شول چه په دوى كښې به كه شريف د جرم مرتكب شو شرعي حد پرې نه جاري كيدو او كه خوارو غريب به جرم وكړ نو قانون به پرې تطبيق شو. د خداى په نامه مې قسم چه كه زمالور (فاطمه) غلا وكړي نو هم به شرعي حد پرې جاري كوم د پيغمبر دغه وينا پدې اساس وه چه دى د الله تعالى له لوري په موكدو امرونو د عدالت په قايمولو مامورو او دغه ماموريت ډېر مهم او جدي و.

دا آيت شريف: (وَاسْتَقِمُّ كَمَا أُمِرْتُمْ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ - سورت الشورى آ: ١٥) پيغمبر ته اجازه نه وركوله چه له الهى امر نه سر وغړوي او د عدالت په ځاى كښې دخلكو د خواهشاتو تابع شي. په دې آيت شريف كښې الله تعالى پيغمبر ته وايي: په هغه څه مسقتيم او سه چه امر درته شوى د دوى د غوښتنو پيروي مه كوه او ووايه! ما په هغه كتاب ايمان راوړى چه د خداى له لوري نازل شوى او زه ماموريت لرم چه په تاسو كښې عدل قايم كړم د عدالت قايمولو امر ټولو مومنانو ته متوجه دى او يوه ايمانى وظيفه گڼل شويده.

په سوره مايده كښې دا آيت شريف: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ - المائده آ: ٨) مومنان په مجموعي ډول مخاطب كوي او ورته وايي. اوسئ د خداى د پاره قيام كوونكي او په عدل او انصاف شهادت وركوونكي.

د قوم دښمنى دې باعث نشى چه له عدالت څخه مو واړوي، عدل او انصاف وكړئ عدل تقوى ټه نژدى دى. همدارنگه: (وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ - الانعام آ: ١٥٢) هغه الهى حكم دى چه هر مومن په پيمانه او تله كښې په انصاف كولو او د عدالت په خيال ساتلو مكلف كوي.

په يو بل آيت شريف كښې مسلمانان په وينا او خبرو كولو كښې د عدل او انصاف په رعايت مامور شويدي لكه چه وايي: (وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ - الانعام آ: ١٥٢) يعنى په وينا كښې عدالت كوي كه څه هم محكوم عليه ستاسو خپلوان وي.

په بل آيت شريف كښې وايي: (كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ النِّسَاءِ آ: ١٣٥) يعنى په عدالت او انصاف قائم اوسئ او د خداى د پاره شاهدي ادا كړئ كه څه هم ستاسو د ځان په ضرر يا ستاسو دمور او پلار يا ستاسو د خپلوانو په ضرر وي.

رسول الله (ص) وايي: (ان احب الناس الى الله يوم القيامة واقربهم منه مجلساً امام عادل وان ابغض الناس الى الله يوم القيامة واشدهم عذاباً امام جابر - الشيخان والترمذي) يعنى په خلكو كښې خدای ته دقيامت په ورځ ډېر محبوب او ډېر نژدې عادل امام دى او په خلكو كښې خدای ته ډېر مبغوض دقيامت په ورځ او په شديد عذاب گرفتار ظالم امام دى.

فردی آزادي:

فردی آزادي هم داسلام داجتماعي نظام مهم اصل دى چه اسلامى جامعه پرې اتكالري. په اسلام كښې مطلقه حكومت او مستبد نظام شرعي جواز نلري. داسلام اولوالامريه هر نامه چه وي مكلف دي چه داسلامى احكامو او اسمانى قانون مطابق حكومت وكړي او شرعى احكام نافذ كړي. په هغو مواردو كښې چه شرعي احكام نه وي موجود هلته به د مشورې او شورائى نظام په اساس هغه قوانين تطبيقوي چه خلكو منلى او وضع كړي وي.

هركله د فرد دپاره د فكر او عقيدې آزادي اسلام تضمين كړيده او د حق دظهار او صحيح انتقاد حق ئې هرچاته ور كړيدى نوددغه اصل په خلاف شورائى قانون هم نشى وضع كيدى. په اسلامى نظام كښې دا حق هرچاته حاصل دى چه اولوالامريه هم دنوچارو توصيه وكړي او دبد وچاروله اجرا څخه ئې منع كړي. په همدغه اساس داسلام لومړى خليفه حضرت ابوبكر صديق چه درسول الله (ص) دوفات څخه وروسته دخلكو له خوا دخلافت لپاره وټاكل شوپه لومړي خطبه كښې ئې داسې وويل:

اې خلكو زه ستاسو په خونبه ستاسو دچارومتولى شوم زه له تاسو څخه بهترنه يم او تاسو غوندي يوشخص يم كه زه د حق پيرو وم ماسره مرسته وكړئ كه مووليدم چه په باطله روان يم په سمه لارمې برابر كړئ. زما اطاعت ترهغه وخته كوي چه زه دخداي په لارسم يم كه هركله مې دخداى له امره سر وغړاوه زما اطاعت بياپه تاسو لازم ندى. وروسته ترده چه حضرت عمر (رض) ددوهم خليفه په حيث انتخاب شوپه خپله خطبه كښې ئې خلكو ته داسې وويل: كه زه موبې لارې او كورې وليدم په سمه لارمې برابر كړئ. په دغه وخت كښې يوتن له مسلمانانو څخه راپاڅيد توره ئې له تيكې راوويسته او خليفه ته ئې وويل: كه ته له سمې لارې منحرف شوې په دې توره به دې سموو.

حضرت عمر ډېر خوښ شو او دخداى شكر ئې په ځاى كړ چه په مسلمانانو كښې داسې كسان شته چه خليفه په توره سمې لارې ته برابر وي او نه ئې پرېږدي چه له حق او عدالت نه انحراف وكړي. همدغه خليفه چه له رعب او هيبت نه ئې سركشان او ظالمان لكه پانه رېږدېدل په ځان باندي ئې دانتقاد او اعتراض لاره نه وه تړلې او د حق اوريدلو ډېره لويه حوصله ئې لرله.

يوه ورځ چه ده دغنيمت مالونه ويشل دغنيمت په مالونو كښې يو ډول يمانى څادر ونه هم وچه هرچاته يو يو څادر ورسيد په دغه جمله كښې حضرت عمر (رض) او دده ځوى عبدالله ته هم يو يو څادر ورپه برخه شو، هركله چه دخليفه قدوقامت لوړو او يو څادر ئې دلbas دپاره نه رسیده ځوې ئې خپل څادر هم ده ته وركړ چه لباس ئې پوره شى. بله ورځ چه خليفه دغه لباس اغوستى و او دخطبي منبرته وخوت خلكو ته ئې وويل: (ايها الناس اسمعوا واطيعوا) يعنى اې خلكو! واورئ او اطاعت وكړئ. په دغه وخت كښې سلمان فارسي پاڅيد او وئې ويل: (لاسمع لك عكينا ولاطاعة) يعنى نه ستا او روانه درته اطاعت كوو. حضرت عمر (رض) وويل: ولې؟ دڅه دپاره. سلمان وويل: دلbas دې له كومه كړي، يو څادر خوستا نه بسیده معلومه ده چه تاله نورو نه زياته برخه اخيستې ده او بې عدالتى دې كړي.

حضرت عمر (رض) خپل ځوى عبدالله ته وويل چه ددې خبرې ځواب ته وركړه. كله چه عبدالله توضيحات وركړه چه ماخپله برخه ده ته وركړه چه لباس ئې پوره شى، پس له هغه سلمان وويل اوس ستا خبرې اورو او اطاعت دې كوو. له دغو مثالونو څخه معلومېږي چه په صدر اسلام كښې اسلامى جامعه څنگه وه او افرادو څومره او ترڅه حده آزادي درلوده.

په اسلام کښې دښتو توصیه او له بدو څخه دمنع کولو حق هر مسلمان ته ورکړ شوی دی یعنی (امر په معروف او نهی له منکر څخه) دیوه اجتماعي دیني اصل په حیث منل شوی او هر مومن مکلف دی چه بهې لارې سپری په لار کړي او دښو رهبري ورته وکړي.

ددغه اصل له تطبیق څخه داسلام خلیفه گانو هم ځانونه مستثنی نه گڼل او دمسلمانانو دغه جرئت ئې دځان په مقابل کښې هم تقویه کاوه.

په خپله رسول الله (ص) هم دقرآن کریم دغه حکم یعنی امر په معروف او نهی له منکر څخه مسلمانانو ته په جدی توگه رسولی او دحق ویلو جرئت ئې پکښې روزلی و، وائی چه دحنین له غزانه وروسته کله چه رسول الله (ص) غنم ویشل نو (مؤلفه القلوب) ئې هم په ځینو بخششونو خوشحاله کړه په دغه وخت کښې یوه تن ورته وویل: (اعْدِلْ يَا مُحَمَّدُ قَاتِكَ لَمْ تَعْدِلْ) یعنی ای محمده عدالت وکړه تا عدالت ونکړ، رسول الله (ص) څه ونه ویل هغه سپری خپله خبره بیا تکرار کړه، داخل ورته پیغمبر (ص) وویل:

(وَيَحْكَمْ فَمَنْ يَعْدِلْ إِذَا لَمْ يَأْتِ بِحُكْمٍ فَهُوَ كَمَا كَانَ يَحْكُمُ) یعنی افسوس دی ستا په حال که زه عدالت ونکړم څوک به ئې وکړي.

په پیغمبر (ص) باندې دغه راز انتقاد مسلمانانو بڼه ونه گانه او غوښتل ئې چه هغه سپری تادیب کړي مگر رسول الله (ص) منع کړه او نه ئې غوښتل چه ددغسې ویناؤ ازادي سلبه کړي که څه هم مؤلفه القلوبو ته دغه ورکړه دوحی په اساس وه او چاپرې دانتقاد حق نه درلود.

د عقیدې آزادي په اسلامي جامعه کښې دهر چا حق گڼل شوی اسلام څوک نه مجبوري چه خپله عقیده پرېږدي او اسلامي عقیده جبراً ونی.

په قرآن کښې راغلی دی: (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ -البقره: ۲۵۷) یعنی جبر او زور په دین کښې نشته په تحقیق سره هدایت او گمراهی سره بیل شوی دی. دهر چا خوښه هره عقیده خوښوي او په هر دین باقی پاتې کېږي.

په بل آیت کښې رسول الله (ص) ته خطاب کوي: (أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ -يونس: ۹۹) آیات ته خلک مجبوروي چه مومنان شي.

له دې څخه معلومېږي چه الله تعالی دغه راز جبر نه خوښوي او په زور مسلمانول اسلامي طریقه نده. دحق اظهار او دچاپه ناوړه عمل انتقاد کول دیوه حق په حیث مومن ته نه دی ورکړی شوی بلکه دایماني وظیفې په حیث یو مکلفیت گڼل کېږي او گڼل شوی، سپری کولی شی چه له خپله حقه استفاده ونکړی او له خپله حقه تېرشي مگر خپل مکلفیتونه پرېښودی نشي او په وجایو کښې اهمال یا غفلت جایز کار نه دی.

امر په معروف او نهی له منکر څخه:

په ښو چارو نورو ته امر کول او له بدو کارونو څخه منع کول یو موکد قرآني حکم دی چه مکرر راغلی او بیایيائي توصیه شویده.

ددغه مهم اصل مراعات په اسلامي جامعه کښې حتمي دی او دوظیفې په حیث دهر مومن مکلفیت گڼل کېږي. الله تعالی فرمائي: (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ -سورت التوبه: ۷۱) مومنان او مومنانې یوله بله دوستان دي چه یوبل ته دښه کار امر کوي او له بدو څخه ئې منع کوي.

په دې وظیفه کښې نارینه او ښځې یوشان ماموریت او مکلفیت لري یعنی ښځه هم مکلفه ده چه بلې ښځې یا نارینه ته دښتو توصیه وکړي او له بدو چارو څخه ئې راوگرزوي.

دامر معروف معنی یواځې لارښوونه او رهنمائی نده بلکه دهربري او دامر کولو مفهوم پکښې نغښتی دی لکه چه نهی عن المنکر کښې بدو ته په بد ویلو علاوه دمانعت او مخنیوي معنی پرته ده.

دقرآن کریم دا آیت شریف: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ - ال عمران ۱۱۰) اسلامی امت پدې پوهوي چه تاسو په ټولو امتونو کښې بهتر امت یاست چه دخلکو دپاره رايستل شوي ئي دنيکو کارونو امرکوي اوله ناوړه کارونو نهی کوي یعنی دنورو رهبري ستاسو په غاړه ده.

بل آیت دی: (وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ - آل عمران ۱۰۴) باید له تاسو څخه یو جماعت وي چه نیکو کارونو ته بلنه وکړي په ښو کارونو خلک مامورکړي اوله بدو کارونو ئي راوگرزوي او همدوی دي رستگاران او نجات موندونکي.

قرآن کریم چه دخدای صالح بندگان رانیی نو داسې ئي ستایي:

(يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ - آل عمران ۱۱۴) ایمان لري په خدای او دقیامت په ورځ او امرکوي په ښو چارو، نهی کوي له ناوړو چارو او بیره کوي په نیکو کښې او همدوی دي له صالحانو څخه.

حضرت محمد (ص) خپلو پیروانو ته دمنکراتو (ناوړه اعمالو) په مخنیوي کښې وایی: (مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَهُوَ أضعفُ الأيمان - الشيخان) که له تاسو څخه کوم یوه دچا ناوړه عمل ولید په لاس دې منع کړي که داي له لاسه نه کیده له خپلې ژبې نه دې کارواخلي که داي هم نشو کولای په زړه کښې دې ترېنه کرکه وکړي او دپرضعیف ایمان همدغه دی.

د ظلم مخنیوی:

ظلم په خپل نفس وي که په بل انسان او که غیرله انسانه په بې ضرره حیوان باندې وي په اسلام کښې د بربد گڼل شوی او مجادله ورسره لازمه ده دظلم مخنیوی او دظالم لاس له ظلمه لندول هغه لوی جهاد دی چه اجرئې د بربزیا دی.

الله تعالی فرمایلي دي: (وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَمَا تَسْئَلُ النَّارُ هوداً: ۱۱۳) چاچه ظلم کړی د بربلر میل هم ورته مه کوي چه اور به مو وسوزوي. هر کله چه ظلم کوونکی ته ادنی تمایل دسوزوونکی عذاب موجب دی له ظالم سره مرسته او دظالم اطاعت به څنگه وي او په خپله دظالم حال به څه وي؟

یو بل آیت شریف دی: (وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَّا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً - الانفال: ۲۵) ځانونه وساتئ له هغې فتنې نه چه یوازې ظالمانو ته نه رسېږي او په هغوی پورې اختصاص نلري یعنی نورو ته هم سرایت کوي او عمومیت پیدا کوي. مطلب دا دی چه په یوه قوم کښې که څو تنو ظلم کړي وي او نورو اقلان نصیحت هم ورته نه وي کړي اونه ئي خپله کرکه څرگنده کړي وي نو دغه فتنه یوازې ظالمانو پورې تخصیص نه پیدا کوي نورو ته هم خپله اندازه رسېږي.

حضرت ابوبکر صدیق (رض) ویلي دي چه له رسول الله (ص) څخه مې ارویدلی دي چه ویل یی: (إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الظَّالِمَ قَلَمَ يَأْخُذُوا عَلى يَدِهِ أَوْ شَكَ أَنْ يَعْصِمَهُمُ اللهُ بِعِقَابٍ) معنی داچه که خلکو ولیده چه ظالم ظلم کوي او دوی ئي لاس ونه نیوه ژرده چه عذاب ئي خدای دوی ته عام کړي.

داهم در رسول الله (ص) قول دی: (مَنْ أَعَانَ ظَالِمًا سَلَطَهُ اللهُ عَلَيْهِ) څوک چه له ظالم سره معاونت کوي هماغه ظالم پري خدای پاک مسلط کوي.

داهم نبوي حدیث شریف دی: (أَنْصُرُ أَحَاك ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا) یعنی له خپل ورور سره مرسته وکړه ظالم وي او که مظلوم وي. اصحابو تپوس وکړ چه د مظلوم سره خو مرسته معلومه ده چه باید له ظلمه نجات ورکړو او له ظالم سره به څنگه مرسته کوو؟

رسول الله (ص) ورته وویل: ظالم له ظلمه منع کول له ظالم سره مرسته ده.

ضعیفان د زور ورو ظالمانو له منگلو خلاصول اوله ظلم نه نجات ورکول د مسلمانانو وظیفه او وجیبه ده. مسلمانان د قرآني احکامو په مقتضی نشی کولی چه د مظلومانو له حمایت نه ځان وژغوري او بیطرفه پاتې شی.

په دغه باب کښې ددې آیت حکم ډېر صریح دی: (وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا - النساء: ۷۵) چه دي تاسو لره (یعنی په تاسو څه شوي) چه نه جنگیږئ د خدای په لار کښې او د مظلومانو او مغلوبانو په نجات کښې. (چه دغه مغلوبان او ضعیفان عبارت دي) له نرو او بنځو او کوچنیانو څخه چه وایي: اي پروردگاره! وباسه مونږ له دغه قریبې څخه چه اهل ئې ظالم دی. په یو بل آیت کښې په خپله مظلومانو ته اجازه ورکړې شوی چه مقابلې او مقاتلې ته واوړی او خپل انتقام واخلي: (أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ - الحج: ۳۹) اجازه ورکړې شویده هغو ته چه (نور) له دوی سره جنگ کوي ددې لامله چه په دوی ظلم شویدی او الله ددوی په نصرت هم گوره ښه قادر دی.

وگورئ د ظلم قبول او ظلم ته غاړه ایښودل د اسلام په دین کښې نشته لکه چه په مسیحی دین کښې شته. د ظلم تحمل او په مظلومیت قانع کیدل د ظالم تبر ته لاستی ورکول دي چه د اسلامی اصولو خلاف ئې بللی شو. که مظلومان د ظالمانو په مقابل کښې ډېر ضعیف وي او د مقابلې امکان نه وي موجود نو بیا مظلومانو ته په کار دي چه هجرت وکړي او په مهاجرت ځانونه د ظلم له منلو څخه وژغوري.

د امطب پدې آیت کښې ډېر ښه واضح دی: (إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا - النساء: ۹۷) هر آینه هغه کسان چه روح ئې پرښتو (ملکو) قبض کړ پداسې حال کښې چه په ځانونو ظالمان و. وایي په څه حال کښې وئ وایي و مونږ ضعیفان په ځمکه کښې. وایي آینه وه ځمکه د خدای پراخه چه له خپل وطن څخه مو هجرت کړی وای ددغې گروهه ځای دوزخ دی او دوزخ ډېر بده ماوی ده.

وگورئ! هغه مظلومان چه له ظلم څخه هجرت نه کوی او په ظلم قناعت او صبر کوي په خپل نفس ظالمان (ظالمی انفسهم) بلل شوي او د ظالمانو ځای یعنې دوزخ ئې مرجع او ماوی ده.

د تجاوز او تعدی په مقابل کښې مقابله بالمثل اسلامی تعلیم دی. الله تعالی وایي:

(فَمَنْ عَتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا عَتَدَىٰ عَلَيْكُمْ - البقره: ۱۹۴) څوک چه تعدی وکړي په تاسو تعدی وکړئ په هغه باندې هماغسې چه په تاسو ئې تعدی کړیده.

انتقام اخیستل او د بدو سزا ورکول د اجتماعي نظام د بقا او قیام د پاره مهم اصل دی او قصاص چه یو شرعي حکم دی په همدغه اصل بناء دی. که دا اصل عملي نشي او ظلم او تعدی جواز ولري د فساد مخنیوی نشي کیدی او امن او امان مختل کېږي.

د چا بدې ښکاره کول او عیبونه ئې څرگندول یعنی غیبت په اسلام کښې منع دی (ولا یغتب بعضکم بعضاً) مگر مظلوم ته دا حق ورکړ شویدی چه د ظالم بدې ښکاره کړي او په جهرو ته بد ووايي:

(لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ - النساء: ۱۴۸) نه خونبوي خدای د بدې خبرې څرگندونه مگر هغه چه پرې ظلم شویدی.

د ظلم او ظالم په باب همدغومره بحث د اثابتي چه اسلام د ظلم قبولولو اجازه مسلمانانو ته نه ورکوي او په جدي ډول ئې د ظالمانو مقابلې ته ولاړوي.

په اسلام کښې دانشته چه که چا په یوه مخ په خپیره ووهلې خپل بل مخ ورواړوه ځکه چه دا له ظلم سره معاونت دی. دغه مسیحی تعلیم اسلام رد کړیدی اسلام البته د عفوې درس مسلمانانو ته ورکوي او ورکړی ئې دی خود عفوې معنی ظلم ته غاړه ایښودل او ظالمانو ته تسلیمیدل ندي که څوک د عجز او ناتوانی په وجه خپل انتقام نشي اخیستی او

د ظلم تحمل کوي عفو نه ده بلکه مجبوریت دی. عفو هغه څوک کوي چه دانتقام اخیستلو قدرت لري او دلاس بریدلو په صورت کښې لاس نیسي او جانب مقابل له احسان لاندې راوړي.

مرسته (تعاون):

په اسلامي جامعه کښې یوله بله ملگرتیا او د مرستې لاس ورکول هغه اساسي اصل دی چه په قرآن کریم کښې ئې په ډېر اهتمام بیایا تاکید شوی او ډېر نبوي احادیث په دغه باب کښې موجود دي. الله تعالی فرمایي: (وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ - المائدة: ۲) او مرسته وکړئ په نیکی او تقوی کښې او مرسته مه کوئ په گناه او ظلم کښې. د تعاون کلمه په مطلق ډول په مالي، فکري، لساني او بدني معاونتونو مشتمله ده چه سړی باید له نورو نه هېڅ راز مرسته ونه سپموي یعنې په ښه لاره کښې او په ښو چارو کښې. که څوک په گناه، تعدي یا تجاوز کښې له بل نه مرسته غواړي دا راز مرسته جایزه نده بلکه دهغه ایسارول او منع کول له هغه سره مرسته ده.

په یوه حدیث شریف کښې راغلی دی: (أَيُّمَا أَهْلٍ عَرِصَةٍ أَصْبَحَ فِيهِمْ إِمْرَأَةٌ جَائِعًا فَقَدْ بَرَّتْ مِنْهُمْ ذِمَّةُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى - المسند الامام احمد بن حنبل).

ددې حدیث شریف لنډ مطلب دادی چه پاک خدای له هغو خلکو څخه بیزاره دی چه په شاوخوا کښې ئې څوک په لوږه شپه سباکړي.

یو بل حدیث دی: (مَنْ كَانَ مَعَهُ فَضْلٌ ظَهَرَ فليُعِنِ بِهِ عَلَى مَنْ لَظَهَرَ لَهُ وَمَنْ كَانَ لَهُ فَضْلٌ زَادَ فليُعِنِ بِهِ عَلَى مَنْ لَزَادَهُ - مسلم، ابوداود) ددې حدیث په موجب هغه څوک چه پشتیبان او دسړیو قوت لري باید له هغه چا سره مرسته وکړي چه بی کسه وي او هغه چه مالی قدرت لري باید له نیستمونو سره کمک وکړي.

اسلامی امت په حقیقت کښې یو جسد دی چه باید مشترک احساس ولري او دیوه غړي په درد ټول وجود متاثر شي. دامطلب رسول الله (ص) داسې افاده کړیدی: (مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى).

یعنی دمو منانو مثال ددوستۍ اورحم او عاطفې په لحاظ لکه یو جسد دی چه دیو غړي په درد او نارامۍ ټول وجود په درد اونارامۍ مبتلا کېږي.

بنی آدم اعضای یکدیگرند	که در آفرینش زیک جوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار	دگر عضوها را نماند قرار

د تعاون په برخه کښې د مالی مرستې سپارښتنه زښته ډېره شویده د مال انفاق او صدقه کول یعنې محتاجو او محرومو کسانو سره مالی مرسته او دخدای په لاره کښې مال ښندل دایمان او اسلام ډېر مهم رکن دی چه هم دزکات په صورت په بډایانو فرض دی او هم دخیرات او صدقاتو په ډول په صالحو اعمالو کښې ډېر لوړ مقام لري. علاوه پر زکات له خوارانو او غریبانو سره مالی مرسته دیوه حق په حیث د شتمنوپه ذمه ایښودل شوی او یو دیني مکلفیت دی.

دا حدیث شریف: (إِنَّ فِي الْمَالِ حَقَّاسَوَىٰ الزَّكَاةِ - ترمذي)

دامطلب ډېر ښه ثابتوي چه سر بیره په زکات او ماسوی څو له زکات نه په مالونو کښې د فقیرانو او مسکینانو حق شته چه بډایان ئې باید اداکړی؟

په قرآن کریم کښې هم د مالدارانو په مالونو کښې د سایل او محروم حق تثبت شوی دی.

الله تعالی د متقیانو او نیکانو په ستاینه کښې وایي: (وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ - الذاریات: ۱۹) ددوی په مالونو کښې د سوالگرو او محرومو خلکو برخه وه، یعنی علاوه په زکات ئې دوی ته په خپل مال کښې برخه ورکړې وه په یوبل آیت شریف کښې وایي: (وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ - المعارج: ۲۴) له دې آیت نه دمخه په نورو آیتونو کښې ویل شوي دي چې ددو زخ اور هغه کسان غواړي چې شایې اړولی او اعراض ئې کړي، مالونه ئې جمع کړي او ساتلي دي..... له دغې جملې نه یو شمیر خلک مستثنی کوي او په استثنا شوو کسانو کښې وایي: او هغوی چې په مالونو کښې ئې برخه معلومه ده د سوالگرو او محروم د پاره.

په دې دواړو آیتونو کښې د سائل او محروم د پاره برخه د حق په نامه دانبيی چې شتمن دخپلو مالونو داسې مالکان نه دي چې نور ورسره شریک نه وي او د چاق ورسره نه وي.

دا حق باید شتمن او بدایان په داسې طریقه ادا کړي چې احسان بارول او د تحقیرولو اذیت ورسره نه وي بلکه داسې وي لکه چې یو دین ته خپل دین ادا کوي. د احم دا هم د الله تعالی قول دي:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى - البقره: ۲۲۴) اې مومنانو! مه ضایع کوی خپل خیراتونه په احسان بارولو او زړه ازارولو سره. دانفاق او صدقاتو په باب چې دی رزیات آیتونه په مختلفو مضمونونو نازل شوه مسلمانانو له رسول الله (ص) څخه پوښتنه وکړه چې خومره مال دخدای پاک په لار کښې نفقه کړو نو په ځواب کښې ئې د آیت نازل شو.

(وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ - البقره: ۲۱۹) له تاسو څخه پوښتنه کوي چې څه نفقه کړي، ووايه هغه څه چې له حاجته زیات وي یعنی ضروري مصارف ځانته وساتئ او نور خیرات کړئ. که څوک له خپل ضروري حاجت نه زیات مال ذخیره کوي او دخوارانو، غریبانو سره مرسته نه کوي نو هغوی ددی آیت د حکم لاندې راځي: (وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا ينفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ - التوبه: ۳۴) هغه کسان چې ذخیره کوي سره او سپین زر او نه ئې نفقه کوي د خدای په لار کښې نو زیری ورکړئ د دردناک عذاب.

له دې دوو آیتونو څخه دا استنباط کیدی شي چې د حاجت دخاوندانوله مرستې نه هغه څوک معافیت پیدا کوي چې له خپلو ضروري حوايجو څخه زیات څه نلري او په بدایانو کښې نه شمیرل کیږي. هغه کسان چې د کفایت په اندازه څه لري د خیرات په ورکړه مکلف نه دي ځکه چې که دوي نورو ته څه ورکړي په خپله په محتاجانو کښې حسابېږي او دنوروتعاون ته اړ کېږي. که دغه مرسته وکړي نو بیا دپاک خدای ددې ستاینې وړ گرځي چې فرمایي: (وَيُؤْتِرُونَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ - الحشر: ۹) او مقدم گڼي نور په خپلو نفسونو که څه هم دوی فاقه وي، او هغه شی ته په خپله حاجت لري چې نورو ته ئې دایثار له مخی ورکوي. له ضعیفانو او محتاجانو سره مرسته فی سبیل الله جهاد گڼل شوی او دخدای په نزد د پراجر لري. که دقرآن په ژبه پوه شو نویوه اړ او محتاج ته قرض حسن ورکول له خدای سره معامله گڼلی شویده: (وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا - الحديد: ۱۸) قرض ورکړئ خدای ته قرض حسن. هر څوک پوهېږي چې خدای بې نیازه دی او ځمکه، آسمانونه او عالمونه دده دي مگر هغه قرض چې مومن ئې مومن ته ورکوي خدای دغه قرض په ځان حسابوي او بنده ته داسې نسیی چې خدای ئې پور وپړی دی.

رسول الله (ص) ویلی دي: (ان الله عزوجل يقول يوم القيامة يا ابن آدم مَرَضْتُ فَلَمْ تَعُدْنِي! قال يارب كيف اعودك وانت رب العالمين؟ قال: اما علمت ان عبدی فلان مَرَضْتُ فَلَمْ تَعُدَّهُ؟ اما علمت انک لو عدتته لوجدتني عنده؟ يا ابن آدم! استطعمتک قلم تطعمنی! قال يارب وكيف اطعمک وانت رب العالمين؟ قال اما علمت انک استطعمک عبدی فلان قلم تطعمه اما علمت انک لو اطعمته لوجدت ذلک عندي؟ يا ابن آدم استسقيتک قلم تسقني! قال يارب كيف اسقيتک وانت رب العالمين؟ قال استسقاك عبدی فلان قلم تسقه اما علمت انک لو سقيته لوجدت ذلک عندي - رواه مسلم) یعنی الله تعالی د قیامت په ورځ وایي اې بنیادمه زه مریض شوم ته پوښتنې ته رانغلي. بینادم وایي اې

زما ربه څنگه به پوښتنې ته درغلی وای ته رب العلمین یې. خدای ورته وایې: ته خبرنه وی چه زما فلانکی بنده مریض شواو تائی پوښتنه ونکړه آیانه پوهېدی چه که دهغه پوښتنې ته ورغلی وای زه به دې له هغه سره موندلی وای. ای بینادمه! ما درڅخه طعام وغوښته او تا طعام رانکړ، بنیادم وایې څنگه مې طعام درکړی وای او ته رب العلمین یې. الله تعالی وایې: آیا تا ته معلومه نده چه له تانه زما فلانې بنده طعام وغوښته او تا ورانکړ آیا ته نه پوهیدې چه که طعام دې ورکړی وای هغه به دې له ماسره پیدا کړی وای. ای بینادمه مادرنه اوبه وغوښتې او تا رانکړې، بنیادم وایې ای ربه څنگه به مې اوبه درکړی وای او ته رب العلمین یې. الله تعالی وایې له تانه زما فلانې بنده اوبه وغوښتې او تا ورانکړی که تا هغه ته اوبه ورکړې وای هغه به دې له ماسره موندلی وای.

ددې حدیث شریف په بنا دیوه اړ او محتاج غوښتنه په حقیقت کښې دخدای غوښتنه ده او له بیوزلوسره مرسته له خدای سره معامله ده.

خدای دشتو خاوندانو ته داسې امرکوي: (وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ - بنی اسرائیل آ: ۲۲) ورکړه دقرابت خاوند ته دهغه حق اومسکینانو اومسافرته. یعنی خدای پاک دغه کسان دبدایانوپه مال کښې دحق خاوندان گڼي او ددوی حق ترپه ددوی دپاره غواړي. که څوک دغه حق نه پرځای کوي دنورو دحق غاصب ورته ویلی شو.

په قرآن کریم کښې څو څو ځله امرشویدی چه دخدای په لاره کښې مال وبندي او دغه کار جهاد بلل شویدی مگر دغه مال بنسندل دقرآن کریم په ژبه تجارت گڼل شویدی لکه چه وایې:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُجِيزُ لَكُمْ أَنْ تَعْلَمُونَ - الصّف: آ: ۹ او ۱۰) ای مومنانو آیدالالت وکرم تاسوته په داسې تجارت چه نجات درکړي له درناک عذاب څخه. ایمان راوړئ په الله او په رسول ئې اوجهاد وکړئ دخدای په لاره کښې په خپلو مالونو او په خپلو نفسونو داخیردی تاسولره که پوهېږئ.

دغه مالي جهاد چه په حقیقت کښې دپرگتورتجارت دی په ظاهري کچه معامله له خوارانو، غریبانو، کونډو اویتیمانو یا پردیسانو سره ده په معنی کښې له خدای سره معامله ده او له خدای سره معامله دهرچاپه گټه ده.

په یوه حدیث شریف کښې راغلي دي: (السَّاعِي عَلَى الْأَرْمَلَةِ وَالْمَسْكِينِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ الْقَائِمِ اللَّيْلِ وَالصَّائِمِ النَّهَارِ - شیخان والترمذی والنسائی) څوک چه سعی کوي دکونډې اومسکین په بهبود کښې داسې دي لکه فی سبیل الله مجاهد یا لکه قایم اللیل اوصائم النهار.

مطلب داچه دیوزلو خدمتگار اودیونوایانومرستیال له مجاهدینو او هغو کسانو سره برابر دی چه دشپې خدای ته په طاعت ولاړوي او دورځې روژه وي.

دخیراوثواب کارونه دپردي مگر دهغه شی انفاق چه سړي ته محبوب اوعزیزوي کامل خیردی. الله تعالی وایې: (لَنْ يَتَسَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ - آل عمران آ: ۹۲) یعنی هېڅکله به ونه مومئ دخیرکمال څو چه نفقه کړئ له هغه شی څخه چه درته گران وي.

مطلب داچه دنیکې اوخیرکمال ته نشئ رسیدلی او دخدای رحمت، رضا او جنت نشئ موندلی ترڅو چه دخلکو په معاونت کښې له خپلو دپرو عزیزواو محبوبوشیانو څخه نفقه نکړئ. هغه محبوب شی غوره مال وي او که جاه اومنزلت. ځینې خلک وي چه په خپلو مالونو کښې ئې ځینې شیان زړه ته دپرتزدي وي او ځینې داسې وي چه خپل جاه وجلال سره ئې دپره مینه وي مومن باید هم قیمتی مالونه اوهم خپل انانیت دخلکو دخیردپاره قربان کړي چه دخیراونیکې کمال ته ورسېږي.

که یومعززسړی له یوه خوار او غریب یا مظلوم سره گرځي او معاونت ورسره کوي بنسائي چه په ظاهره دادځان دپاره حقارت وگڼي مگر دخدای په نزدلدي نه لوی عزت نشته اودبل دخیردپاره ځان خوارول دپرزیات اجر لري.

د اسلام په ډېرو احكامو كښې د يوې ښې جامعې جوړول او له نورو سره تعاون او ملگرتيا اصلي منظور دی او دغه منظوريه اجمالي او كلي ډول په دې آيت شريف كښې ډېر ښه ځاي شوي دي:

(إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ -سورة النحل: ٩٠) په تحقيق سره خدای امر کوي په عدل او احسان او د قرابت خاوندانو ته په ورکړه او نهی کوي له فحشاء او منکر او بغی څخه.

عدل او احسان داسې کلمې دي چې په ټولو ښيگڼوئې اطلاق کیدی شی او ټول مادي او معنوي معاونتونه پکښې راتلی شی.

که دا دوه کلمې په يوه جامعه كښې عملي شي ټولې بدبختۍ له منځه وړي او ټولې خوښۍ يوي جامعې ته راوړي. له خپلوانو سره ښيگڼه په خاص ډول خپلوی، ټينگوي او د اتصال رشتې تقويه کوي.

همدارنگه فحشاء، منکر او بغی ټول مفاسد او رذایل او مظالم احاط کوي او د غوډرې شيوونو نه ځان ساتل د جامعې د اصلاح او فلاح موجب گرځي. د تعاون په باب د احديث ډېر جامع او په هر راز مرستو حاوي دی.

(مَنْ نَقَسَ عَنِ مُسْلِمٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ الدُّنْيَا نَقَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَمَنْ يَسْرَعَلَىٰ ۖ مُعَسَّرٌ يَسْتَصِرَ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ -عن ابو هريره_ اخرجه مسلم) څوک چې لري کړي له يوه مسلمان څخه د دنيا له غمونو يو غم لري کوي خدای له هغه څخه د قيامت له غمونو نه غم. څوک چې اساني راوړي په هغه چا چې په تنگسه كښې وي خدای پرې په دنيا او آخرت كښې اساني راوړي.

څوک چې د مسلمان پرده وکړي خدای ئې په دنيا او آخرت كښې پرده کوي. الله تعالی له بنده سره معاونت کوي ترڅو چې بنده دخپل ورور معاونت کوي. پيغمبر (ص) هغه څوک په خلکو كښې بهترگني چې خلکو ته ئې گټه او فايده رسېږي (خيرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ) په يوه بل حديث شريف كښې رسول الله (ص) وايي: (المؤمنُ الذي يُخَالِطُ النَّاسَ وَيَصْبِرُ عَلَيْهِ إِذَا هُمْ خَيْرٌ مِنَ الَّذِي لَا يُخَالِطُ النَّاسَ وَلَا يَصْبِرُ عَلَيْهِ إِذَا هُمْ عَنْ ابْنِ عُمَرَ - اخرجه ابن ماجه باسناد صحيح) هغه مومن چې خلکو سره گډون کوي او دخلکو په اذيت صبر کوي له هغه چانه بهتر دی چې خلکو نه گونښی اوسی او په اذيت ئې صبر نه کوي. مقصد دا چې اسلام انزو او ځاني نه خوښوي او له نورو سره گډ او سيدل غواړي. له نورو سره گډ او سيدل صبر او تحمل ته ضرورت لري.

د صبر توصيه په قرآني آياتو او نبوی احاديثو كښې ډېره زياته راغلی ده چې د اسلام مخالفانو او دښمنانو ترېنه غلط تعبيرونه کړي او ویلی ئې دي چې د اسلام دين دنورو اديانو په شان داستعمارگرو او استثمار چيانو گټه خپلو پيروانو ته توصيه کړيده چې د ډېر ايانو او د قدرت دخاوندانو په مظالمو صبر وکړي او غلامۍ ته ئې غاړه کېږدي يعنې په دنيا كښې هر راز بد بختۍ او بې عدالتۍ په ځان ومني او اجرئې په آخرت كښې له خدايه وغواړي. د دوي په عقیده د اسلام دين خلک د جابرانو او ظالمانو اطاعت ته رابولي او په مظلوميت ئې قانع کوي. حال دا چې دوی د اسلام ضد اسلام گڼلی او د قرآن په واضحو او صريحو احكاموئې سترگې پټې کړيدي. دوی دې ته نه دی کتلی چې حضرت محمد (ص) او دهغه خليفه گانو او نورو رښتينو پيروانو عملاً د جابرانو او ظالمانو په مقابل كښې څه وکړه او د جهادونو معنی څه وه؟

هغه صبر چې په قرآن کریم كښې ئې بيا بيا توصيه شويده د ظلم او ظالم په مقابل كښې د مقاومت او ثبات معنی لري چې بايد د جهاد په ميدان كښې وښودل شی او عزم و اراده قوي کړي.

د ظلم او ظالم په مقابل كښې مومنان او مسلمان دريغ دمخه هم څرگند کړ چې نه به په ځان ظلم قبلوی او نه به د بل مسلمان د مظلوميت تحمل کوي يعنې د بل مظلوم مرسته به هم کوي او د ظالم لاس به له ظلم څخه لنډوي.

اوس راشئ چې د صبر کلمه په قرآن کریم كښې وگورو چې په څه معنی استعمال شويده او په څه منظور په مکرر ډول بيا بيا راغلی ده.

په سورة البقره كښې دا آيت: (وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ آ: ١٧٧) دامعنی لري چه په سختيو، كړاوونو او د جنگ په ميدان كښې صبر كوونكى او ميدان نه پرېښودونكى د نيكانو او صالحانو په ډله كښې خاص او ممتاز مقام لري يعنی په جهاد كښې ثبات او مقاومت صبر دی. په بل آيت كښې:

(وَلَتَبْلُوَنكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ - محمد آ: ٣١) الله تعالى فرمايي: په تاسو باندې ازمېښت كوو او امتحان درنه اخلوچه ستاسو مجاهدين او صابران يعنی ثابت قدمه كسان له بې ثباته او غير مجاهدينو څخه ممتاز كړو.

وگورئ! صابر د مظلوم صفت نه دی د مجاهد صفت دی او د قهرمانی مفهوم پكښې نغښتی دی.

همدارنگه د صابرانو ذكر په دې آيتونو كښې: (كَمْ مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ - البقره آ: ٢٤٩) (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ - الانفال آ: ٦٥) دامطلب نور هم ډېر ښه ثابتوي چه صابران هغه دي او خدای له هغو صابرانو سره دی چه دوی لږ وي خوله ډېر وسره جنگېږي.

صابران هغوته وائي چه شل تنه ئې په دوو سوو تنو بېرې مومي. صبر يعنی د ايمان قوت چه اقليت په اكثريت باندې غالب گرزوي او د اسلام په تاريخ كښې ئې مثالونه كم نه دي په قرآن كښې صبر له عزم سره ټول شوی او داوا العزمو صفت گڼل شويدي (فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعُرْمِ مِنَ الرُّسُلِ الاحقاف آ: ٣٥) هغه قرآني تعليم دی چه د صبر مقام او منزلت ډېر وي او دشجاعت او شهامت مظهر ئې گرزوي.

سره له دې كه څوك د صبر په معنى نه وي پوه شوی يائي ځان نه وي پوه كړی د اسلام گناه نه ده د فهم گناه ده يا د عناد. په اسلام كښې كه صبر دا ذيت او ضرر قبلولو په معنى راغلی لكه په تېر شوي نبي حديت كښې چه هغه څوك بهتر وگڼل شو چه له خلكو سره اختلاط لري او په اذيت ئې صبر كوي نه هغه چه دا ذيت نه د ځان ژغورلو په وجه له خلكو نه گوښی گرځي او منزوي كېږي.

په دغسې مواردو كښې د اسلام مطلب دادی چه انسان بايد دومره زغم او حوصله ولري چه په اجتماع كښې ژوند وكړی شی او مو دماغه نه وي. هره جامعه كه هر څومره خواږه ولري يوڅه ترخه هم ورسره وي او د عسلو مچۍ هم بې نېشه نه وي.

سړی بايد د جامعې د آزار په مقابل كښې د ضرورت په اندازه زغم ولري او له صبر او حوصلې نه كار واخلي. په مصيبتونو كښې صبر او په خوښيو كښې صبر د اسلامي اخلاقو جز دي چه اجتماعي او بشري ژوند ورته ډېر ضرورت لري او بيخي بې صبره سړی په جامعه كښې ځای نشي نيولی. اسلام فرد ته دا حق وركوي چه په جامعه كښې تجلی وكړي او خپل فردي حقوق، حيثيت او اعتبار وساتي مگر له جامعې نه د بيليدو او گوښی كيدو اجازه نه وركوي اونه ئې مرورتوب ته پرېږدي.

له فرد نه هغه څه نه جوړوي چه له جامعې سره جوړنه وي او جامعه نا جوړه كوي. فرد او جامعه كه څه هم ظاهراً يو د بل مقابل گڼل كېږي خو د مقابلې د تور او سپين مقابلې نه ده. كه څوك وغواړي چه د يوې جامعې نوعيت او كيفيت ځانته معلوم كړي ودي گوري چه جامعه له څنگه افرادو جوړه شويده يعنی د افرادو څنگه والی د جامعې په څرنگوالی كښې دخل لري. همدارنگه د افرادو په جوړولو كښې د جامعې جوړښت مهم عامل دی او معلومه ده چه څنگه جامعه، څنگه افراد جوړوي.

په همدغه اساس كه څوك ځانته دامعلوموي چه اسلام څنگه جامعه جوړول غواړي ودي گوري چه اسلام څنگه افراد جوړوي او دشخصيت په جوړولو كښې ئې كړنلاره څه ده او څه نقشه لري.

فرد جوړول:

په اسلامي نظام كښې فرد د حق خاوند، د ارادې خاوند او د حيثيت وكرامت خاوند دی، ده ته يوازې د ژوند حق نه دی وركړ شوی د پت او عزت لرلو حق هم وركړ شوی او توهين و تحقير ئې جرم و جنايت يا افلاقتباح گڼل شويدي. دی د مال كيت او مشروع فعاليت حق لري او د انتخاب او تصرف حق ورته حاصل دی چه هم فكر كولی شی او هم كار كولی شي، د نظام په جوړولو او د زمامدار په ټاكلو كښې دده رايه معتبره ده او په اجتماعي چارو كښې ئې مشوره ارزښت لري.

په اسلامي فقه كښې يوه مسلمان او يوې مسلمانې ښځې ته دا حق په مساوي ډول وركړ شويدي چه كه هريو له دوی څخه يوه كافر ياد كافرانو يوه جماعت ياد يوې كلا ياد يوه ښار خلكو ته امان وركړي نو بيا هېڅ يو مسلمان له هغوی سره د جنگ او قتال حق نلري او دغه امان شرعي اعتبار لري مگر په هغه صورت كښې چه دغه امان وركول د مسلمانانو د پاره د فساد موجب وي نو بيا دغه امان وركړه رديدلی شی. په دغه صورت كښې كه پخپله امام او اولوالمرهم امان وركړی وي امان ئې درد وړدی.

دغه مهم او ستر حق چه اسلامي او شرعي قانون د مسلمان هر فرد ته وركړی د فرد موقف په اسلامي جامعه كښې ډېر لوړ ښی چه نظير به ئې د دنيا په قوانينو كښې نه وي موجود يوازې همدغه يو حكم كافی دی چه د فرد اهميت په جامعه كښې وښی او د فردي اعتبار وزن و ټاكي. همدارنگه په اسلام كښې فرد ته د شهادت حق وركول او په ميراث كښې ورته په حق قايليدل د اثابتي چه اسلامي نظام فرد ته ډېره اعتناء لري. په فردي حقوقو كښې ځينې حقونه چه اوس په ديموكراسی نظامونو كښې انسان ته وركړ شويدي اسلام ډېر دمخه افرادو ته وركړيدي او دانسان مادي او معنوي مصئونيت ئې په ښه شان تامين كړيدي.

په دغو حقوقو كښې كوم حق چه په اسلامي لحاظ ډېر دقت وړدی اوله ډېر غور نه پكښې كار اخيستل شوی هغه د مال كيت حق دی چه بنيادي حيثيت لري او د حقوقو مور ورته ويلی شو. همدغه حق د فرد په سرنوشت او د فرد په مادي او معنوي جوړښت كښې اساسي نقش لري او مستقل بحث غواړي چه دلته ئې تفصيل بميورده نه دی.

مال كيت او مالي سياست په اسلام كښې:

انسان چه انسان شوی اولر غوندې په څه پوهيدلی دی د مال لرلو او مال ډېرولو فكر او مينې ئې په زړه او دماغ كښې غځونې كړيدي.

له هغه وخته چه ابتدائي انسان له ښكارنه كار ته مخه كړه اوله زراعت سره اشنا شو نو ټاټوبی ئې پيدا كړ او د مال غوندولو او ساتلو په فكر كښې شو. د مال كيت احساس راپيدا شو او وده ئې وكړه، د مال مينه ورو ورو زياتيده او دانسانی حرص سترگې ورځ په ورځ وږې كيدي.

مال كه له يوې خوا دانسان حاجتونه او ضرورتونه پوره كول نوله بلې خوا ئې حسادتونه او رقابتونه راپارول او د مال په سر دښمنی او جنگونه شروع شوه. په مال كښې د خيراو شر دواړه جنبې محسوسې شوې.

له ميلاد نه پنځه سوه كاله پخوا د مال او مال كيت په باب فلسفي بحثونه شروع شوه. مال ته بد وويل شوه او د مال كيت په ضد د مبارزې فكر پيدا شو، افلاطون په واضح ډول د اجتماعي چارو د كار كوونكو په مورد كښې د ملكيت دلغوه كولو آواز اوچت كړ او مسيحي دين مال د بشري جامعي د فساد منشا او د شرارت تومنه وگڼله.

د اسلام په مقدس كتاب (قرآن) كښې مال دفتني په نامه وبلل شو او دانسان دښمن ورته وويل شو. مگر په همدغه كتاب كښې ئې ډېر ښه نومونه هم ثبت شوه لكه: (خير او فضل) يعنی اسلام د مال دواړه جنبې په نظر كښې ونيولې

او عیب و هنرې دواړه پکښې مشخص کړه. په همدغه ملاحظه کې هم انسان ته د مالکیت حق ورکړ او هم ئې په دغه حق څه قیود او شرطونه کینودل.

اسلام د بشر په حیاتي ضرورتونو او حاجتونو سترگې پټې نکړې او مال ته ئې دده اړتیا په نظر کې ونیوله مگر د مال په لرلو او راغونډولو کې ئې افراط بدو ګاڼه او حدود ئې ورته وټاکل.

اسلام داسې دین نه دی چې د انساني غرایزو په مخکښې سد شي او بیخي ئې مخه بنده کړي. مگر طغیان او عصیان ته ئې هم نه پرېږدي او ښه مجری ورته پیدا کوي. هغه حیواني جنبه چې د انسان په خټه کې شته اسلام ئې محوه کوي نه بلکه د تهذیب کوښښ ئې کوي.

د مال او مالکیت په مسئله کې هم نه افراط خوښوي او نه تفریط، د قرآني احکامو له مخې د مالونو اصلي مالک خدای دی او خدای دغه مالونه انسانانو ته په مجموعی ډول ورکړيدي چې افراد پکښې د جماعت په وکالت د جایز تصرف حق لري او په مطلق ډول پکښې تصرف نشي کولی. یعنی سود پرې نشي خوړلی، قمار پرې نشي کولی، په عیاشۍ او فحاشۍ ئې نشي لگولی.

قرآن کریم مال لرونکی د مستخلفینو په حیث مالکان ګڼلی نه د اصیلانو په حیث یعنی اصلي مالکان ئې نه دي بللی.

وګورئ! په سورة حدید کې دغه آیت: (آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ الْحَدِيدِ آیت: ۷) د ترجمې حاصل: په خدای او رسول ایمان ولرئ او هغه څه نفقه کړئ چې خدای پکښې خلیفه ګان ګرزولی یاست.

په سورة نور کې د آیت: (وَأَتَوْهُمْ مِّن مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ النُّورِ آیت: ۳۳) په صریح ډول حکم کوي چې ورکړئ له هغه مال څخه چې خدای درکړيدي. په الهي کتاب کې چې مال د خدای ورکړه ګڼل شويده او د عاریت مفهوم پکښې پروت دی د مطلب هم ښه واضح شويده چې په دغو مالونو کې چې ظاهر اخیلو عاریتي خاوندانو ته منسوب دي او مجازاً د دوی بلل کېږي بیا هم یوازې د دوی نه دي. محرومه طبقه او سوا لګرهم پکښې حق لري یعنی علاوه په زکات محروم او سایل دېدایانو په مال کې د حق خاوندان دي او مشترک مال دی.

په سورة الذریت کې چې د متقیانو حال بیانېږي نو د مال په برخه کې دوی پدې ډول معرفي شوي دي:

(آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ. وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ الذریت آیت ۱۷) یعنی دوی دهغه څه اخیستونکي دي چې خدای ورکړيدي او په مالونو کې ئې علاوه په زکات سوا لګر او محروم حق درلود. بله دا چې اسلام د مالونو انحصار په څو محدودو لاسونو کې بد ګڼلی او د مطلب د سورة حشر په دې آیت کې دېر ښه څرګند شوي دي:

(مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ

ذُو لَّةَ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ الحشر آیت: ۷) یعنی هغه مال چې بې جنګه دفتی او خراج په صورت د رسول الله (ص) لاس ته ورځي هغه د الله تعالی، د رسول الله (ص) د ذی القربی، د یتیمانو، مسکینانو او د لارویو پر ديسانو حق دی چې په دوی به ویشل کېږي او دا د دې دپاره چې دولت د څو تنو غنیانو په لاس کې محبوس او محصور نشي. په دې آیت کې د مال د توزیع غایه د انبندول شويده چې سرمایه تراکم ونکړي او د اغنیو طبقه دېره پیاوړې نشي. یعنی اسلام د پرد مخه د طبقاتي تضاد د محنیوي فکر کړی او نه ئې غوښتل چې په اسلامی امت کې د برتیت و پاس منیخ ته راشي.

غنا او بدائې که څه هم په ظاهري نظر په اسلام کې صریحاً منع نه ده او هر چاته دا حق ورکړ شوی چې په جایزه طریقه د شتو خاوند شي او هغه تکالیف په ذمه واخلي چې اسلام د شتمنو په ذمه ایښي دي لکه د زکات، خیرات او صدقاتو ورکړه او د قرض حسن له لارې له محتاجو سره مرسته او نور.

مګر که څوک له ژور فکر نه کار واخلي او اصلي منظوره ښه څیر شي هغه پوهېږي چې شیشګی که حلال دی شکل ئې دمردار دی. د مال پیدا کولو او دېرولو هغه طریقي چې اسلام منع کړيدي لکه سود خوري، احتکار، بدې اخیستل، غبن فاحش په معامله کې، دروغ ویل، غدر کول، تقلب یا داسې نور د اتول د قارونې بدائې په مخکښې بندېږونه دي چې په مستقیم او جدي ډول د قارونیت مخه نیسي. له بلی خوا هغه تشویق او ترغیب چې د خیر و احسان په باب په نبوي

احاديثو او قرآني آيتونو كښې وينو مسلمانانو ته دا اجازه نه ورکوي چه د فقيرانو او د حاجت د خاوندانو په مقابل كښې له بخل و امساک نه كار واخلي او په خيريه چارو كښې سترگې پټې كړي. سربيره په دې اسلام د مسلمانانو اولوالمرته د احق وركړې چه د خوارانو او فقيرانو دمړولو او ژوندښه كولو دپاره د ضرورت په اندازه د بډايانو مالونه بيوزلو او غريبانو ته وركړي او موازنه قايمه كړي. حضرت عمر (رض) چه د خپل خلافت په وروستيو وختو كښې اجتماعي وضع ته ملتفت شو چه ځينې كسانو ډېر مالونه جمع كړيدي او نور په فقر او غربت كښې ژوند كوي نو اراده ئې وكړه چه د تعادل او مالي تسوئې دپاره له اغنياو سره فقيران دهغوي په مالونو كښې شريك او سهيم كړي ځكه يې وويل: (طُعْمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ حَتَّىٰ إِذَا لَمْ تَجِدْ فِيهِ شَيْئًا ادْخَلْنَا عَلَىٰ كُلِّ أَهْلِ بَيْتٍ مِنَ الْاَغْنِيَاءِ مِثْلَهُمْ مِنَ الْمُحْتَاجِينَ وَمَا تَزَالُ تَفْعَلُ ذَلِكَ حَتَّىٰ يُطْعَمَ الْمُسْلِمُونَ جَمِيعًا) يعنې مسلمانان به له بيت المال څخه مړوو او چه په بيت المال كښې څه پاتې نشي د بډايانو په هر كور كښې به هغومره محتاجان تنباسو او د اكار به ترهغه وخته كوو چه ټول مسلمانان په گيډه ماړه شي.

په اسلام كښې د مال كيت په باب د آيت هم د جدي توجه وړدى: (وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ التوبة آيت: ۳۴) هغه كسان چه سره او سپين زر ذخيره كوي او دخداى په لار كښې ئې نه نفقه كوي د دردناك عذاب زيړى وركړئ د همدغه آيت په استناد او دنبوي احاديثو په بنا د رسول الله (ص) په اصحابو كښې ابو ذر غفاري د قارونيت په ضد په تبليغى مبارزه لاس پورې كړ او په دغه جهاد كښې ئې ډېر تكليفونه وليدل ترڅو چه بالاخر د ربزې د بښتې ته نفى بلد شو او هلته د ډېر غربت په حال كښې مړ شو اولارويو خاوروته وسپاره. د ابو ذر او يوشمير نورو اصحابو تبليغ دغه معارضه د حضرت عثمان په خلافت كښې ډېره توده شوه، د ابو ذر تبليغ چه څومره په شتمنو او بډايانو بد لگيده هغومره ئې خواران او فقيران ځانته جلبول او طرفداران ئې ډېر بدل. حضرت على او ابو ذر په دې عقیده و چه ديوه كال دنفقې دپاره څلورزره درهمه ساتل جايز كار دى او له دينه زيات مال ذخيره كول ممنوعه كنز شميرل كېږي.

په ډېرو نبوي احاديثو كښې دا مطلب ښه واضح دى چه اسلام فاحشه غنا بده گڼي او دانه خوبسوي چه ځينې په عيشونو او خوندونو كښې ډوب وي او نوريه لوړه او تنگسه كښې ژوند وكړي. (حُذِّمْنَ اَغْنِيَاءَهُمْ وَرُدَّ اِلَيْهِمْ فُقَرَاءَهُمْ) له بډايانو نه ئې اخله او فقيرانو ته ئې وركوه د اسلام اقتصادي كړنلاره ده. ابى امامه روايت كوي چه رسول الله (ص) ويلي دي: (يَا اِبْنَ اَدَمَ اِنَّ تَبَدُّلَ الْفَضْلِ خَيْرٌ لَكَ وَاَنْ تُمَسِكَهُ شَرٌّ لَكَ - مسلم و ترمذي) يعنى اي بنيادمه! كه مال و بښدې خيږدې پكښې دى او كه ئې وساتى درته شردى. همدارنگه بلال وايي: رسول الله صلى الله عليه وسلم وويل: (مَا رَزَقْتَ فَلَا تَخْبَأْ وَمَا سُئِلْتَ فَلَا تَمْنَعْ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَكَيْفَ لِي بِذَلِكَ؟ قَالَ: هُوَ ذَاكَ اَوِ النَّارُ) مطلب دا چه رسول الله (ص) وفرمايل: څه چه ستا روزي شويدي مه ئې ساته او ذخيره كوه ئې مه او څه چه درنه وغوښتل شو منع كوه ئې مه.

بلال وويل دابه زما دپاره څنگه شي؟ هغوى وفرمايل يا همدغه شان او ياد دوزخ اور.

امام احمد حنبل په مسند كښې د احديث نقلوي: (اَيُّمَا اَهْلٍ عَرِصَةٌ اَصْبَحَ فِيهِمْ اَمْرٌ وَّجَاءَ فَعَدَّ بَرَّتْ مِنْهُمْ ذِمَّةُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى) خلاصه ئې دا چه پاك خداى له هغو څخه بيزاره دى چه په څنگ كښې ئې څوك په لوړه شپه سبا كوي. په قرآن كريم كښې متعدد آيتونه راغلي دي چه د (مترفينو) ژوند ئې بد گڼلى او مسلمانان ئې په جدي ډول دې ته متوجه كړيدي چه آسوده ژوند او دعيش و نوش ژوند ونكړي بلكه متوسط ژوند اختيار كړي چه نور ورته ونه پخسېږي او مزې چرچې پكښې نه وي د آسوده حالې په غندنه كښې يو علت چه قرآن په گوته كړى هغه دادى چه مترفينو يعنى آسوده حالو كسانو هروخت دنوي دين په قبلولو كښې شديد مقاومت كړى او له پيغمبرانو سره ئې خپل خصومت ته دوام وركړى دى يعنى دارتجاع ټينگ حاميان همدغه خلك دي چه دهر تغير او تحول مخه نيسي او دزاره حال بقا او دوام غواړي.

د بشري تاريخ له مطالعې نه هم دا پته لگېږي چه عياش قومونه له مينځه تللي او هغه قومونه چه په مشقت او زيار و زحمت كښې لوى شوي په نورو غالب شويدي او س خلك پدې هم پوه شويدي چه عياشي دصحت په لحاظ هم

دېر خطرونه لري او دېر فسادونه ورسره تړلي دي. د اسلام پيشوا حضرت محمد (ص) دمترفينو يعنې دعياشانو او اسوده حالو كورونه (بيوت الشياطين) د شيطانانو كورونه بللي دي چه فتنې او فسادونه ترې ولاړېږي.

الله تعالى فرمايي: (إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ) (انسان لپه خپلې ربه سره انسان سرکشي کوي چه ځان بې پروا او مستغني وويني. يعنې مال او ثروت د غرور او سرکشي باعث گرزي. په بل آيت کښې راغلي دي:

(وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَّوْا فِي الْأَرْضِ الشُّرَى آيت: ۲۷) که چيرې خداي دخپلو بندگانو روزي پراخه کړې وای هرگوره به ئې په ځمکه کښې بغاوت کړي و. د همدغسې ملاحظاتو په وجه مسلمانانو ته دا اجازه نشته چه خپل حلال مال هم په ځان باندي له ضرورته زيات ولگوي او له اسراف و تبذير څخه کار واخلي.

پاک خداي وايي: (وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ الاسراء آيت: ۲۶) يعنې ورکړه خپل قريب ته دهغه حق او مسکين ته او پرديس ته تبذير او اسراف مه کوه مبدزين بيشکه د شيطانانو وروڼه دي.

په بل آيت کښې وايي: (وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ الاعراف آيت ۳۱) خورئ، څکئ او اسراف مه کوي اسراف کونکي دخداي نه دي خوښ.

د اسراف معنی له حد او اندازې نه تجاوز دی په حريصانه ډول خوراک او څکاک او بيځايه خرڅونه په اسراف کښې شامل دي. د مسلمانانو اغنياء نشي کولی چه له نورو نه په عالي سطحه ژوند وکړي او شان و شوکت پې نظرونه ځانته جلب کړي. په اسلامي جامعه کښې که خواران او غريبان ورينمنې جامې نشي اغوستلی بديان هم نشي کولی چه دغه فاخر لباس واغوندي. کله چه د عبدالرحمن بن عوف ځوی له خپل پلار سره د دوهم خليفه حضرت عمر مخې ته ورغی او ورينمين کميس ئې اغوستی و خليفه دغه کميس له گريوانه ترلمنې پورې څيرې کړ او ددغسې معتبر او د پرشتمن صحابي ځوی ئې هم پرينبند چه د اسلام له مقرراتونه سر وغړوي. د همدغه خليفه خپل ژوند سره له دغه لوړو عالي مقامه په متوسط حال کښې و او له نورو نه ځانته په څه امتياز قايل نه و. يوه ورځ چا ترېنه پوښتنه وکړه چه تاته له بيت المال څخه د څومره مال مصرفول جواز لري. ده وويل په کال کښې دوه جوړه جامې، يوه جوړه د ژمی او بله داوړي دپاره او دومره څه چه د حج توبنه شی زما او دزما عيال قوت بايد د قريشو د متوسط شخص په اندازه وي. زه د مسلمانانو له جملي څخه يو تن يم څه چه نورو ته رسېږي ماته به هم رسېږي.

پخپله درسول الله (ص) د زهد او رياضت ژوند چه له مشقته ډک و، همدارنگه دده د غوره اصحابو ساده او بې عيشه ژوند چه د مجبوريت په وجه نه بلکه د عزم او ارادې له مخې و په همدغه اساس بنا ؤ، چه دوی نه غوښتل چه نور په محروميت کښې وي او دوی په ناز و نعمت کښې.

همدغه وجه وه چه د اسلام دوهم خليفه حضرت عمر (رض) د رماده دکال په قحط کښې غوړي ترهغه وخته ونه خواړه ترخوچه په بازار کښې دنورو دپاره پيداشوه او قحطی له منيځه لاړه. په دغه موده کښې خليفه هم دنورو په شان تيل خواړه او د تيلو خوړلو په وجه ورته ناروغي پيداشوه او پوستکی ئې تک تور شو.

اسلام خپل پيروان په اخلاقي لحاظ داسې روزل چه د دنيا مال، زيب وزينت او عيش و عشرت ته په حقارت وگوري او مينه ورسره پيدانکړي، له خپل نفس او نفسی خواهشاتو سره مبارزه وکړي او ساده ژوند اختيار کړي. حرص او هوس پرېږدي له بخل او امساک نه ځان وژغوري، کبر او غرور په ځان کښې پيدانکړي، صدق او صفا ولري او دخلکو په خدمت کښې د اسلام په خدمت کښې جهاد ته ملاوتري او قربانی ته چمتوشي.

اسلام دخپلو پيروانو د تنظيم او ادارې، د تهذيب او تربيت دپاره دوه وسيلې په کا و اچولی، تشريع او توجیه ځينې شيان شته چه په اسلام کښې شرعاً منع نه دي مگر ديانتاً منع دی د شريعت او د ديانت تقاضا هر کله يوه نه ده، په ځينو مواردو کښې تشريعي جنبه او توجیهی جنبه يوله بله بيلېږي.

تشریعی احکام هغه دي چه په عام ډول هر مسلمان پرې مکلف دي او که څوک ترې مخالفت وکړي شرعاً محکوم کېږي لکه زکات چه که څوک ئې له ادا کولو انکار وکړي اولو الامر ته دا حق حاصل دی چه ورسره محاربه وکړي او قتال ته ېې ملا وتړي، په توجیهي لحاظ هر مسلمان علاوه په زکات دياتنأ موظف دی چه د صدقاتو او خیراتونو له لارې له خپل حاجته زیات مال دخدای په لار کېږي مصرف کړي او دخیر و احسان نمونه او مثال شي.

توجیهي احکام د تشریعی احکامو په شان په قانونی شکل نه تطبیقېږي بلکه داخلاقې اصولو په حیث رواج مومي او دخاصانو اورهبيرانو کاردی. په اسلام کېږي بڼه او بد، حلال وحرام ځانته مدارج او مراتب لري. مثلاً پیاز یا اورپه خوړل په اصل کېږي جایز کاردی مگر د جمعې په ورځ او په هغو وختونو کېږي چه سپری له نورو سره گډون کوي او دخولې بوی ېې نور په عذابوي په ممنوعاتو کېږي شمېرل کېږي. د تقوی او ریاضت خاوندان د جایز او ناجایز په تشخیص کېږي له عامو مسلمانانو نه فرق لري.

د عامو مسلمانانو تقوی همدغه ده چه پردی حرام مال ونخوري اوله کبیره گناهونو څخه ځان وساتي. د زاهدانو تقوی داده چه پخپل حلال مال هم ځان مورنکړي او دنفس د تزکیې او د روح د تصفې دپاره جایز لذتونه هم په ځان ودروي یا ېې ډېر کم کړي.

هغه بدائي چه د حرامو مالونو په غوندو ولو لاس ته نه وي راغلی او فرایض و واجبات پکښې نه وي ترک شوی شرعاً منع نه ده.

د رسول الله (ص) په اصحابو کېږي هم اغنیاء موجود ولکه حضرت عثمان غنی، عبدالرحمن بن عوف او وروسته بیاطلحه اوزبیر یاداسې نور، مگر پخپله حضرت محمد (ص)، حضرت ابوبکر، حضرت عمر او حضرت علی او ځینې نورو به دومره مال له ځانه سره نه ساته چه بدایانو کېږي حساب شي. دوی به د اربشو په ډوډی هم ځانونه نه مړول او دمتر فینوله اسوده ژوند څخه ېې کرکه کوله.

داکار په اسلام کېږي اجباري نه دی اختیاري دی. اسلام هغه دین نه دی چه دبشري فطرت او انسانی غرایزو په مخکښې سد شي او بیخي ئې بنده کړي. اسلام د بشري او عالمي دین په حیث په خلکو باندي عسراو حرج نه راولي. (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا - وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ - يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ البقره آیات ۲۸۲ او ۱۸۵) دا هغه آیتونه او قرآني نصوص دي چه د اسلامی قوانینو اساس ېې گڼلی شو. پدې آیتونو کېږي له وسع نه زیات تکلیف له اوږو څخه اخیستل شوی او په دین کېږي حرج نفی شوی دی خدای نه غواړي چه پخپلو بندگانو عسراو سختي راولي. د قرآن دا آیتونه:

(وَلَا تَنْسَ نَفْسِكَ مِنَ الدُّنْيَا الْقِصَصِ آیت ۷۷)، (لَمْ نُحَرِّمْ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ التَّحْرِيمِ آیت ۶۶) هغه حیاتي درسونه دي چه د صحت او قوت وقایه ورپورې تړلې ده او سپری له دې څخه منع کوي چه خپله دنیايي برخه هیره کړي یا په ځان باندي دخدای حلال حرام کړي.

رسول الله (ص) هغه زاهد او عابد چه هره ورځ به روژه و او هره شپه به ېې په نفلونو سبا کوله مخاطب کړ او ورته ېې وویل: (..... وَلَنْفَسِكَ عَلَيْكَ حَقٌّ وَلَبَدَنِكَ عَلَيْكَ حَقٌّ وَلِرَوْحِكَ عَلَيْكَ حَقٌّ.....) په تاباندي سنا نفس حق لري، بدن دې درباندي حق لري، او بڼه دې درباندي حق لري. لکه چه په عبادت او ریاضت کېږي افراط منع دی او رهبانیت نفی شوی دی دغه شان په صدقاتو کېږي هم خپل ټول مال صدقه کول او دیولی. ټک ته کښیناستل بڼه کار نه دی. که څوک خپل ټول مال صدقه کړي او ځانته هېڅ پرې نږدي. له دې آیت څخه سرغړوي.

(وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا الاسراء آیت: ۲۹) مه خپل لاس خپلې غاړې پورې تړه او مه ېې خلاصه په تمام خلاصوالی چه کښېږي ملامت شوی او درمانده.

پاک خدای هغه کسان ستایلی دی چه دمال په انفاق کښې اعتدال ساتي او له افراط او تفریط نه ځان ژغوري (وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا الفرقان آیت ۲۷) یعنی هغه کسان چه مالونه نفقه کوي نه اسراف کوي او نه بخل او وي د بخل او اسراف ترمنځ اعتدال ساتونکی.

د ژوند په چارو او انساني اعمالو کښې اعتدال ساتنه په اسلام کښې یو مهم اصل دی چه ښه او بد په همدغه معیار سنجول کېږي او د اسلامی اخلاقو اساس ګڼل شوی دی. د اسلام جمالی خوا همدغه اسلامي اخلاق دي چه انسان مهذب کوي او سپړیتوب صیقلوي.

د اسلامی تعلیماتو غایه اسلامی تربیه ده چه په اسلامی اخلاقو پورې ټینګ تعلق لري او د افرادو د شخصیت په جوړولو کښې یې نقش ډېر څرګند دی.

د اسلام رښتیني ممثلین او برجسته افراد هماغه کسان دي چه اسلامي شعایر، آداب او اخلاق پخپل کردار و عمل کښې تمثیلوي او صعودي سیر و حرکت یې د انسانیت دلور و مدار جو په لوري وي. که د تشبیه له مخې اسلامي روش په بدني ورزشونو کښې د غره ختل و ګڼو ویلی شو چه دغه ورزش په مطلق کوه ګردی. تامينېږي او په ټیټو غرونو کښې په ګرزیدو او د غونډیو په ختلو هم سر ته رسېږي مگر هغه کسان چه په دغه ورزش کښې خپله فوق العاده لوړتیا او پیشقدمي ښيي هغوی دلور و غرونو لوړو څوکوته څیږي او تاریخي یادگار پرېږدي.

په اسلام کښې هم اخلاقي رهبران همدغه شان و ګڼی چه د انسانیت ډېرو هسکو مقامونو ته ځانونه رسوي او نورو ته عملاً لوړختل ممکن ګرزوي. دوی د مثل اعلی په حیث اخلاقي معیارونه او مقامونه او چتوي او نور د لوړتیا لور ته رابولي چه د دوی اقتضا و کړي او په دوی پسې لاړشي.

د اسلامی اخلاقو غایه او اغیزه:

انسان چه اشرف المخلوقات بلل کېږي معنا یې دانه ده چه دده ټول خوبیونه او عادتونه دستاینې وړدي او په هرڅه کښې هرڅه نه ښه دی. دی د خلقت د مثل اعلی په حیث د تکامل په لوړه مرحله کښې واقع دی او په نورو موجوداتو یې د خپلو خاصو استعدادونو او معنوي قواو په مرسته تسلط موندلی مگر له ډېرو فضایلو او محاسنو سره ډېر معایب او نقایص هم لري. د خیر و شر، د صلاح او فساد، د پاکۍ او ناپاکۍ، متضاده جنې په ده کښې موجود دي او د اضدادو مجموعه ده. حضرت مسیح (ع) او بوداهم انسانان و او چنګیز و هلاکوهم د انسان په ښه و. د جوړولو او وړانولو دواړه استعدادونه په ده کښې شته او علم و جهل یې په وجود کښې داسې خوا په خوا سي لکه چه ابو جهل د حضرت محمد (ص) په ګاونډ کښې او سیده د انسان وجود خوله خاورو پیدای مگر د اور لمبې د اوبو څپې او د هوا طوفانونه پکښې خوندي دي. له خاکساری سره کبر او غرور هم لري او له نرمۍ سره ټي دوسپنې صلابت ملګری دی. په رحم کښې یې قهر، په قوت کښې یې ضعف او په پوهه کښې یې ناپوهی ځان ښیي.

دغه عالم او عاقل موجود که د عقل او پوهې په مرسته د ژوند ښه کولو وسایل او اسباب برابروي ورسره د اتم او هایدر و جن بمونه هم جوړوي او په دواړو خواو کښې اسباب سازدی.

که له یوې خوا د بشري امراضو د پاره نوي علا جونه او نوي دواګانې کشفوي له بلې خوا د عالمي تباهی مواد او آلات تهیه کوي.

که د انسان ضعیفې او ناوړه جنې اصلاح نشي او ښه استعدادونه پکښې ونه روزل شي له قوت څخه یې لیوان له عقل نه یې شیطانان او له شتمنۍ نه ټي طوفان پیدا کېږي. عقل د انسان ډېره لویه شتمني او د ټولو شتمنیو مورده چه انسان ته ډېر څه ورکوي مگر له دغه دنیایي عقل سره یو بل عقل هم په کار دی چه هغه انسان ته سپړیتوب ښیي او سپړی کوي یې. دا عقل د دین په رڼا کښې پیدا کېږي او له دین څخه الهامونه اخلي. دا د معاد عقل او هغه د معاش عقل دی. د معاش

عقل له هر چا سره شته او نور حیوانات هم پکښې څه نه څه برخه لري مگر دمعاد عقل لکه عالي تعلیم ټولو ته نه دی رسیدلی.

ډېر غولېدلي دي هغه کسان چه دين له عادي او معمولي عقل سره برابروي او دغې سطحې ته پې راتپيوي. ډېر ښه پوهيدلي دي هغه خلک چه د عقل لوړولو کوښښ کوي او د دين عالي مقام ته پې اوچتوي يعنې عقل متدين کوي او د دين په لاره پې برابروي. الهی کتاب (قرآن) دهغو متقيانو لارښود دی چه په غيب ايمان ولري. (يَوْمُنُونَ بِالْغَيْبِ) په غيب باندي ايمان پيدا کول ددغه ظاهريين عقل کارندی او دا عقل هېڅکله مومن کيدلی نشي. دا عقل د جسم او خپتې خدمت ته پيدا دی او د ژوند پاللو مهمه وظيفه ورپه غاړه ده چه په انساني نړۍ کښې ډېر لوی ارزښت لري او دنيا پې مرهونه ده مگر دمعقولاتوله سرحد نه هغه خواڅه ليدل او په څه پوهيدل ديوه بل عقل کار دی چه ملاخور شوی ندی او د عارفانوپه برخه دی.

د پښتو ژبې عارف او صوفي شاعر عبدالرحمن بابا دغو دوو عقولونو ته په دې ډول اشاره کوي:

ددنيا په کار کښې هر سړی عاقل دی

چه سړی پرې سړی کښې عقل بل دی

سړی څنگه سړی کښې؟ داسوال ښايي چه ظاهر ا تحصيل د حاصل وگڼل شي او په ظاهري عقل برابر نه وي. مگر د بصيرت خاوندان پوهېږي چه ځينې سړي په معنوي لحاظ سړي ندي صورت به پې د سړي وي مگر سيرت به پې د سړي نه وي او د شر وفساد جنبه به پې ډېره غالبه وي.

د اسلام مقدس کتاب چه مطلق انسان ته په کرامت قايل دی دانساني فطرت په تشخيص کښې دغه دشر او فساد جنبه او دانسان شهواني غوښتنې هر څای بيانوي او دا څرگندوي چه انسان بايد داخلاقې تهذيب او نفسي تزکې په وسيله خپل انسانيت تکميل کړي او واقعي انسان شي.

انسان دخدای خليفه دی او داسمان ملکې ورته په سجده پريوتې دي مگر انساني فطرت دملايکوله خولې داسې ښودل شويدي: (قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ الْبَقْرَةَ آيَت ۳۰) يعنې په ځمکه کښې هغه څوک پيدا کوي چه په ځمکه کښې فساد کوي او وينې تويوي. سربيره په دې په ډېرونورو آيتونو کښې بشري طبيعت داسې معرفي شويدي:

۱- (إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا - سورة المعارج آيات ۱۹، ۲۰ او ۲۱) يعنې انسان بې صبره، بې ثباته حريص او بخيل پيدا شوی که شرور ورسیده جزع و فزع کوي که خير او دنيا مال پې وموند نو بياله ډېر بخل نه کاراخلي.

۲- (وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ - والعاديات آيت ۸) په دې آيت شريف کښې خير د مال په معنی دی چه انسان ورسره ډېره شديد مينه لري.

۳- (قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَنُورًا - الاسراء آيت ۱۰۰) د آيت انسان داسې ممسک ښيي چه که دخدای درحمت خزاني پې په برخه شي بيا هم ويرېږي چه دلگښت او مصرف په صورت کښې به ټولې تمامې شي داځکه چه انسان ډېر حريص او ډېر بخيل دی.

۴- (كَأَلَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُورٌ ، أَنْ رَأَاهُ اسْتَعْنَى - العلق آيات ۷، ۸) انسان چه ځان غني وويني اروم و سرکښي اونا فرماني کوي.

۵- (إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُورٌ كَفَّارٌ - ابراهيم آيت ۳۴) انسان هرگوره ډېر ظالم او ډېر ناشکره بنده دی.

۶- (وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا - الكهف آيت ۵۴) انسان له هر څه نه زيات خصومت کوونکی او کج بحثه دی يعنې جدل پې په خټه کښې گډ دی.

۷- (خَلِقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَجَلٍ - الانبياء آیت ۳۷) انسان له بیړې او شتاب نه جوړ دی.

۸- (وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا - اسرى آیت ۱۱) انسان ډېر بې صبره او الپته دی.

۹- (زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرَثِ آل عمران آیت ۱۴) په دې آیتونو کې هغه شهوانی مینې بیان شوي دي چې انسان د هغو دپاره هر څه کوي او ځان اور او بوته غورځوي.

د اسلام اخلاقي لارښودنې، د حرام مال غندنه، د نفسي خواهشاتو دپاره حدود ټاکل، د قناعت او صبر توصیه، د عفت او تقوی درسونه د همدغو غرایزو او انساني طبیعت د اصلاح او تعدیل دپاره دي او په ډېر صحیح تشخیص بنا دي. دا چې په قرآن کریم کې د صبر توصیه بیابیا په مکرر ډول هر څای شویده د دې دپاره نده چې سړی د ظلم او ناروا په قبولو کې صابر اوسي او مظالمو ته تسلیم شي یا ذلت ته غاړه کېږدي، بلکه د دې دپاره ده چې په سختو حالاتو او بدو ورځو کې حوصله له لاسه ورنکړي او له مشکلاتو نه ونه تېښتي یا دخپل عجولانه فطرت په تقاضا په هر څه کې دوامه بېره و نکړي چې تفکر او تعقل ته هېڅ موقع پاتې نشي او عاقبت اندیشی هېره کړي.

د قناعت درس هم له حرامو څخه د ځان ژغورلو معنی لري او د تجاوزمخه نیسی نه دا چې د کسب او کار په مقابل کې د انسان لاس او پینې تړي او سعی او عمل ته بې نه پرېږدي. دا راز آیتونه چې انساني فطرت او فطري غرایز مشخص کوي او د دیني لارښوونو محورې بللی شو نور هم ډېر دي چې د ټولو لټون ډېر وخت او ډېر کار غواړي.

لوی خدای چې د انسان خالق دی او په نفسي و سوسوې ډېر ښه خبر دی: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلِمُ مَا تُسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ - سورت ق آیت ۱۷) انسان په مطلق ډول زیانکار گڼي او هغه کسان مستثنی کوي چې مومنان او د نیک عمل خاوندان دي او نورو ته هم د حق او صبر توصیه کوي.

(وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ) په عصر قسم دی چې انسان هر گوره په زیان کې دی مگر هغه کسان ندي په زیان کې چې ایمان بې راوړی او کړي بې دي نیک کارونه، یوه اوبل ته ئې د حق توصیه کړې او د صبر توصیه بې کړې ده. دادی د انسان تشخیص او د علاج نسخه.

د اسلام دین د انسان داخلاقي او نفسي امراضو علاج د ریاضت او عبادت، د زهد و تقوی، د نفسي او روجي تزکیې او تطهیر په وسیله کوي او له حرامو څخه بې پرهېزوي. لکه چې د طب علم د بدني امراضو علاج کوي، دین داخلاقي مرضونو معالجه خپل اساسي هدف گڼي او د بشر باطني رنځونه له مینځه وړي ځکه وایي: (الْعِلْمُ عَلِمَانِ عِلْمُ الْأَبْدَانِ وَعِلْمُ الْأَدْيَانِ) بدني طب په غذا او دوا او جود تقویه کوي او د تقوی په وسیله مرض مغلوبوي او محوه کوي ئې مگر دین د نس او نفس په خوارولو او ضعیفولو د تقوی او پرهیزگاری له لارې د شهوانی او نفسانی امراضو مخه نیسي یا ورسره مجادله کوي یعنی د نفس او شیطان په مغلوبولو او د جسماني قوت په کمولو معالجه بنا کوي او لوړه یې هم غذا ده او هم دوا ده:

نفس شیطان لره هغو مره مغلوبېږي
په مړښت نشي دا کار په لوړه کېږي

د هر چا چه حیواني قوت زیاتېږي
که څوک غواړي چه غالب شی په شهواتو

مضمحل کړي هو سونه نفساني
روژه نه نیسي صغیر شیخ فاني

کموي روژه غوښتنې شهواني
د روژې غایه همدغه ده نو ځکه

دادی د علم الابدان او علم الاديان د اساسي فرق يو مثال چه مونږ د بدني طب او ديني طب په مغايرت پوهوي او دا يقين راکوي چه هغه شفا چه په قرآن کریم کښې شته:

(وَنَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ - الاسراء آيت ۸۲) (قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي

الصُّدُورِ - يونس آيت ۵۷) هېڅکله بې د بوعلي سينا په شفا کښې نشو موندلی.

دنن ورځې عصري طب که د صدري او قلبي امراضو په علاج موفق هم شي او د شفاء الصدور دارو و مومي بيا هم نشي کولی چه (مافی الصدور) لره د شفا موجب شي او د حرص او حسد يا قلبي قساوت علاج وکړي او په بې رحمه زړه کښې رحم پيدا کړي.

په دغسې اخلاقي امراضو کښې د دنيا طبيبان له مريضانونه ډېر بتر دي، او دا مرضونه په مترقي ممالکو کښې ډېر زيات دي.

(حُبُّ الدُّنْيَا أَوْ حُبُّ الْمَالِ) چه د ټولو خطاگانو او غلطيو راس بلل شوی. (حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ حَاطِيَّةٍ) هغه بې علاجه مرض دی چه يوازې دين بې مخه نيولی شی.

په صدر اسلام کښې چه له دغه اخلاقي مرض سره مجادله شروع شوه، په مسلمانانو کښې دا يثار داسې جذبه پيدا شوه چه خپل مالونه، کورونه او ډېر څه ئې د دين په لاره کښې يا د دين د پاره قربان کړه او په حرص او بخل داسې غالب شوه چه مقتصد عقل ورته گوته په غاښ ونيوله، مهاجرينو په همدغه جذبه خپل اصلي وطن او ټوله شتمني په مکه کښې پرېښوده او مدينې ته بې د دين ساتلو د پاره هجرت وکړ او انصارو په همدغه جذبه په مهاجرو باندې له ځانه زياته پېرزوينه څرگنده کړه يعنې په نفسياتي او اخلاقي لحاظ يو عظيم انقلاب په اسلامي امت کښې پيدا شو چه نظير ئې چانه وليدلی.

د دغه انقلاب اثر تراوسه په مسلمانانو کښې لو او ډېر يوځای بل ځای وينو او په يوزراو څوسوه کاله کښې بې نښې نښانې لاندې محوه شوي چه رحمن بابا بې هم په وصف الحال کښې وائي:

دا هنرندی چه خاورې څوک سره زرکا چه زر خاورې کړي رحمانه هنر دادی

علوم او فنون خلکو ته دا هنر نښی چه خاورې زر کړې او د دنيا شتمني زياته کړي مگر دين ورته د دغه هنر بل اړخ څرگندوي او په دغه ډول انسان له دواړو هنرونو سره اشنا کوي.

د انفرادي او اجتماعي ژوند موافقه او مصالحه په همدې راځي چه دغه دواړه هنره دانسان په برخه شي چه هم خاورې زر کړي او هم زر خاورې کړي. که څوک لومړی هنر ونلري دوهم هنر بې نه نصيب کېږي چه زرنه وي نو زربه څنگه خاورې کړي؟ که اول هنر ولري او دوهم هنر پکښې پيدانشي لومړی هنر به هرگوره منفور او مردود وي دا څرگنده ده چه علم و فن، صنعت او حرفت د ژوند او معيشت حاجتونه او ضرورتونه پوره کوي او مدنيت ته رنگ او رونق ورکوي. د دنيا ودانۍ او زيبائې په هغه وسايلو او اسبابو پورې تړلې ده چه د علم و فن په مرسته لاس ته راځي او لاس ته راغلي دي مگر دين د تساند او تعاون په پيدا کولو او د معنوي ارتباط په قايمولو د بشري جامعې سعادت تامينوي او دا اجتماع مزي ټينگوي.

د بشري سعادت لوبښی او ظرفونه د علم او صنعت په کار خانو کښې جوړېږي مگر په دغو لوبښو کښې د حيات او به د دين ساقي اچوي او دين دی چه دا خلاقو په تهذيب انساني باغ و بن له وحشي بوتو دربو او کبلونه ساتي او د ښو بوتونيلې اورينې تقويه کوي.

که اخلاقي تهذيب او دنفس تزکيه نه وي کيدی شي چه ډېر ژر د جهان سمسور باغونه په هغو ځنگلونو بدل شي چه ځناور او وحشي حيوانات پکښې استوگنه کوي او ماران پکښې او سپرې.

کيمياوي پوهه مونږ ته هغه صابونونه په لاس راکوي چه د بدن او جامو خيري او ناپاکۍ وړي او د لباسو نو تورې لکې محوه کوي.

مونږ دغې پوهې او دغو صابونونو ته حیاتي ضرورت لرو او په ډېر ښه ارزښت ورته قایل یو مگر هغه خیرې، کثافتونه او خباثونه چه په زړه او دماغ په نظر او احساس کښې پیدا کېږي دیني پوهه او اخلاقو کیمیايي سعادت ته شدید ضرورت لري او بل صابون ورته په کار دی چه هغه د انسان کبر او غرور د زړونو کینه او قساوت حسادتونه او شرارتونه له مینځه وړي او دهوی ټولنیاس پاكوي.

که د انسان باطن پاک نه وي او په اخلاقي مفسدو لړلې وي نو د سرو صورت ظاهري سپین والی او پاکوالی خولولې هم لري او د تمدنو خلکو سپي هم هره ورځ په صابون مینځل کېږي.

دین یوازې دغه راز نظافت او طهارت کافي نه بولي او ظاهر بین ندی، د اسلام سپیڅلی دین د طهارت او تزکیې په باب ډېر عمیق او دقیق نظر لري او له ظاهر نه بې باطن ته توجه ډېره زیاته ده مگر له ظاهر نه هم صرف نظر نکوي او په ارزښت ورته گوري.

د اسلام په دین کښې چه ژوره څیړنه وکړو په نهائی تحلیل کښې دې نتیجوته رسېږو چه د اسلامي هداياتو او ارشاداتو اصلي او اساسي هدف د نفس تزکیه او د جسم او روح تطهیر یعنی پاکوالی دی. تزکیه او تطهیر هغه ټکي دي چه په قرآن کریم کښې په مکرر ډول راغلي دي او معنی ټکي ډېره عامه او هم ډېره عمیقه ده.

په دې ټکو کښې له هر راز نجاست خباثت او کثافت نه د جسم او روح ظاهري او باطني طهارتونه شامل دي چه د اخلاقو تهذیب او د انسانیت لوړول بې لازمي نتیجه ده.

ادیان عموماً پداسې وخت کښې دنیا ته راغلي دي چه انساني اخلاق ډېر فاسد شوي او انسانیت ډېر ټیټ شوی دی یعنی د دین ډیوه هروخت په تورتم کښې بله شویده او خلکو هغه وخت ځانونه مینځلي دي چه ډېر خیرن شوي دي. د اسلام د ظهور په وخت کښې هم د عربو مختلف او مخالف قبایل په اخلاقي او روحي لحاظ په ډېرو مرداریو ککړو او په ډېر تورتم کښې بې ژوند کاوه، فحشا او منکر نهائی حد ته رسیدلی و د حلال او حرام فرق نه و، د خیر و شرمعیار ازلام یعنی د فال غشي و، د خدای کوربتانو نیولی و، د ښځو او نرو برید طوافونه طاعت او عبادت گڼل کیده. شرک، بت پرستي، سود خوري او چور و چپاو، قتل و قتال، شراب او قمار، لوني ژوندی، خنبول، ضعیفان غلامول او د حیواناتو په څېر بې استعمالول د ژوند دود او دستور و، په دغسې وخت او دغسې ځای کښې حضرت محمد (ص) ته د خدای له لوري جبرئیل امین دا وحی راوړه:

(يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ المدثر آیات ۵-۱). یعنی له برستني پاڅېره خلک له خدایه وویروه، خپل رب لوی وگڼه جامې دې پاکې کړه او پليدي لري کړه.

په دې وحی کښې د تطهیر مکرر امر دا ښيي چه پاکیدل او پاکول په عام و تام ډول د اسلام اصلي او اساسي منظور دی. (رجز) په لغت کښې د گناه په معنی ټکي، د بت پرستۍ په معنی ټکي او د پليدي په معنی استعمالېږي او مفهوم بې ډېر عام دی.

پیغمبر (ص) ته اول د جامو پاکولو امر و شو چه د ځان پاکولو امر پکښې دلالتاً موجود دی ځکه چه پاک کالی په پاک بدن اغوستل کېږي. په دغه ظاهري پاکوالي پسې په بل آیت شریف کښې له (رجز) څخه لریوالی باطني پاکوالی دی چه له شرک او اخلاقي مفسدو نه د زړه او روح صفائي ایجابوي.

دغه آیتونه چه د نزول په اعتبار بې د قرآن کریم مطلع گڼلی شو د تطهیر او تزکیې اهمیت ډېر ښه ثابتوي او مونږ پدې پوهوي چه په اسلام کښې د مراد ټکی دی.

په سورت (الاعلی) کښې داده آیتونه (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى آیات ۱۵-۱۴) اول تزکیه او بیاد خدای ذکر او لمونځ د فلاح موجب گڼي.

دلته تزکیه یوازې دتن او جامو هغه پاکوالی نه دی چه دلمانځه شرط ګڼل شوی ځکه چه ددغه لغت په معنی کښې اول معنوي پاكي او اخلاقي تهذيب او بیا ورسره ظاهري او جسماني پاکوالی مقصد دی. دفلاح کلمه په قرآن کریم کښې کله دمفلحون په صورت او کله په (قد افلح) کښې ډېره راغلې ده چه معنی یې بری او مقصد ته رسیدل دي. په صورت (المؤمنون) کښې په لومړیو نهو آیتونو کښې دمومنانو دفلاح موندلو دپاره خوشیه ذکر شويدي چه یوپکښې لمونځ او په لمانځه کښې خشوع، او خضوع ده. آیتونه دا دي:

(قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ) یعنی هغه مومنان بری مومي او مقصد ته رسېږي چه په لمانځه کښې وېره او تواضع ولري، له بیهوده خبرو او کارونو څخه ډډه وکړي، دمالونو زکات و باسي له زنا او فحشا څخه ځان وساتي، امانت خیانت نکړي په عهد ولاړوي او په لمانځه ټینګ وي. په صورت اعلى کښې چه یوازې تزکیه او لمونځ دفلاح موجب ښودل شوي او په صورت مومنون کښې شپږ یا او ه شیه وښودل شوه تطبیق یې پدې شان کیدی شي چه تزکیه ډېره عامه و سعيه معنی لري او په دغو ټولو صفاتو او افعالو دلمانځه په شمول حاوي ده.

زکات خودلفظ او معنی په اعتبار له تزکیې سره اشتقاقی تړون لري او زکات هم ورته ځکه وائي چه دزکات په ورکولو هم مال او هم زکات ورکونکی له بخل څخه پاکېږي، لکه چه په سورت توبه کښې پاک خداى رسول الله (ص) ته امرکوي چه دمسلمانانو له مالونو څخه صدقه قبوله کړه چه دوی پرې پاک شي (خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا التوبه آیت ۱۰۳) زنا او فحشاهم یومردار عمل دی او ځان ساتل ترېنه تزکیه ده ځکه پښتانه هم دغسې سړي ته پاک لمنی وائي.

په امانت کښې خیانت کول، عهد ماتول، بیهوده مشغولتیا هغه ناوړه او ناوړي صفتونه دي چه له خبث باطن څخه نشات کوي.

لمونځ هم سړی له ګناه څخه پاکوي او دتزکیې معنی لري ځکه د اهتمام په وجه په مستقل ډول ذکر شويدي، دخداى پاک په کتاب کښې عمومي مطالعه دابښي چه دتزکیې کلمه په ټولو ظاهري او باطني طهارتونو مشتمله ده ځکه دسورت (الشمس) په دې آیت کښې (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا) یوازې دنفس تزکیه دفلاح وسیله ښودل شويده.

په سورت (التغابن) کښې دا آیت شریف: (وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) دعبارت په تغیرهماغه کسان مفلحون ګڼي چه نفسونه یې له بخل څخه پاک وي او دنفس تزکیه یې په برخه وي. همدغه تزکیه ده چه هم دخداى دپاره دمال په ورکړه حاصلېږي لکه چه په سورت (اللیل) کښې وايي: (وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّىٰ آيات ۱۷-۱۸) یعنی د دوزخ نه به په څنګ وي هغه پرهیزګاران چه خپل مال دځان دپاکولو دپاره ورکوي او هم له حرامو څخه په سترگو پټولو او له فحشاء نه په ځان ساتلو دمومنانو نصیب کېږي لکه په سورت (النور) کښې چه راغلی دی: (قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ آیت ۳۰) دفلاح ارتباط تزکیې او طهارت سره په قرآن کریم کښې ډېر ټینګ ښودل شوی یعنی له پلیدیو څخه ځان ژغورل فوز او فلاح ته رسیدل دي.

پلیدی یوازې ظاهري نجاست نه دی ګناه او معصیت هم د قرآن کریم په حکم (رجس) ګڼل شويدي لکه په سورت (المایده) کښې چه وائي: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ آیت ۹۱) یعنی شراب، قمار، بتان او په غشوفال نیول پلید شیطانی عملونه دي او ځان ساتل ترېنه دفلاح موجب دی.

د خلکو ظاهري او باطني پاکول (تزکیه) د پیغمبر وظيفه ده لکه چه په سورت البقرة کښې راغلي دي:

(كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ آيَاتِ ۱۵۱) په دې آيت شريف کښې (ويژکيک) په ډېر وضاحت او صراحت دامفهوم اداکوي چه رسول الله (ص) تاسو پاکوي او د همدغه مقصد د پاره استول شويدي.

په يوه بل آيت کښې هم دغه مطلب ډېر ښه څرگندوي چه وايي: (رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ البقرة آيت ۱۲۹) دلته حضرت ابراهيم او حضرت اسمعيل دعا کوي اوله خدايه غواړي چه ددوي په اولادونو کښې رسول مبعوث شي چه په دوي دخداي پاک آيتونه ولولي، په کتاب او حکمت بې پوه کړي او پاکيزه بې کړي.

په سورت (النازعات) کښې هم راغلي دي چه الله تعالی موسی (ع) ته وييلي و: (اذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقُلْ هَلْ لَّكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكِّيَ آيَاتِ ۱۸-۱۷) فرعون ته ورشه او ورته ووايه آيا ميل لري چه تزکيه دې نصيب شي. دموسی (ع) په بعثت کښې هم د رسالت غايه (تزکيه) ده له دغوشواهدونه ښائي چه دامطلب ډېر ښه ثابت شوی وي چه دخلکو تزکيه او تطهير ددين کار دی او پیغمبران د همدغه کار د پاره وخت په وخت استول شويدي چه دخلکو فاسد اخلاق او ناوړه عادتونه سم کړي، په زړونو کښې بې صفائي او د خيرو احسان مينه پيدا کړي په نفسياتي حالاتو او کيفياتو کښې دانسانيت په گټه ښه بدلون راولي او په اجتماع کښې نوي روحيه خلق کړي مگر دا کار يعنې دنفس تزکيه او داخلاقو مهذب کول څه اسانه او ارزانه کار نه دی.

دا اجتماع په اخلاقو او عرف و عادت کښې بدلون راوستل او د زړو عقايدو په ځای نوي عقايد په ذهن کښې کښيښول د هغو بتانوماتول دي چه حضرت ابراهيم (ع) بې دنمرود سرولمبوته وغورځاوه او حضرت مسيح بې په سولې وڅيژاوه.

دخلکو اجتماعي اخلاق که هر څومره فاسد او کاسدوي او زاړه عقايد که هر څومره خرافاتي وي بيا هم دجامعي په ذهن او دماغ بې قيد و شرط حکومت کوي او مخالفين بې په فنا محکومېږي.

يوشخص که هر څومره مقتدر سلطان وي عمر بې لنډوي او زمانه ډېر مهلت نه ورکوي مگر اخلاق او عقايد خپل حاکميت له يوه نسل نه بل نسل ته په ميراث پرېږدي او څومره چه زړېږي هغومره قوي کېږي. زمانه چه کار بې تغيير راوستل دي ددغه ذهني سلطان مقابله په ايوبې صبر کوي او دنوح عمر غواړي ترڅو چه غير مرئي تدريجي تغيير پکښې راولي او له نظره نشی. په انقلابي ډول د زاړه اجتماعي نظام نړول او نوی دين په خلکو منل د اولوالعزمه پیغمبر کار دی چه په خپل سراره قبلوي او دغه کار سرته رسوي.

حضرت محمد (ص) ددغه جهاني اجتماعي انقلاب په سرته رسولو کښې د ډېرو کړاوونو په قبلولو خپل مشکل رسالت په ځای کړ او په ډېر وسختو خطرناکو حالاتو کښې بې صبرو استقامت له لاسه ورنکړ دا ځکه چه په خپل نبوت او رسالت بې ډېر ټينگ ايمان درلود او دغه قوي ايمان په ده کښې خارق العاده روحي قدرت پيدا کړی و دا ايمان د په نورو کښې هم پيدا کړ چه مومنان بې په جهان مسلط کړه او عمومي حالات بې بدل کړه. دخداي کور (کعبه) بې له بتانو پاکه کړه دخلکو زړونه او دماغونه بې صفا کړه، اجتماعي مفاسد او ناوالي عقايد بې محوه کړه او سيئات بې په حسناتو له مينځه يووړل.

کوم امر چه پاک خداي حضرت ابراهيم (ع) او حضرت اسمعيل (ع) ته دخپل کورد پاکولو په باب کړي و: (وَعَهْدْنَا إِلَىٰ اِبْرَاهِيمَ وَاسْمَاعِيلَ اَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ البقرة آيت ۱۲۵) دا امر په خپل وخت کښې حضرت محمد (ص) هم په ځای کړ او چه خلک بې له شرک او بت پرستی نه پاک کړه نو بيا بې قرآن کریم پاکانو او

مطهر و نو ته په لاس ورکړې: (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ الواقعة آيات ۷۹-۷۷) ددغه کتاب د نیولو د پاره پاکې منگولې په کاروې او طهارت ته ضرورت و.

دا طهارت د خدای پاک په اراده اول له اهل بیتو څخه شروع شو: (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا الاحزاب آیت ۳۳) لکه چه په (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ الشعرا آیت ۲۱۴) کښې هم اهل بیت خاص ډول یاد شوي دي.

دا اهل بیتو له تطهیر سره د امت تطهیر هم شروع شو او خلک د وحدانیت په منلو د صالحو اعمالو په اجرا کولو دا اخلاقو په تهذیب او د نفس په تزکیه له کفر او عصیان څخه پاک شوه.

د دیني پوهانو له جملې څخه یو تن (شاه ولی الله) وایي: پیغمبران دا اخلاقو، تهذیب او نفس تزکیې ته توجه لري او په علمي مسایلو کښې مستقیم دخالت نکوي، مطلب دا چه پیغمبر د علم او فلسفې معلم ندی دانسانیت مربی او اخلاقي رهبردی ځکه د نفس تزکیه او دروح تربیه خپل هدف گڼي او وایي:

(بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ) الله تعالی هم د د ستاینه په خلق عظیم کوي: (وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ القلم آیت ۴)

ددې د پاره چه خلک سړي شي او سړیتوب زده کړي باید پیغمبر په خپله د کامل انسانیت مثل اعلی شي او خپل عالی کردار د هغوی د پاره سرمشق وگرځوي یعنی په عملي ډول خلکو ته د صبر و استقامت، درحم او شفقت، د عدل و انصاف دایمان او احسان، د صدق و صفا، د ایثار او قربانۍ او د شجاعت او شهامت گران گران درسونه ورکړي او دا ثابت کړي چه انسانان د عزم او ارادې دروحي قوت او قدرت په مرسته په جهان کښې څومره لوی بدلون راوستلی شی. امت جوړول او تربیه کول او دامامت وظيفه عملي جهاد او مقاومت غواړي.

په خلکو باندې د ژبې په سر یو څه زده کول دومره گران کار ندی مگر په خلکو کښې څه پیدا کول، په زړونو کښې بې څه کښېنول او په دماغونو باندې دنو و عقاید و منل د هر چا کار ندی.

یو سړی کولی شی د الفاظو او کلماتو په وسیله خلکو ته د عفت، تقوی او ریاضت مفهوم او معنی توضیح کړي یا مقالې او رسالې پرې ولیکي او کتابونه ترې جوړ کړي مگر خپل ژوند د دغو صفاتو او حالاتو مظهر او مثال گرځول او د کردار په هنداره کښې بې تمثیلول ځان خوارول اوله نفس و شیطان سره مجادله او مبارزه غواړي.

که څوک چاته دا اخلاقو درس ورکوي دا نده لازمه چه په خپله دې ښه اخلاق ولري بلکه یوازې همدغه کافي ده چه د اخلاقو پوهه ولري مگر هغه څه چه په خلکو کښې اخلاقي فضایل پیدا کوي نوبیا په کاردی چه پخپله بې هم ولري یعنی اول بې په ځان کښې پیدا کړي بیا بې په نورو کښې د پیدا کولو کوښښ وکړي.

د اخلاقي امراضو طبیب د بدني امراضو طبیب په شان نه دی. کیدی شي چه د قلبی امراضو طبیب په خپله قلبی مرض ولري او په دغه مرض اخته وي، یو سود خور که د منبری په سر سود هر څومره وغندي او قرض حسن هر څومره وستایي په چا باندې ښه اثر نه کوي. که بې حیا سړی نورو ته د حیا درس ورکوي دا په خپله لویه بې حیایي ده.

پاک خدای اسلامی امت په امر معروف مامور کړیدی مگر هغه و اعظان او ناصحان بې تهدید کړیدی چه نورو ته

د نیکی امر کوي او ځانونه بې هیروي: (أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ الْبقره آیت ۴۴) که دغه ایت یو بې لارې سړی له دینه نه وي منع کړی چه نور سمې لارې ته راوبولي بللی بې شي مگر په سمه لارې بیولی نشي. خلکو ته د حق توصیه او د صبر توصیه باید له قرآنی ترتیب سره سم هغه مومن وکړي چه د صالحو اعمالو خاوند وی: ((وَالْعَصْرَ إِنَّ

الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَّاصَوْا بِالصَّبْرِ الْعصر) تش په ژبه امر معروف ډېر گران کار ندی مگر د امر معروف اهلیت او صلاحیت په ځان کښې پیدا کول له گران نه گران کار دی.

حضرت محمد (ص) چه ډېر عالم بې په سمه لار و خو ځاوه او ډېر عالی اخلاق بې په خپلو پیروانو کښې پیدا کړه یو مهم علت بې داو چه په خپله د کامل انسانیت او خلق عظیم خاوند و او په همدغه حقیقی معجزه بې عالمونه مسخر کړه.

کوم کسان چه معجزه دنبوت شرط گڼي او معجزه دعلت او معلول له سلسلې نه بهر خارق العاده امر بولي نو دشق القمر یاد معراج مسئله مطرح کوي حال دا چه در رسول الله (ص) عظیم خلق داسې عظیمه معجزه ده چه په دنیا کښې نظیر نلري او انکار ترې نه نشي کیدی.

ځینې خارق العاده کارونه شته چه دسحر و افسون په وسیله دیوه اوبل له خوا وخت په وخت څرگند شوي او دحیرت وړ گڼل شوي لکه چه مشهوره ده چه عبد الله بن مقنع (حکیم بن عطا) دنخشب په شاوخوا کښې له یوې څاه نه د سپوږمۍ په شان رڼا راویستله او څلور فرسنگو پورې یې ځمکه رڼا کوله او مزدک هم یوه داسې وسیله راپید کړې وه چه له اور څخه به خبرې اوريدل کیدی.

داوسنی علم مطابق دمسمریزم او هیپنوتیزم په بنا ځینې د تعجب او حیرت وړ کارونه کیدی شي ددې عصر الوتکې او فضائې بیړۍ هم د سلیمان علیه السلام له هوا پیما تخت سره یې شباهته ندي مگر هغه لوړ اخلاقي معیار چه حضرت محمد صلی الله علیه وسلم په خپل کردار قایم کړ او انسانیت یې معراج ته ورساوه هغه حقیقي او واقعي معجزه ده چه تقریباً په یوزر او څلور سوه کالو کښې یې خپل اعجاز ساتلی دی.

دمعجزې په اوو شرطونو کښې یو شرط دا دی چه له دعوي سره دې موافقت ولري یعنی که څوک دا دعوه کوي چه زه خلک سمې لارې (صراط المستقیم) ته رابولم او مفاسد له منځه وړم او درسالت یا نبوت دلیل (معجزه) مې داده چه خاورې زرکومه نو دا کار معجزه نشو گڼلی ځکه چه له دعوي سره څه ارتباط نلري مگر دا چه حضرت محمد صلی الله علیه وسلم عملاً خپل ځان د ډېر لوړ کردار په لرلو د مثال اعلی په حیث دامامت وړ ونبود او دخلکو په اخلاقي او نفسی حالت کښې یې معجزه آسا بدلون راووست، دده درنښتیا نې ادعا ډېر ښه ثبوت دی. انس بن مالک وایي: زه لس کاله در رسول الله (ص) په خدمت کښې وم او په دغه دومره موده کښې یې ماته کله (اف) هم ونه ویل څه می چه کړي نه یې دي ویلي چه ولې دې وکړه، کوم کار می چه ندی کړی بیا یې هم داندی ویلی چه ولې دې ونکړ، له یوه خدمتگار سره په لسو کالو کښې دغه شان سلوک کومه عادي او وړه خبره نده ښائي چه د ډېر علم او تربیت خاوندان هم له خپلو ډېرو وگړانو زامنو سره دغه شان رویه ونکړي شي چه په لسو کالو کښې ورته (اف) قدرې هم ونه وایي. دا کیدی شي چه یوه زړه سواندي مهربانه سپری کله دعفوي او حلم ډېر عالی مثال قایم کړی حتی څه دخپل ځوی قاتل یا خپل قاتل دمړگ دسلگيو په وخت کښې معاف کړي مگر ټول عمر په مختلفو احوالو کښې دغومره ضبط نفس او په نفسی حالاتو تسلط لرل خارق العاده امر دی.

دا حد په جنگ کښې چه دحضرت محمد (ص) غاښ مات او مبارک مخ یې زخمي او کړم شونو اصحابو د ډېر قهر په وجه له دوی څخه وغوښتل چه ددښمنانو دتباهي دعا وکړي او لعنت پرې ووايي مگر رسول کریم صلی الله علیه وسلم وفرمایل زه دلعنت ویلو او بنیرو کولو دپاره نه یم راغلی بلکه درحمت په حیث سمې لارې ته دبلنې دپاره استول شوي یم. (اللَّهُمَّ اهْدِ قَوْمِي فَاَتَهُمْ لِيَاعْلَمُونَ). دهغه چا معافول چه په رسول الله صلی الله علیه وسلم باندي یې دقتل په اراده توره راوايستله، هغې یهودی ښځې ته سزانه ورکول چه دپسه په غوښه کښې ئې ورته زهر گډ کړي و او په خپل جرم ئې اعتراف هم وکړ دعفو او بخښنې برجسته مثالونه دي.

جون او سخا:

در رسول الله (ص) کرم او سخاوت دکیفیت او کمیت په لحاظ ساري نلري، اودخپلو خصوصیاتو په وجه ئې منحصر بفرد صفت گڼلی شو بلکه ویلی شو چه سخاوت نه وایثارو چه مقام او منزلت یې له سخاوت نه ډېر لوړ دی. له خپل ډېر مال نه لږ څه نورو ته ورکول یا له خپل حاجته زیات مال صدقه کول جود او سخا بللی شو مگر ځان محرومول، خپل نفس خوارول او نور مړول بلکه غني کول هماغه صفت دی چه په قرآن مجید کښې یې ستاینه شویده: (وَيُؤْتُونَ

عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ الْحَشْر آیت ۹) هغه دریاضت او دمشققت ژوند چه رسول الله (ص) درلوده له حده زیات فقیرانه او غریبانه و مگر دا د بیوسۍ په وجه او دمجبوریت له مخې څخه نه و بلکه اخلاقی غایه او پایه یې در لوده او همدغه قرآنی منظور پکښې مضمرو.

قرآنی فلسفه دې پر شخوند او دې پر خوند ژوند مردودگني ځکه مترفین او د ناز او نعمت خاوندان په مکرر او موکد ډول غندي او بد ورته وایي قرآن کریم په دې پر وضاحت او صراحت بډایان او متمولین دهر دیني نهضت او ارتقائي حرکت په مخکښې سدگني او د زاړه ارتجاعي حال محافظین یې بولي.

هغه اسلامي ژوند چه الهی کتاب او نبوي سنت یې د مسلمانانو دپاره خوبنوی که مسلمان یې په ځان باندې تطبیق کړي طبقات له مینځه ځي او دغني او فقیر مسئله په بڼه شان حل کېږي.

د رسول الله (ص) د ژوند عملي اړخ همدغه وجه د دنیا مال یې لکه غلیم خپل کورته نه پرېښوده او نه ئې په کورکښې ځای ورکاوه هرڅومره مالونه به چه ورته راغله په فقیرانو او مستحقینو به یې ویشل او تش د قوت لایموت په اندازه یې دېرلږ څه ځانته ساتل مگر څومره چه په ځان سختگیر و هغومره په نورو زهیر و او بخششونه یې یې حساب و. وایي چه د حنین په ورځ رسول الله صلی الله علیه و سلم صفوان بن امیه ته د پسونو دوامره رمې وېښلې چه یوه لویه دښته پرې ډکه شوه.

په همدغه ورځ یې ابوسفیان ته څلویښت اوقیې سپین زراو سل او بنان ورکړه د هغه زامنو معاویه او یزید ته او حکیم بن حزام ته یې هم سل سل او بنان وېښل، مگر حکیم بن حزام سل او بنان نورهم وغوښتل او هغه یې هم ورکړه.

دغه شان نور دې پرو کسانو ته لکه: نصر بن حارث، اسید بن جاریه، حارث بن هشام، قیس بن عدي، سهیل بن عمر حویطب بن عبدالعزی اقرع بن حابس عینیه بن حصن، مالک بن عوف، عباس بن مرداس، مخرمه بن نوفل، علا بن حارثه سعید بن یربوع، عثمان بن وهب او هشام بن عمرته په دغو بخششونو کښې چاته سل چاته پنځوس او چاته څلویښت او بنان ورسیدل او عباس ته خوئې دوامره سره زور ورکړه چه جگولی یې نشوه، پدې دوامره دې پرو مالونو کښې رسول الله (ص) پخپله خپل کورته هېڅ یونه وړل او اهل بیتو دغه شپه په نهره تېره کړه.

ایا خپل ځان په مطلق حرمان کښې ساتل او په نورو باندې د کرم او احسان بارانونه وروول معجزه نده؟ څوک چه په یوه ورځ د غومره فیاضی لري کله چه له دنیا نه رحلت کوي هرچاته دا څرگند پرې چه په کورکښې یې دا ورېښوله د وډۍ پرته نورڅه نشته او د جنگ زغره یې په یوه یهودي د کور د نفقې دپاره گروکړیده، دغه راز غیرعادي ژوند چه انساني غرایز یې مهار کړي و او عادي عقل ورته حیران حیران کتل خارق العاده امر دی.

د شرک او بت پرستی په وطن کښې د عربو مختلف او یوله بله مخالف قبایل چه لونی به ئې ژوندي څښولې او ابو جهل یې د جهالت سمبول و دا ټول د توحید په یوه کلمه راغونډول او یو داسې ملت او امت ترېڼه جوړول چه اسلام په اسیا، افریقا او اروپا کښې خپور کړي او د جهان دین او آئین بدل کړي که معجزه نه وي نوڅه به وي؟

دا منوچه فاتحین او جهانگیران په دنیا کښې د پرپیدا شوي چه خپل پریتوې او بې نام و نشانه قوم یې تاریخ ته بریالی او توریالی ښودلی او خپله امپراطوري یې په نورو قهرآمنلې ده مگر دیوه ملت معنوي او روحي سویه لوړول په اخلاقو کښې لوی بدلون راوستل او انسانیت معراج ته رسول د چنگیز او هلاکو، د اسکندر او ناپلیون کار نه دی.

حضرت محمد صلی الله علیه و سلم چه نه سړي ئې سړي کړه او سړي یې ملکوتي مقام ته ورسول د داسې معجزې خاوند دی چه بشري تاریخ یې کامل مثال نشی ښودلی.

په زور او قوت دې پر خلک غلامول کوم خارق العاده کارنه دی غلامان ازادول او دضعفیانو مرسته که څه هم دخیر و احسان عالی مثال دی مگر اعجازندی، خو غلامان او ضعیفان له سردارانو او سرکردگانو سره برابرول بلکه په هغوی باندې یې لوړول او یو حبشي د نیک عمل په وجه له قریشي نه بڼه گڼل محمدی معجزه ده.

زید بن حارثه:

در رسول الله (ص) په موالیو کښې زید بن حارثه زیات شهرت لري، دی د بی بی خدیجې غلام و چه رسول الله (ص) ته یې بڅښلی و. رسول الله (ص) هغه ازاد کړ او خپل ځوی یې وگاڼه ځکه به خلکو زید بن محمد باله ترڅو چه دا آیت: (أَدْعُوا هُم لِبَائِهِمْ) نازل شو او پس له هغه زید بن حارثه وبلل شو.

کله چه د زید پلار حارثه او تره یې کعب د زید په لټون مکی ته راغلل او دی یې له حضرت محمد (ص) سره وموند نو له رسول الله صلی الله علیه و سلم نه یې خواهش وکړ چه زید دوی ته و سپاري حضرت محمد (ص) وویل که زید له تاسو سره څې هېڅوک یې مخه نه نیسي مگر زید تگ ته غاړه کښېښوده او رسول الله (ص) یې ترهرچا بهتر وگاڼه. موالی که څه هم له غلامۍ څخه ازاد و مگر بیا هم عربو مخصوصا قریشو خپل سیلان نه گڼل او د کفالت له نعمته محروم و.

د موالیو له جملې څخه هیچا ته دا حق حاصل نه و چه د قریشو خور یا لور په نکاح کړي او دهغوی اشرافیت ته صد مه ورسوي.

رسم و رواج پدې کار ډېر سخت بندیز لگولی و مگر حضرت محمد (ص) په اسلامی تعلیماتو ټول خلک اسلامی اخوت ته رابلل او هر راز امتیازات او تبعیضونه یې له مینځه وړل یوازې تقوی او نیک عمل یې د فضیلت معیار گانې او بس. ځکه یې دخپلې ترور لور (زینب د حش لور) زید ته په نکاح کړه او د عرف او عادت بت یې مات کړ. دا کار په هغه وخت کښې له هغه اشرافی ذهنیت سره له معجزې نه کم نه و. هغه وخت لا څه چه اوس به هم په امریکا غونډې ازاد او مترقي هیواد کښې څوک حاضر نشي چه له یوه تور پوستکې سره دغه راز معامله وکړي.

حضرت محمد (ص) په خپله کورنۍ کښې دغه تبعیض او امتیاز له مینځه و یوړ مگر هغه توافق چه د ښځې او میړه ترمینځ په کاردی او په نفسیاتي کیفیاتو پورې تعلق لري د زید او زینبې ترمینځ موجود نه وه ځکه دغه ازدواج تراخر عمره دوام ونکړ او څه موده وروسته زید د زینبې ډېر پښود و په باب خپله اراده حضرت محمد (ص) ته څرگنده کړه دوی ورته د عقد دوام توصیه وکړه مگر زید دخپل معذرت په وړاندې کولو اصرار وکړ او دا عقد فسخ شو.

رسول الله (ص) دخدای په امر بي بي زینب ځانته په نکاح کړه چه په دغه وسیله دهغې په زخمې زړه ډېر بڼه پټې ولگیده.

دیوه ازاد شوي غلام مطلقه په نکاح کول یو بل اخلاقي درس و چه خپلو پیروانو ته یې ورکړ او ددغه کار عار یې له مینځه یووړ.

د زید بن حارثه خبره په همدغه ځای نه تمامېږي کله چه رسول الله (ص) درې زره مسلمانان د موته ښارته چه په شام پورې مربوط ؤ دغزا دپاره لېږل او دا د مسلمانانو لومړی جنگ و چه دهجرت په اتم کال د روم د قیصر له امیر او مسیحیانو سره کیده نو د دغه اسلامي لښکر امیر د رسول الله (ص) لخوا زید بن حارثه وټاکل شو.

په دې لښکر کښې جعفر بن ابیطالب د حضرت علی کرم الله وجهه ورور او د پیغمبر د تره زوی، عبد الله بن رواحه، خالد بن ولید د عربو مشهور قهرمانان او نور قریش شامل و یعنی د قریشو سرداران چه جنگی مهارت او قابلیت یې درلود د زید سپایان و.

اسامة بن زید:

د زید بن حارثه زوی اسامة هم رسول الله (ص) د مسلمانانو دهغه لښکر مشر و ټاکه چه د روم غزا ته یې لېږه پدې لښکر کښې مهاجرین او انصاریه ډېر زیات شمیر شامل و او په دغه حمله کښې حضرت ابوبکر صدیق (رض) حضرت عمر (رض)، سعد بن ابی وقاص غونډې لوی لوی شخصیتونه د اسامة له فرمان لاندې و.

د اسامة عمر په دغه وخت کښې له (۱۷) کالونه زیات نه و ددغسې نوي ځلمي لاس لاندې دغه راز مهم اشخاص په اطاعت او انقیاد مامورول او دهغوی له خوا په خوښۍ ددغه امر منل د نفس د تزکیې ډېر بڼه ثبوت دی.

دغه راز اخلاقي تربيه او د فداكارۍ، روحيه په خپلو پيروانو كښې پيدا كول چه د پرلوي اجتماعي مقام او منزلت خاوندان او داوالت او الويت حق لرونكي د پته حاضر شي چه د اسلام د خدمت د پاره د مواليو له جملې څخه له ځانه پر كشر سړي په مشرتوب ومني او د هېڅ راز كسرشان احساس ونكړي كه خارق العاده كارنه وي نو څه به وي؟
 د رسول الله (ص) دغه امر په داسې وخت كښې صادر شو چه دى د مريضۍ په بستر كښې و او دلښكر له خوځيدونه دمخه بې ظاهري ژوند خاتمه و مونده او حضرت ابوبكر (رض) د اسلام لومړى خليفه شو.

په دغه حال كښې چه ابوبكر صديق (رض) په انتظامي چارو د پرزيات مصروف و او د پر مشكلات بې په مخكښې و بيا بې هم د رسول الله (ص) په امر كښې تاخير جائز و نه گانه او سمد لاسه بې د اسامة د حرکت د پاره لازم ترتيبات و نيول. خليفه په خپله له دغه لښكر سره د مشايعت او وداع د پاره له مدينې نه دباندې پياده روان ؤ. او اسامة په آس سپور و، هغه كه هر څومره اصرار وكړ چه بيا به خليفه هم په آس سپرېږي يابه دى له آس څخه كوزېږي خو حضرت ابوبكر صديق (رض) قسم ياد كړ چه نه به ته كوزېږي او نه به زه سپرېږم.

په دغه وخت كښې حضرت ابوبكر (رض) د حضرت عمر (رض) مرستې او مشورې ته د پر احتياج درلود او هغه بې د اسامة له اجازې څخه نشو پاتې كيدى ځكه بې اسامة ته وويل: كه ماسره دا مرسته وكړي چه عمر راته پرېږدي څومره به ښه وي. هماغه و چه حضرت عمر (رض) د اسامة په اجازه له خليفه سره پاتې شو او نور لښكر غزا ته روان شو. دا و د رسول الله (ص) هغه كامل روحي نفوذ چه دخپلو اصحابو د روح په اعماقو كښې بې درلود او په دې پر قوي ايمان بې دهغوى نفسي او شعوري حالت بېخي بدل كړى و.

د رسول الله (ص) نه وروسته هم دغه عالي اخلاق تريوه وخته په اصحابو كښې باقي ؤ او اسلام په همدغه قوي روحيه مخ په ترقي روان و مگر د حضرت عمر (رض) د خلافت له ختميدو وروسته اسلامي تربيه او اسلامى اخلاق مخ په تپتيدو شوه او ښكاره تغير پكښې راغى.

حضرت ابوبكر صديق (رض):

د اسلام لومړى خليفه چه د رسول الله (ص) له وفاته وروسته د خلافت لوړ مقام ته ورسيد، دغه لوړ او عالي مقام دده په وضع او حال كښې هېڅ تغير پېښ نه شو كړى او څنگه چه و هغسې و، خلافت او رياست په هر سړي كښې ارو مرو يو څه تغير راوړي، هر څوك چه اولو الامر شي او خلك بې په اطاعت مكلف شي دجاه و جلال او شان وشوكت له اغيزې لاندې راځي او بايد چه راشي مگر د رسول الله (ص) ځينې اصحاب له دغه تاثير لاندې رانغله او له دې پر اقتدار سره بيا هم متواضع متقيان او د خداى د مخلوق رښتوني خدمتگاران و نه باداران.

خلافت دا ونكړى شو چه حتى د ابوبكر صديق (رض) د استوگنې په كور كښې څه جزئي تغير راوړي په خپله دى خو لا پرېږده هماغه وړوكى كور چه له مدينې نه دباندې ده درلود له خلافت نه وروسته هم دده د استوگنې ځاى و او څه فرق پكښې رانغى لكه چه پخوا به كله پياده او كله په خپل شخصي اس مدينې ته راته، پس له خلافته بې هم تگ او راتگ كله پخپل هماغه اس و او كله به پلى روان و يعنې د بيت المال په اس نه سپريده.

ده غوښتل چه په خلافت كښې هم له بيت المال نه څه وانخلي او دخپل لاس په گټه ژوند وكړي يعنې د خلافت د چارو د اجرا كولو سره خپل كار وكسب هم وكړي او بې معاشه دغه درنه وظيفه په غاړه واخلي مگر مسلمانانو اجازه ورنكړه او بې ويل له دغه لوى اجتماعي خدمت سره بل شغل امكان نه لري ته بايد د ځان او خپل عيال د قوت په اندازه له بيت المال څخه معاش واخلي او هغه معاش هم خلكو د كفايت په قدر وټا كه خو كله چه خليفه وفات كيدو نو امر بې وكړ چه ده له بيت المال څخه اخيستي دي دده له مال څخه دې بيت المال ته مسترد شي.

حضرت ابوبکر (رض) لکه چه له خلافت نه پخوا دضعيفانو دمرستې په لړ کښې ديوې ضعيفې کونډې مېرې ورته لوشلې له خلافته وروسته يې هم دغه کار دخداى دپاره کاوه.

حضرت عمر (رض):

داسلام دوهم خليفه چه دکسرى اوقيصردوه لوبې امپراطورى يې له اغيزې لاندې شوې او دمسلمانانو بيت المال دده په وخت کښې له حده زيات غني و بياهم ده خپل نفس ددنيا له خوندونو او نعمتونو محروم کړى و او ژوند يې ډېر فقيرانه و يوازې دانه چه مادي عيش اولذت يې په ځان حرام کړى و بلکه معنوي واحساسى لذتونه يې هم په نفس درولي و.

وايې چه يوه ورځ دغه ستر خليفه چه دعدالت له هيبته يې د زورورو زړونه رپيدل د اوبومشک په شا کړى و چه خلکو ورته په حيرت او تعجب کتل، دده ځوى چه په مخه ورغى نو د انکار په ډول يې ورته وويل: داڅه کوي؟ خليفه ځواب ورکړ، نفس ته مې عجب او غرور پيدا شوى غواړم چه ذليل او حقير يې کړم.

همدغه خليفه چه دحج دفریضې په ادا کولو کښې يې له خپلو ملگرو سره شپاړس ديناره مصرف کړي و دتاسف په ډول يې وويل: بيت المال ته مو ډېر زيان ورساوه يو خليفه چه دخپل مصرف دپاره د ورځې دوه درهمه له بيت المال څخه اخلي او په قوت لایموت قناعت کوي بايد شپاړس ديناره مصرفول له حده تيرى وگڼي.

دحضرت عمر(رض) دغه سختگيري يوازې په ځان باندې وه او خپلو عمالوته يې کافي معاشونه ورکول مثلاً عماربن ياسر دکوفې والي ته يې په مياشت کښې شپږ سوه درهمه ورکول او د ورځې نيم پسه له څه اوړو سره همدارنگه عبدالله ابن مسعود ته يې يوسل درهمه او د ورځې ديوه پسه څلورمه برخه ورکوله، عثمان ابن حنيف ته يوسل او پنځوس درهمه او په ورځ کښې دپسه ربع.

حضرت عمر(رض) داسلامى روحیې په بنا داسیاست ډېرښه عملي کاوه چه صالح اشخاص او دتقوى خاوندان يې که موالى هم و له هغو قريشونه ډېرښه گڼل چه اسلامى پايه به يې ټيټه وه اوضعيفان ورته له زورورو نه ډېر محترم و. په همدغه اساس يې عماربن ياسر چه دمواليو له جملې څخه و دکوفې والي کړى و.

وايې چه يوه ورځ دده په دروازه کښې ابوسفیان بن حرب، سهيل ابن عمر، حارث ابن هشام او دقريشو نور سرداران ولاړ و اوله دوى سره صهيب اوبلال هم چه دمواليو له جملې څخه و دخليفه دليدو په انتظار کښې شريک و، خليفه اول خپل حضورته صهيب او بلال وغوښتل اونورهماغسې منتظرپاتى شو، دابوسفیان پزه له ډېر قهره وپرسیده او په ډېر تاثر يې وويل: داسې ورځ هم راورسیده چه مريان غوښتل کېږي او مونږ په دروازه کښې ولاړ پاتې کېږو.

دحضرت عمر(رض) دغه کار تصادفي يا غير ارادي نه وه هغه پدې ډېرښه پوهیده چه داکار دقريشو په سردارانو او خصوصاً په ابوسفیان څومره درنه روحى اونفسياتي اغيزه لري مگر اسلامى روحیه اوديني مقدسه غايه په ده حاکمه وه او ځان ئې اخلاقاً او ديانتاً مجبور گانه چه همدغسې وکړي.

دقرآن کریم په سورت قصص کښې دفرعون او هامان په مقابل کښې دضعيفانو اوناتوانو خلکو دقوي کولو او دهغوى دخوارولو اوذليلولو بيان: (وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ وَنَمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِي فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ الْقِصَص آيت ۶) همدغه اسلامى روحیه څرگندوي چه ترجمه ئې داده: غوښتل موچه دځمکې له ضعيفانو سره احسان وکړو او پيشوايان يې وگرزوو، دځمکې وارثان او صاحبان يې کړو، فرعون وهامان او ددوى لښکر و ته دضعيفانو له لاسه هغه عذابونه وښيو چه دوى ترېنه حذر کاوه.

دادى دخداى هغه قانون چه قرآن يې بيانوي او دالهي سنت په حيث تاريخى سابقه لري.

حضرت عمر(رض) داسلام دغه اساسى هدف ډېرښه تشخيص کړى و او دخپلې خط مشې اصلي مرام يې باله.

یو وخت عمر ابن الخطاب په مکه کښې ولیدل چه دقریشو سرداران په ډوډۍ ناست او خدمتگاران ورته ولاړې ځکه بې په قهر وویل: (مَالِقَوْمٍ يَسْتَأْذِنُونَ عَلَىٰ خُدَامِهِمْ) یعنی نه بسایې چه یو قوم ځان له خادمانو نه غوره وگڼي، بیا بې خدمتگاران په یوه دسترخوان له خپلو صاحبانوسره په ډوډۍ کښېنول او دغه امتیاز بې مردود وگاڼه. دغه خلیفه چه په عسفان نومی ځای کښې بې دمکې عامل او په اوسنۍ اصطلاح والي (نافع ابن حارث) ولید پوښتنه بې ترې وکړه چه دخپل قایم مقام دې څوک پرېښود هغه وویل: ابن ابزي مې پرېښود. خلیفه بیا پوښتنه وکړه: ابن ابزي څوک دی؟ نافع وویل: زموږ له موالیو څخه یوتن. عمر (رض) وویل: مولی دې خپل خلیفه پرې ایښی دی؟ نافع ځواب ورکړ هغه دقرآن قاری او په فرایضو ښه پوه سپری دی.

حضرت عمر (رض) وویل: ایا زموږ پیغمبر دا ندي ویلي: (إِنَّ اللَّهَ يَرْفَعُ بِهَذَا الْكِتَابِ أَقْوَامًا وَيَضَعُ بِهِ الْآخَرِينَ) یعنی پاک خدای ددې کتاب (قرآن) په وسیله قومونه لوړوي او نور راټیټوي. پس له هغه نافع پوه شو چه د حضرت عمر دغه پوښتنه د انکار دپاره نه وه داستفهام دپاره وه. او غوښتل بې چه د ابن ابزي په مزیت پوه شي. که داسې نه وای نو ده به ولې عمار بن یاسر د کوفې والي کاوه او ولې به بې صهیب او بلال له ابوسفیان نه دمخه خپل حضور ته غوښتل. بله دا چه د حضرت عمر نه چا پوښتنه وکړه چه وروسته له تانه به څوک دخلافت دپاره مناسب وي او دشوری په غړو کښې درته کوم یو ډېر وړ معلومېږي.

ده وویل: (لَوْ كَانَ سَالِمٌ مَوْلَىٰ أَبِي حُدَيْفَةَ حَيًّا لَوَلَّيْتُهُ) که سالم دابی حذیفه مولی ژوندی وای مابه وړگڼلی و. دشوری غړي دغه کسان و: عثمان، علی، طلحه، زبیر، عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص او عبدالله بن عمر یعنی دده خپل زوی چه د رایې حق بې ورکړي نه و مگر په شوری کښې بې شامل کړی و.

حضرت عمر په خپل خلافت کښې معاشونه او عطایا په دې اساس ورکول چه په اسلام کښې دچا سابقه زیاته ده او په څومره غزاگانو کښې له رسول الله (ص) سره ملگری و مگر دا قاعده بې داسامه بن زید په حق کښې ماته کړه ځکه چه هغه ته بې څلور زره درهمه وټاکل او خپل ځوی عبدالله ابن عمر ته بې درې زره درهمه ټاکلي و. عبدالله دا اعتراض په ډول وویل: زه په ډېرو غزاگانو کښې شامل شوی یم چه اسامه پکښې گډون نه درلود او سابقه مې له هغه نه زیاته ده مگر دهغه معاش ډېر او زما لږ دی. حضرت عمر وویل: هغه له تانه په رسول الله (ص) ډېرگران و او پلار بې هم ستاله پلار نه رسول الله (ص) ته محبوب و.

حضرت علی کرم الله وجهه:

داسلام څلورم خلیفه په داسې وخت کښې دخلافت قبلولو ته مجبور شو چه اسلامي تربیه او اسلامي اخلاق مخ په ځور و او مسلمانان د ډېرو عظیمو فتوحاتو له برکته د ډېرو شتو خاوندان شوي و. ثروت او بدائې له ځان سره عیاشي او تن آسایي راوړي، په زړونو کښې دجاه و جلال مینه پیدا کوي او غفلت زیاتوي. څوک چه په دنیا پورې زړه وتړي او دنفسي خواهشاتو پندې شي په اخلاقو کښې بې بدلون راځي او روحاني تعلقات بې کمېږي.

د حضرت عمر (رض) له خلافته وروسته د حضرت عثمان (رض) په خلافت کښې مسلمانان که څه هم د هیوادونو په فتح کولو او داسلام په خپرولو کښې کامیاب و مگر له دغو کامیابیوسره معنوي او اخلاقي انحطاط هم ملگری و. په مسلمانانو کښې دا اقتدار او شخصي گټو مینه را ژوندۍ شوې وه حرص و هوس غځونی شروع کړې وې، امویانو دموروثي سلطنت خوبونه لیدل او ځانونه بې د سبا ورځې دپاره قوي کول.

دخلافت په باغ وښ کښې د حکم او مروان په شان بدبوتې پیدا شوي و، سیاسي رشوتونه رایج شوه او د ضمیر خرڅولو تجارت په مزه کښې و. حضرت علی ددغه بازار سپری نه و او د وخت ناوړه غوښتنې بې ردولې. ده په موقت ډول هم دیوې

وسيلې په حيث مسلک له سياست څخه نه قرباناوه او د اخلاقي انحراف په بيه بې سياسي کاميابي لويه ناکامي گڼله. دې په دې پوهيده چه ديني جذبه په خلکو کښې ضعيفه شويده او اکثر اشخاص دهغه چا ملگري کېږي چه ددوی ضميرونه په پيسو رانيسي يابې اقلأ په وعدو خوشحالوي مگر ده داکارنه کاوه او سمه لاره بې نه پرېښوده هيچاته بې بې شرعي استحقاقه څه نه ورکول او نه بې څوک په طمع کښې ساتل.

کله چه ده ته دده ورور عقيل په ډېر لوی اميد راغی چه له بيت المال نه دومره څه ورکړي چه نيستي بې غوڅه شي نو ده امام حسن ته وويل: زما برخه چه له بيت المال څخه راووته له خپل تره سره بازار ته لاړشه يو جوړ نوې جامې او نوې پښې ورته واخله، همدغه عقيل چه له ده نه خوابدی حضرت معاويه ته ورغی هغه له بيت المال څخه سل زره درهمه ورکړه. د سياست تقاضا همدغه وه چه ورور له ورور نه په دغه ډول بيل کړي مگر ديانت او مسلکي تقوی حضرت علي ته اجازه ورنکړه چه دبیت المال پيسې د سياسي مصلحت دپاره ولگوي.

حضرت علی به وويل: زه پوهېږم چه څه شی تاسو اصلاح کوي مگر نه غواړم چه دځان په فاسدولو تاسو اصلاح کړم. دده په عقیده هغه څوک بريالی نه و چه گناه پرې بريالی شي.

ده هغه غالب مغلوب گانه چه په ناجايزه طريقه او وسيله بې غلبه حاصلوله.

يو مصلح اخلاقي لارښود دا نه خوښوي چه دوخت په تقاضا خپله لاره بدله کړي او د سياسي مصلحت دپاره مسلکي اصول قربان کړي.

علی کرم الله وجهه غوښتل چه در رسول الله (ص) او دوو لومړيو خليفه گانو په لاره مستقيم لاړشي او هېڅ راز انحراف ونکړي مگر مسلمانانو په عمومي صورت هغه اخلاق او ديني احساسات بايللي وچه دهغوی په زمانه کښې بې لرل. همدغه اخلاقي انحطاط او معنوي سقوط ددې باعث شو چه په اسلام کښې رځني او تفرقي پيدا شي او فتنه الکبری ته لاره خلاصه شي دهمدغه فاحش تغير په وجه اسلامي زعامت خپل عظمت بايلود او نتيجه بې داشوه چه بالاخره يزيد او يزيديان د قدرت خاوندان شوه او اداري دستگاه بيخي فاسده شوه.

در رسول الله (ص) له رحلت څخه پنځوس کاله وروسته د مسلمانانو داحال وچه دکوفي والي زياد ابن ابیه به مسلمانان مجبورول چه په مجامعو کښې دمنبر په سر علی او اهل بيتوته کنځلې وکړي او فحش ووايي که چابه لدې خبرې انکار کاوه نو په ډېرې بې رحمۍ به وژل کيده حال دا چه قرآن په ډېر صراحت خپل پيروان له کنځلونه ډېر سخت منع کړيدی که څه هم مقابل لوری کافران او مشرکان وي: (وَلَا تَسُبُّواَ الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ الانعام آيت ۱۰۸).

زياد ابن ابیه دکوفي والي هغه سړی وچه مور بې (سمية) له ابوسفيان سره بې نکاح شپې تيرولې اورسمي ميره بې بل څوک و، همدغه وجه وه چه ده ته ابن ابیه ويل کيده او معلوم پلار بې نه درلوده.

ده د دې دپاره چه نسب بې له معاويه سره گډ شي او دهغه ورور وبلل شي په رسمي محفل کښې بې دا خبره اعلان کړه چه دی د ابوسفيان ځوی دی او دخپلې مور له رسمي او قانوني ميره څخه ندی پيدا شوی او داد اخلاقي انحطاط ډېر برجسته مثال دی.

در رسول الله (ص) ډېر گران لمسی امام حسين (رض) د زياد ابن ابیه په امر له اويا تنو ډېرو نژدو خپلوانو، ښځو او ماشومانو سره په کربلا کښې د عمر بن سعد بن ابی وقاص په لاس و وژل شوه دا حقيقت ډېر ښه څرگندوي چه په مسلمانانو کښې څومره لوی بدلون راغلی و.

دهمدغه عمر پلار سعد بن ابی وقاص هغه سړی وچه دا حد په غزا کښې بې دخپل سر په سودا په ډېرې ايماندارۍ او فداکارۍ له رسول الله (ص) څخه په ډېر سخت خطرناک حالت کښې تراخره په ډېرو زياتو غشو ويشتلو بې مثال مدافعه وکړه او په همدغه وجه په ډېرو خاصو اصحابو (عشره مبشره) کښې حساب شو.

دا سلام په تاريخ کښې که څه هم ديزيديانو توره منحوسه دوره د اخلاقي مفاسدو او ناوړه اعمالو يو طغياني حالت و چه قهقرايي رجعت ورته ويلي شو مگر دغو ټولو شومو حوادثو ونکړی شوه چه دا سلام عميق معنوي تاثيرات بيخي له مينځه يوسي او د اسلامي اخلاقو جرړې وباسي.

دغه معنوي او ظاهري خزان د اسلام باغ وېن سپيره ډاگ كړ او خاړوي بې پكښې و خړول مگر له خاورولاندې نيلې رينې بې محوه نشوې كړې او په دغه گلشن كښې كله ناكله ډېرېښه بوټي وټوكيدل چه په دغه جمله كښې عمر بن عبد العزيز د حضرت عمر بن خطاب ډېرېښه پيروگهلي شو.

عمر ابن عبدالعزيز:

د خلافت د عهد وروستی ځلانده ستوری همدغه مبارک شخص دی چه اسلامی روحیه ئې په ډېر ښه شان تمثیل کړه. کله چه ده د خلافت په نامه د سلطنت واکې په لاس کښې ونيولې منبرته و خوت او داسې ئې وویل: ((..... زه په یوه داسې کار کښې له از مینست سره مخامخ شوم چه مانه غوښته او تاسو هم د انتخاب له لارې دا کار ماته نه دی راسپارلی دغه دی ما خپل ځان خلع کړ او تاسو اختیار لرئ چه هر څوک انتخابوئ....)) وروسته له دغې خطابې له هرې خوا دا او زونه او چت شوه چه مونږ ته انتخاب کړې تاغواړو او په تاویارو اې امیر المومنینه! وروسته تردې خلیفه بیا خلک مخاطب کړه او وئې ویل: په دې پوه شی چه مخلوق ته داسې اطاعت نه ښایي چه هغه دخالق په معصیت کښې وي. که څوک دخدای اطاعت کوي اطاعت ئې واجب دی او که له خدایه غاړه غړوي په چاباندې د اطاعت حق نه لري. تاسو تر هغه حده زما اطاعت وکړئ تر څو چه زه دخدای فرمان وړم که هروخت مې دخدای له امر سر وغړاوه نوبیا زما امر ته غاړه مه ږدئ.

پس لدې نه عمر ابن عبد العزيز سمدلاسه د تېرو مظالمو په ردولو کښې اول له ځانه شروع وکړه کوم مالونه چه ده ته داسلافو اقتدار په میراث پرېښی وهغه ئې د مسلمانانو بیت المال ته مسترد کړه حتی چه هغه قیمتي گوته ئې چه په گوته وه او ولید ورکړې وه هغه ئې هم له لاسه وروایستله، کومې ځمکې چه یو ځای او بل ځای ده ته ورکړه شوې وې ټولې ئې پرېښودې یوازې یو کاریز ئې چه په سویدا کښې په خپلو پیسو ویستلی و ځانته وساته چه په کال کښې ئې یوسل او پنځوس دیناره کله لږ کم کله لږ زیات حاصل ورکاوه، او ده خپله گذاره پرې کوله یعنې له بیت المال څخه ئې هیڅ نه اخیستل او ټول عایدات ئې همدغه و.

یوه ورځ چاورته وویل چه عمر ابن الخطاب خوله بیت المال څخه دوړځې دوه درهمه اخیستل ته ئې هم باید واخلې عمر ابن عبد العزيز وویل هغه په خپله څه نلرل ځکه ئې اخیستل زه خودومره څه لرم چه گذاره مې پرې وشي. دده ښځه د عبد الملک بن مروان لور وه او یلار ئې څه قیمتي جواهر د تحفې په ډول ورکړې و عمر فاطمې ته وویل: ته اختیار لرې چه په دې دوو خبرو کښې هره یوه منې او هغه دا چه یا دغه جواهرات بیت المال ته وسپاره یا ماته اجازه را کړه چه له تانه بیل و او سپرم ځکه چه زه او دغه جواهر په یوه کوټه کښې نشویاتې کیدی. فاطمې وویل: یا امیر المومنینه! ماته له دغو جواهرو او ددې څو چنده جواهرونه ته ښه ئې هماغه و چه جواهر هم بیت المال ته وسپارل شوه، په دغه ډول هغه ټول مالونه چه په غیر عادلانه توگه له یوه اوبل سره جمع شوي و او د بیت المال حق و بیرته بیت المال ته مسترد شوه او اسلامي عدالت بیا قایم شو.

کله چه عمر ابن عبد العزيز وفات شو او یزید ابن عبد الملک امیر المومنین شونو خپلې خور فاطمې ته ئې وویل: ته کولی شي چه خپل جواهر له بیت المال نه بیرته واخلې، هغې وویل: ماد عمر په ژوند په خپله خوښه بیت المال ته سپارلي دي دهغه له مرگه ئې وروسته هم بیرته نه اخلم. هماغه و چه یزید هغه جواهر په خپل اهل و عیال و ویشل اوله بیت المال نه بیا شخصي ملکیت او عین المال ته لارل. داؤ دهغه لور و اسلامي اخلاقو ځینې ممثلین چه حضرت محمد صلی الله علیه و سلم دخپل سیرت او عمل په وسیله په خپلو پیروانو کښې پیدا کړي و.

هغه محمد (ص) چه مسلمانانو ته له ځانه اوله مور و پلاره ډېر گران و او ایمان بې پرې راوړی و په ورځني ژوند کښې ځانته په کوم شخصي امتیاز نه و قایل اوله نورو نه ئې څه فرق نه درلوده. همدغه عملي تعلیم او تربیت و چه اغیزه ئې دده

په اصحابو او دهغوی په وسیله په تابعینو او تبع تابعینو کښې ثم فثم دسکې دضرب په شان باقی پاتې شوه او انفسو کښې ئې داسې لوی معنوي بدلون راوست چه ددایمي معجزې حیثیت او ماهیت لري. دا اغیزه کله لږ او کله ډېره داسلام په نخبه اشخاصو کښې دکامل انسانیت مظهر بللی شو چه ځینې نور مثالونه ئې دادی:

ابوعبیده بن جراح:

درسول الله (ص) په اصحابو کښې ابو عبیده ډېر لوړ مقام او منزلت درلود، دی هغه وخت داسلام منونکی او دپیغمبر (ص) ملگری شو چه دمسلمانانو شمیر لاخلویښتوتوتوته نه ورسیدلی او داسلامی سابقې په لحاظ له حضرت عمر نه دمخه دی.

رسول الله (ص) دی په ډېرو خاصو اصحابو (عشره مبشره) کښې شمیرلی و او د امین الامه لقب ئې ورکړي و. دغه جلیل القدره صحابی د حضرت ابوبکر صدیق په خلافت کښې په شام کښې داسلامی لښکر و عمومي قوماندان و چه حضرت ابوبکر (رض) دده په ځای خالد بن ولید مقرر کړ او ده ته ئې ولیکل زه په دې ښه پوه یم چه ته په دیني لحاظ له خالد څخه بهتر او افضل یې مگریه جنگ کښې هغه خاص مهارت اوزیرکي لري ځکه مې هغه په تاباندې امیرکړه دهغه اطاعت کوه او له امرنه ئې سرمه غږوه.

ابو عبیده چه دنبوي اخلاقوپه پیروی خپل نفسی خواهشات محوه کړي و او بې داسلام له اعتلانې بل مقصد نه درلوده په ډېرې خوښۍ ئې دغه امر ومانه او دخالد لاس لاندې دخدای دپاره جنگیده، حسد اورقابت په ده باندې څه بری ونه موند یعنی دی غالب اونفس وشیطان مغلوب و، همدغه حقیقي مجاهد چه د حضرت عمر په خلافت کښې د لشکر د قاید په حیث په عمواس کښې و او هلته ډېره سخته وبا ولگیده او دمرگ خطر په هران کښې موجود و نو حضرت عمر په امین الامه (ابو عبیده) وویریده ځکه یې یو خط ورو لیږه چه مضمون ئې داؤ:

((زه تاته ضرورت لرم او غواړم څه خبرې درسره وکړم ته د خط له رسیدوسره سم راروان شه او ماته ځان راورسوه)). ابو عبیده چه خط و لوست پوه شو چه خلیفه دی دڅه دپاره ورغوښتی دی ځکه ئې په جواب کښې خلیفه ته ولیکل: ((زه ستاسو په ضرورت پوه شوم زه داسلامی لښکر یوتن یم او ځان راباندې له هغوی نه گران نه دی زه ډېر خوښ یم چه دوی سره دخدای امر او قضاته منتظر اوسم، امیددی چه امیرالمومین مامعاف کړی او لښکر سره د پاتې کیدو اجازه راکړي.)) ښائي چه ډېر عسکري قوماندانان د محاربه په میدان کښې ثابت قدم پاتې شوي وي مگر دابو عبیده دغه ثبات او په دغسې حال کښې دخلیفه د امر له تعمیل نه معذرت غوښتل ډېر قوي ایمان او قضا و قدر ته کامل تسلیم غواړي. کیدی شي چه ډېر توریالی اشخاص هم چه له ویستلو تورو څخه نه ویرېږي. له وبا څخه وویرېږي او دولت د مشر دغه راز له لورینې ډک امر په ډېره بېړه ومني او شکرونه ئې اداکړي.

خالد بن ولید:

داسلام دغه مشهور فاتح چه هیڅکله ئې شکست نه وخوړلی اودجنگ په چارو کښې دعزم وتدبیر او ډېر مهارت خاوند و په شام کښې داسلامی لښکر و قوماندان و چه دوهم خلیفه حضرت عمر (رض) دی عزل کړ او په عوض ئې ابو عبیده بن جراح دلښکرو مشر و ټاکه نوبیا خالد دیوه سپاهي په حیث دابو عبیده له قیادت لاندې ددین دااعتلادپاره هماغسې جنگیده او دمقام ومنزلت دغه ظاهري تنزیل په ده باندې کوم څرگند اثر ونکړی شو.

د خالد هغه حیرانوونکي فتوحات چه دجنگ په میدانونو کښې ئې په برخه شوي و او ده ته ئې دیوه لوی قهرمان حیثیت ورکړی ښائي چه دتاریخ په اوږدو کښې دنوروهم نصیب شوی وي مگر دنفسی اغیزو او دانسانی غرایزوپه مقابل کښې دغه اخلاقي بریالیتوب ډېر نادر او نایابه دی.

امام ابو حنیفه:

داسلامی اخلاقو په لږ کښې د صداقت اوراستکاری، د تقوی او پرهیزگاری، یوښه مثال ددغه مجتهد امام د تجارت قصه ده. ده دخپل معیشت دتامین دپاره د تجارت پیشه غوره کړې وه او حفص بن عبدالرحمن ورسره په تجارت کښې شریک و، یو ځل امام ابو حنیفه یوڅه کالی دپلورلو دپاره خپل دغه شریک ته ولیږل او تاکید ئې وکړ چه په دغو کالیو کښې دغه عیب موجود دی په هرچائی چه خرڅوې باید اول ورته دعیب یادونه وکړې اوبیائې پرې وپلورې. حفص هغه کالی خرڅ کړه مگر دعیب بیانول ئې هیر کړه، د کالیو قیمت په یوه روایت دیرش زره او په بل روایت پنځه دیرش زره درهمه په لاس ورغله چه هغه ئې امام ابو حنیفه ته ورورل نو امام پوښتنه وکړه چه خریدار دې له عیبه خبرکړ حفص وویل نه هېرمی شوه، امام صاحب روپۍ وانخستې اوحفص ته ئې وویل چه خریدار پیدا کړه هغه هرڅه کونښن وکړ خریدار پیدانشو په همدغه وجه امام له خپل شریک سره معامله قطع کړه او هغه پیسې ئې له خپل نور مال سره گډې نکړې دخدای په لار کښې ئې صدقه کړې.

یونس ابن عبید:

داسړی هم تاجر و او دکان ئې درلودله ده سره دوه ډوله چپنې وې چه یو ډول ئې څلورسوه درهمه اربښت درلود او بل ډول دوه سوه درهمه.

کله چه یونس دلمانځه دپاره مسجد ته ولاړ او وراره ئې په دکان کښې ناست و، یو اعرابي راغی ددوه سوو روپو چپنه ئې په څلورسوه واخیسته اولاره مگر په لاره کښې یونس په مخه ورغی او پوښتنه ئې ترې وکړه چه چپنه دې په څو واخیسته اعرابي وویل په څلورسوه، یونس ورته وویل ددې چپنې قیمت دوه سوه دی راشه چه په دکان کښې دوه سوه روپۍ بیرته درکړم. اعرابي وویل داچینه زمونږ په ښار کښې په پنځه سوه خرڅېږي زه پرې راضي یم یونس وویل که ته راضي یې زه راضي نه یم له ټاکلي قیمت نه زیات څه واخلم هماغه و چه اعرابي ئې بیرته راووست دوه سوه روپۍ ئې بیرته ورکړې اوخپل وراره ئې ډېر وراټه چه دغه راز معامله بیاتکرار نشي.

ابو بلال:

داسلامی اخلاقو په ممثلینو کښې ابو بلال هم دیادونې وړدی. دی په بصره کښې دخوارجو د طرفداری په تور له څو تنو خوارجوسره بندی شو، بندیان ددغه زاهد او عابد بندي معتقد شو او دقرآن تلاوت ئې ډېر خوند ورکاوه ځکه ئې اجازه ورکړه چه دشیپې خپل کورته ځي او د ورځې راځي او کله کله به ئې د ورځې هم رخصت ورکاوه، یوه ورځ چه ابو بلال له بندیخانې نه بهر وچاورته وویل چه عبیدالله بن زیاد ستاسو څو تنو بندیانو د وژلو امر صادر کړی چه سبا ته به عملي کېږي. ابو بلال چه دا واوریدل نو په ډېره بېره ئې ځان بندیخانې ته ورساوه چه دده د نشوالی په وجه بندیان دحاکم له قهر وغضب لاندې رانشي، ابو بلال چه د بندیان د احسان په خاطر ځان د مرگ په خوله کښې ورکړ سبا ته دده ځینې ملگري ووژل شوه او دی تقدیراً معاف کړی شو اوله بندیخانې نه ژوندی راووت مگر کوم مظالم چه ده لیدل تحمل ئې ده ته ډېر گران و او په همدغه وجه له څلوښتو ملگرو سره له بصرې نه بیدياته لاړ او دا تعهد ئې په خپلومینځو کښې وکړ چه دظلم او تیري مخه به نیسی، عدل او صلاح ته به خلک رابولي، نه به په چاتعرض کوي نه به دچامال لوتی له فساد نه به ځانونه ژغوري. دقتل اقدام به نه کوي مگر که چادوی وژل نومدافعه به کوي. ابن زیاد چه خبر شونو اسلم بن

زرعة ئې له دوه زره تنوسره واستاوه چه ابوبلال له خپلو ملگرو سره راوړي. اسلم په اسك كښې له ابوبلال سره مخامخ شو او ورته ئې وويل راځئ له مونږ سره لاړ شئ او د ابن زياد اطاعت ته غاړه كېږدئ. ابوبلال وويل مونږ ديوه فاسق او ظالم اطاعت نه منو اوله تاسو سره نه ځو. هماغه وچه جنگ د اسلم د لښكر له خوا شروع شو او ابوبلال دفاع كوله دخداي قدرت وچه څلويښتوتنو دوه زره تنوته ماتې وركړه او ابن زياد په داسې حال كښې چه اسلم ابن زرعة ئې ډېر زيات و راته عباد بن احضرئې له څلور زره لښكر سره په ابوبلال پسې واستاوه له دې لښكر سره هم د ابوبلال جنگ په همدغه ډول شروع شويغڼې لومړي تعرض د عباد لښكر له خوا و او ابوبلال دفاعي جنگ شروع كړ. دغه سخت جنگ ډېر دوام وكړ او ابوبلال متوجه شو چه دماز ديگر لمونځ قضا كېږي ځكه ئې پيشنهاد وكړ چه دلمانځه اداكولو دپاره جنگ متوقف كړو او پس له لمانځه بيا پيل كوو. عباد هم دا خبره ومنله او دواړه جانب په لمانځه مشغول شوه مگر عباد په لمانځه كښې يا ډېره چالاكي وكړه ياد اچه لمونځ ئې قطع كړ او جنگ ئې په داسې حال كښې شروع كړ چه ابوبلال او ملگري ئې په لمانځه ولاړو خو دجنگ دپاره ئې لمونځ پرېښود او ادامه ئې وركړه ځكه څوك په قيام، څوك په ركوع او څوك په سجده شهيدان شوه او په دغه ډول څلور زره لښكر په څلويښتو تنو بريالي شو.

دا و داسلامي اخلاقو مظاهر چه دنمونې او مثال په ډول په مختلفو ساحو كښې وښودل شوه او دا څرگنده شوه چه اسلام د سياست او ادارې په ډگر كښې لكه ابوبكر او عمر او دجنگ په ډگر كښې لكه ابو عبیده او خالد ممتاز شخصیتونه جوړ كړه، په تجارت او مالي مسایلو كښې ئې خپلو پيروانو ته د صداقت او ايمانداري درس وركړ او د حق په مجادله او مبارزه كښې ئې علي او حسين ابراهيمي قرباني ته تيار كړه او د ابوبلال د كار نامو په شان ډېرې حيرانوونكې كارنامې ئې تاريخ ته وسپارلې.

د صدر اسلام نيكان او صالحان به پرېږدو گڼه گاران به ئې وگورو چه څنگه خلك و او اسلامي تربیې پرې څه اثر كړې و؟ په اصحابو او لومړنيو مسلمانانو كښې هم ځينې كسان دنفسي خواهشاتو په تقاضا د گناه مرتكب شويدي مگر خپله پتیه گناه ئې دخپل ضمير او وجدان په حكم ښكاره كړيده او هغه جزائي دځان دپاره غوښتې ده چه اسلام ورته ټاكلې وه. په دغه جمله كښې د ماعز ابن مالك قصه ډېره مشهوره ده. بريده روايت كوي چه ماعز ابن مالك رسول الله (ص) ته راغی او وئې ويل: دخداي رسول له ماله گناه څخه پاك كړه هغه ورته وفرمايل: لاږشه! له خدايه بخښنه وغواړه او تايب شه! ماعز ولاړ اولږه شيبه وروسته بيا راغی او هماغه څه ئې بيا وويل: رسول الله (ص) هم خپله خبره تکرار كړه او دغه سوال و جواب ادامه پيدا كړه ترڅو چه څلورم ځل ماعز بيا راغی او د (تطهير) مطالبه ئې وكړه. رسول الله صلی الله عليه وسلم ورته داخل وفرمايل: له كومې گناه نه دې پاك كړم ماعز وويل له زنا څخه پيغمبر پوښتنه وكړه چه مجنون خوبه نه وي، ورته وويل شوه نه مجنون نه دی بيائي تپوس وكړ ايا شراب ئې څكلې دي؟ يوتن ورنزدې شو او ويې ويل د شرابو بوی ورڅخه نه ځي. پس له هغه چه ماعز بيا په زنا اقرار وكړ نو رسول الله صلی الله عليه وسلم د رجم حد پرې جاري كړ او د ماعز ژوند ختم شو.

دوه يادړې ورځې وروسته رسول الله (ص) وفرمايل: ماعز ته دمغفرت دعا وكړئ هغه داسې تايب شو چه كه توبه ئې په ټول امت تقسيم شي گنجایش لري، تردې وروسته يوه ښځه راغله هغې هم له رسول الله (ص) څخه دځان دطهارت غوښتنه وكړه پيغمبر ورته داستغفار او توبې توصيه وكړه، هغې وويل ما هم د ماعز په شان ردوي زه له زنا څخه حامله شوي يم.

رسول الله (ص) ورته وويل: ترهغه وخته انتظار و كاربه چه د حمل وضع وشي او دغه ښځه ئې دانصارو يوه تن ته وسپارله چه د ولادت تروخته ئې وساتي، كله چه دښځې اولاد وشو هغه سړي راغی او د حمل د وضع اطلاع ئې وركړه، رسول الله (ص) وفرمايل اوس ئې نه رجم كوو چه اولاد ئې صغير پاتې كېږي او څوك نشته چه شودې وركړي. دانصارو له جملې څخه يوتن پاڅيده او د طفل درضاغت مصرف ئې په غاړه واخيست پس له هغه رسول الله (ص) د رجم حكم صادر كړ او دغې ښځې هم خپله گناه پخپلو وينو ووينځله.

ما عز ابن مالک او دغې بنځې ته دخپلې گناه دغه سزا معلومه وه چه رجم دی مگر سره له دې دواړو اصرار کاوه او پخپله ئې دغه جزا دځان دپاره غوښتله.

هغه باطني شعور چه اسلام او ایمان په دوی کښې پیدا کړی و په دوی حاکم او شرعي حدئې پرې جاري کاوه. داسلامي اخلاقو له بحثه وروسته داسلامي تصوف بحث ضروري معلومېږي. اسلام، اخلاق او تصوف یوله بله معنوي تړون لري او یو بحث بل ته منتهی کېږي.

هغه کسان چه دین ته په مادي نظرگوري او د اقتصادي ایجاباتو او ضرورتونو مولودئې گڼي وایي: دین په دوهمه مرحله کښې یعنی کله چه له خپل مادي اصل او زماني ضرورت څخه لرې کېږي او تخذیري حالت پیدا کوي نو تصوف ترې جوړېږي او عرفاني شکل اختیاروي. ددوی په خیال تصوف د اسلام د دین منحرف او مخدر شوی شکل دی. ځینې وائي تصوف دسامي دین یعنی اسلام په مقابل کښې دآریایانو دفاعي عکس العمل دی ځکه چه سامي نژاد په زور او فشارپه دوی باندي اسلام تحمیل کړی او تصوف دهمدغه فشار نتیجه ده.

یوه فرضیه داده چه دتصوف منشا نوې افلاطوني فلسفه ده چه دافلاطون دخیر محض، بنکلا او مثل له نظریې سره تعلق لري. ځینې کسان دتصوف ارتباط بودائیت او هندي روحانیت سره ښيي او ځینې ئې له زردشتیت سره تعلق ته گوته نیسي او څوک ئې له مسیحیت څخه ماخوذ گڼي مگر اصلي او صحیح خبره داده چه په اسلام کښې زهد او تقوی دتصوف لومړۍ مرحله ده چه درسول الله صلی الله علیه وسلم په سیرت کښې ئې د اعتدال په حالت کښې وینو د حضرت محمد (ص) زهد او ریاضت، روژې نیول، تهجد او عبادت کول او له خوندورو خوراکنونو څخه ځان ژغورل او نفس خوارول یو داسې حقیقت دی چه څوک ترې نه انکار نشي کولی مگر دغه زهد او ریاضت په ده کښې داسې ضعف نه دی پیدا کړی چه دی ئې له جهادونو څخه عاجز کړی وي یا ئې دده مبارک وجود مقاومت کم کړی وي.

درسول الله (ص) ځینو اصحابو هم زاهدانه ژوند درلود او ریاضت ئې کاوه چه اهل صفة پکښې ښکاره مقام لري. همدغه زهد او ریاضت داسلامي تصوف آغاز و چه وروسته ئې ځینې مراحل طی کړه او بالاخره پکښې نورڅه هم راگه شوه او دنوروفلسفو او مذاهبو رنگ ئې واخیست او مسیحی رهبانیت ته نژدې شو مگر بیا هم داسلامي اصیل تصوف تشخیص او تمیز کیدی شي او دغه تصوف د عرفاني شخصیتونو او د ډېرو صالحو او مصلحو افرادوپه جوړولو کښې موثر نقش لري او داسې رجال ئې وروزل چه دعلم ومعنی او دروحانیت سطحه ئې ډېره او چته کړه او داسلامي نړۍ له مفاخرو څخه وگڼل شوه.

اسلامي تصوف

صوفیان په دین کښې درې درجې او مرتبې مني: اسلام، ایمان، احسان. دلاله الا الله محمد رسول الله شهادت ادا کول، لمونځ کول، روژه نیول، زکات ورکول او حج کول اسلام دی. دمسلمانی دغه پنځه بنا د دین ظاهري شکل او صورت دی چه داسلام ارکان بلل کېږي.

ایمان چه د دین روح ئې بولي په خدای، په ملا یکو، په ټولو پیغمبرانو دقیامت په ورځ او د خدای له لوري دخیر او شر په قدر باور لرل دي.

احسان چه د دین حقیقت ئې گڼي دا دی چه سړی په اقوالو او اعمالو او په خاطر اتوکښې له خدای سره تعلق ولري او په هرڅه او هر حال کښې ئې حاضر او ناظر وگڼي چه مراقبه الله هم ورته وایي.

په دغه باب کښې ددوی سند هغه حدیث شریف دی چه مسلم ئې له سیدنا عمر ابن الخطاب څخه روایت کوي او هغه دادی:

بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ (ص) ذَاتَ يَوْمٍ إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدٌ بَيَاضِ الثِّيَابِ شَدِيدٌ سُودِ الشَّعْرِ لَأْيُرَى عَلَيْهِ
 أَثَرُ السَّقْرِ وَلَا يَعْرِفُهُ مِنَّا أَحَدٌ حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَاسْتَدْرَكَ بَيْتِيهِ إِلَى رُكْبَتِيهِ وَوَضَعَ كَفِيهِ عَلَى فَخْذِيهِ وَقَالَ:
 يَا مُحَمَّدُ! أَخْبِرْنِي عَنِ الْإِسْلَامِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ وَ
 تُؤْتِيَ الزَّكَاةَ وَتَصُومَ رَمَضَانَ وَتُحِجَّ الْبَيْتَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا.

قَالَ: صَدَقْتَ! فَعَجَبْنَا لَهُ يَسْأَلُهُ وَيُصَدِّقُهُ.

قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِيمَانِ؟

قَالَ: أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ وَتُحِجَّ الْبَيْتَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا.

قَالَ: صَدَقْتَ!

قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ؟

قَالَ: أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ.

قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ السَّاعَةِ؟

قَالَ: مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ.

قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنِ أَمَارَاتِهَا؟

قَالَ: أَنْ تَلِدَ الْأُمَّةُ رَبَّتَهَا وَأَنْ تَرَى الْحُقَاةَ الْعَرَاةَ الْعَالَةَ رُعَاةَ الشَّيْءِ يَتَطَاوَلُونَ فِي الْبُنْيَانِ... ثُمَّ أَنْطَلِقُ...! فَلَيْتَ مُلَيَّئًا

قَالَ يَا عَمْرُ! أَتَدْرِي مِنَ السَّائِلِ؟

قَالَ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ.

قَالَ: إِنَّهُ جَبْرِيلُ أَتَاكُمْ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ!

يعني مونږ يوه ورځ د رسول الله (ص) په حضور کښې ناست وچه يوسړی راغی جامې ئې ډېرې سپينې وې وينستان ئې
 ډېر تور و د سفر گرد او اثر پرې نه ليدل کيده. زمونږ هيڅ يوه هغه نه پيژانده، پيغمبر ته مخامخ کيناست زنگونه ئې
 دهغه په زنگونو لگول خپل دواړه ورغوي ئې دهغه په ورنو کښيښودل او ويې ويل:

ای محمده! له اسلامه مې خبره کړه، رسول الله (ص) ورته وويل اسلام دا دی چه داسې شاهدي ادا کړې: اشهد ان لا اله
 الا الله وان محمدا رسول الله او مونږ ادا کړې، زکات ورکړې درمضان روژې ونيسې او دبيت الله حج وکړې که دلارې
 توان ئې ولرې.

هغه وويل: صدقت رښتيادي وويل.

مونږ تعجب وکړ چه هم سوال کوي او هم تصديق بيا ئې وويل له ايمانه مې خبر کړه، رسول الله (ص) ورته وويل: ايمان
 دادی چه الله او دهغه په ملايکو، پيغمبرانو او د آخرت په ورځ ايمان راوړې او د قدر په خير و شرمون او سې.
 هغه صدقت وويل.

بيا ئې وويل: له احسانه مې خبر کړه.

رسول الله (ص) وفرمايل احسان دادی چه دخداى بندگي داسې وکړې لکه چه ته ئې وينې او که ئې نه وينې نو هغه خودې
 وينې. هغه وويل: له قيامته مې خبر کړه.

پيغمبر وويل: پوښتل شوی له پوښتونکي څخه زيات عالم نه دی.

هغه وويل: د قيامت له نښو نښانو مې خبر کړه، رسول الله (ص) وويل: چه وينځه خپله با داره وزيروي او چه ووينی پښې
 ابل، بريند، اړ، ميريې او اوزې څروونکي کسان چه په کورونو جوړولو او لوړولو کښې زياتی کوي. وروسته تردې هغه
 لاړ اوله يو څه درنگ نه وروسته رسول الله (ص) وويل: اي عمره! وپوهيدې چه سايل څوک و؟

ما وويل: الله اورسول ئې ښه عالم دی. رسول الله (ص) وويل هغه جبريل و، تاسوته راغی چه دين مو درزده کړي.

له دې حدیث څخه صوفیانو دامفهوم واخیست چه جبریل علیه السلام د دین تعلیم د اسلام ایمان او احسان په بیانولو مونږ ته راکړ او دغه درې درجې یا مرحلې ئې راپه گوته کړې څوک چه د احسان مقام ته رسیدلی وي هغه به ارومرو مومن او مسلمان هم وي. هغه چه مومن وي مسلم به هم وي مگر هر مسلم به مومن نه وي او نه هر مومن ته د احسان په درجه قایلیدلی شو.

د اسلام او ایمان فرق په قرآن کریم کښې هم په واضح ډول وینو په سورت حجرات کښې دا آیت: (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمُ الْحَجَرَاتِ آیت ۱۴). وویل د عربو بادیه نشینانو مونږ ایمان راوړی ووايه! (ورته) تاسو ایمان نه دی راوړی مگر اسلام ته مو غاړه ایښې ده مسلمان شوی ئې خوا ایمان موزړونو ته نه دی ننوتی.

ددین له دغو درو درجو نه صوفیانو درې شیهه استخراج کړه: شریعت، طریقت، حقیقت.

شریعت د ظواهر و د اصلاح دپاره، طریقت د ضمایرو د اصلاح دپاره او حقیقت د سرایرو د اصلاح دپاره.

لومړنۍ اصلاح په توبه، په تقوی او په استقامت لاس ته راځي، دوهمه اصلاح اخلاص، صدق او طمانیت غواړي، د سرایرو او ارواحو د اصلاح دپاره مراقبه، مشاهده او معرفت په کار دی.

علم هم د صوفیانو په نظر کښې په دوو ډولودې یو د وراثت علم بل د درست علم.

تدریسي علم هغه دی چه په زده کړه او تعلیم له استاذ څخه یعنی د ځان غوندې انسان نه زده کېږي.

علم وراثت هغه دی چه بې ظاهري وسیلې او واسطې د خدای له لورې د عبادت او ذکر و فکر له لارې د چاپه نصیب شي. د وراثت علم صوفیانو له دې نبوي حدیث څخه رایستلی دی:

(مَنْ عَمِلَ بِمَا عِلْمٌ أَوْرَثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ) په دې حدیث کښې ویل شوی دی څوک چه په علم باندې عمل وکړي نو خدای ورته په میراث دهغه څه علم ورکوي چه دی پرې علم نه لري. همدغه علم ته لدني علم هم وایي چه ذکر یی په دې آیت کښې شوی دی: (وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا الْكَهْفِ آیت ۲۵) دا علم د خضر علیه السلام په برخه و چه موسی علیه السلام ته نه و ورکړ شوی یعنی موسی علیه السلام ته د شریعت ظاهري علم حاصل و او خضر د باطني علم لرونکی و چه قصه ئې په قرآن مجید کښې راغلې ده.

صوفیان وایي: جبریل اول ځل شریعت راوورچه د ټولو دپاره دی کله چه شریعت تقرر و موند نویيائي حقیقت د خواصو دپاره نازل کړ چه د دین اعلی مرتبه ده. وایي چه د حقیقت تعلیم اول ځل حضرت علی کرم الله وجهه ته و شو چه پیغمبر ته ډېر نژدې و اوله کوچنیتوب څخه ئې د رسول الله (ص) تربیت حاصل کړی و.

د رسول الله (ص) په اصحابو کښې یو شمیر داسې کسان و چه اهل سرگنل کیده لکه حذیفه یماني، سلمان فارسي او نور چه له حضرت علی (رض) سره ئې خاص ارتباط درلود. د تصوف مختلفې طریقې چه نن رایجې دي سلسله ئې بالاخره حضرت علی کرم الله وجهه ته رسېږي او سر حقله دی گنل کېږي. اصحاب صفه یعنی هغه اصحاب چه له دنیا سره ئې علایق قطع او ځانونه ئې زهد و عبادت ته وقف کړي و، د تصوف دلومړي مدرسې بنیاد دوی کینسود چه رسول الله (ص) ئې پالنه کوله او د دوی د حال مراقب و، په دغه جمله کښې ځینې اهل سرهم شامل و.

د اهل سرله جملې څخه حذیفه یماني زیات معروف و او پخپله له ده څخه روایت شوی دی چه حضرت عمر ابن الخطاب ده ته وویل:

ای حذیفه! ماته ووايه چه په ما کښې څه نفاق شته او که نه؟ دی وایي ما ورته وویل: ای امیر المومنینه! په تا کښې څه نفاق نشته.

بله دا چه کوم وخت دا آیت د عبیدالله بن ابی له مرگه وروسته نازل شو: (وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّتَّ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ التوبة آیت ۸۴) او په منافقانو باندې د جنازې د لمانځه ادا کول منع شوه، نو حضرت عمر به د ډېر احتیاط له مخې د مجهول الحاله کسانو د جنازې له لمانځه څخه ځان ژغوره او

ترخو به حذیفه په دغسې جنازه کښې حضور نه درلود، د جنازې لمونځ به ئې نه کاوه، دا ځکه چې رسول الله (ص) اکثر منافقین هغه ته بنودلی و او په همدغه وجه په صاحب السرمقلب و.

وايي چې حضرت علي به حذیفه له ځینو داسې خبرو څخه منع کاوه چې څوک به پرې نشو پوهیدلی او خلک به ئې په اشتباه کښې اچول.

حسن بصري چې په تصوف کښې د لومړي شخص په حیث پېژندل شوی دی دغه زده کړه ئې په یوه روایت له حضرت علي څخه او په بل روایت له حذیفه یماني څخه حاصله کړیده وایي چې له حذیفه یماني څخه چا پوښتنه وکړه ته ځینې داسې خبرې کوي چې مونږ له نورو اصحابو څخه نه دي اوریدلي هغه وویل: زه رسول الله (ص) په دغسې خبرو خاص کړی يم نورو به له رسول الله (ص) څخه د خبر پوښتنه کوله او ما به د شرتپوس کاوه چې شرخه شی دی، زه پوهیدم چې ترخو شرونه پېژندل شي خیرنه پېژندل کېږي. تصوف او د حقیقت پوهه همدغه دسر له خاوندانوسره په خاص ډول موجوده وه.

شریعت او حقیقت یا تشریح او تحقیق:

د صوفیانو فهم او نظریه قرآنی آیتونو او نبوي احادیثو کښې دوه جنبې ویني یوه شرعی جنبه بله د حقیقت جنبه چې یو ته تشریح او بلې ته تحقیق وایي. دوی وایي کله قرآن او سنت یو ځای شریعت بیانوی او بل ځای حقیقت یا بالعکس.

کله قرآن تشریعی جنبه ښيي او سنت ئې تحقیقی جنبه توضیح کوي یا سنت تشریعی جنبه او قرآن تحقیقی جنبه بیانوي هغه څه چې د خدای له لوري نازل شوی دي رسول الله (ص) ئې په توضیح او بیان مامور دی:

(وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ) (سورت نحل آیت ۴۴) د قرآن د آیت: (أَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) (نحل آیت ۳۲) یعنی پخپل ښه عمل جنت ته ننوزئ تشریعی جنبه لري او په مقابل کښې ئې د رسول الله (ص) دا قول: (لن یدخل أحدکم الجنة بعمله).

یعنې ستاسو هیڅ یوه پخپل عمل جنت ته داخل نشي تحقیقی جنبه څرگندوي چې د شریعت لارښودنه هغه او د حقیقت داده.

همدارنگه د آیت: (وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ) (الدهر آیت ۳۰) تحقیقی خوالري او د حدیث: (إِذَا هُمْ أَحَدُكُمْ بِحَسَنَةٍ كَتَبَتْ لَهُ حَسَنَةً) تشریح ده چې دغه ډول کله سنت قرآن مقید کاندې او کله قرآن سنت مقید کوي. انسان باید دوه سترگې ولري یوه د شریعت د پاره بله د حقیقت د پاره. د آیت او حدیث ترمینځ معارضه هم په دغه صورت له مینځه ځي او څه اشکال نه پاتې کېږي ځکه چې جتهونه مختلف دي.

د قرآن تحقیقی برخه چې مطالعه کړو نو د تصوف او طریقت اساسي ټکي لکه: مراقبه، محاسبه، توبه، انابت، ذکر، فکر، محبت، توکل، رضا، تسلیم، زهد، صبر، ایثار، صدق، مجاهده، د نفس او هوامخالفت، نفس لوامه، نفس اماره،

نفس مطمئننه همدارنگه اولیاء صالحین، صدیقین او داسې نور ټول په قرآن کښې موندلی شو، د آیت: (وَأَذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا) (مزل آیت ۸). د خدای د ذکر او له ماسوی ۱ الله سره مقاطعه په ډېرو ضاحت اعلاموي او ویلی شو چې تصوف له قرآن څخه اخیستل شوی او د دین له یوه رکن (احسان) سره اصلي او اساسي رابطه لري مگر فهم ئې لکه چې محی الدین ابن عربی وائی د رجال الله کاردی. په رښتیا چې د دوی فهم او دنوروفهم ډېر تفاوت لري او شعور و ادراک ئې نورو غوندې نه وي.

عبدالقادر جیلانی د قادریه طریقي خاوند وایي ترخوسرې دا عقیده پیدا کړي چې په ژوند کښې ټول شیان بتان (اصنام) دي تر هغه په روحانیونو کښې نه حسابېږي.

سړی باید له خپلو اعضاؤ او له خپلو حواسونه گونښی شي او غیر له خدایه بل وجود ته قایل نشي. څنگه چې د اصنامو او موجوداتو مفهوم د دوی په نزد له نورو نه فرق لري نور مفاهیم هم د صوفیانو په ذهن کښې بل شان دي. د توحید د کلمې مفهوم د اسلامي تصوف د درې مرحلو په اعتبار په دې ډول تغیر موندلی دی.

۱- بې خدايه بل معبود نشته. (په لومړي مرحله كښې)

۲- بې خدايه بل فاعل نشته. (په دوهمه مرحله كښې)

۳- بې خدايه بل موجود نشته. (په دريمه مرحله كښې)

كوم تفسير چه صوفيانو په كتاب الله او نبوي احاديثو كښې كړيدي دظاهري علم خاوندانو نه دي كړي او نه ئې ورته پام شويدي.

ابن عربي وائي كتاب الله او نبوي احاديث دخلكو د فهم مطابق يو ظاهري مفهوم لري چه لساني عرف پرې دلالت كوي اوله دينه علاوه نور مفاهيم دهغو فهمونو د پاره وي چه باطني پوهه ئې په برخه ده.

په يوه حديث كښې راغلي دي چه آيتونه ظاهر او باطن، حد او مطلع لري تراو و بطونو يا اوياء بطونو پورې دايت ظاهر عبارت دى له هغه نافع علم څخه چه صالح اعمال پرې بنادي او معقوله جنبه لري.

باطن ئې الهي عرفان او مطلع ئې هغه معنی ده چه ظاهر او باطن پكښې يو كېږي.

امام غزالي هم پخپل تفسير جواهر القرآن كښې د مشابهو آيتونو تفسير كښې باطني مفاهيم بيانوي اوياء وايي: كه ته په دغو معناگانو نه ئې پوهيدلى نو په قرآن كښې بې ظواهر او پوستكونوړه برخه نلري لكه خاړو چه په درمنده

كښې له بوسو پرته څه برخه نلري:

(قَالَ لَمْ تَفْهَمْ الْمَعْنَى كَذَا لَكَ فَلَيسَ لَكَ نَصِيبٌ مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا فِي قَشُورِهِ كَمَا لَيْسَ لِلْبَهِيمَةِ نَصِيبٌ مِنَ الْبُرِّ إِلَّا فِي قَشْرِهِ) څنگه چه غزالي په قرآن كريم كښې ظاهر او باطن بوس او دانه بيلوي مولانا جلال الدين رومي د اسلام لوى صوفي هم پخپل كتاب مشوي كښې دغه مطلب داسې افاده كوي:

ما ز قـرآن مغـزرا برداشـتيم پوسـت را بـا ديگـران بگذاشـتيم

په شريعت باندي ډېر ټينگ صوفيان په اسلامي فقه كښې په احسن او افضل عمل كوي او له رخصت نه عزيمت دځان دپاره دپيروى وړگني يوازې د فرائضو اداكول اوله محارمو څخه اجتناب كافي نه گڼي لايعني هم ترك كوي، په ډېر لږ څه قناعت لري د نفس و هوى متابعت پرېږدي له غفلته ځان ژغوري او زړه له ماسوى الله نه پاك ساتي.

وايي چه امام احمد بن حنبل له امام شافعي سره ناست وچه يو صوفى (شيبان الراعى) راغى. احمد وويل غواړم له ده څخه څه پوښتنې و كړم. امام شافعى ورته وويل دا كار مه كوه، هغه وويل كوم ئې. امام احمد شيبان ته وويل كه څوك څلور سجدي په څلورو ركعتونو كښې هيري كړي څه پكښې وايي؟

شيبان وويل هغه زړه غافل دى او تاديب ئې واجب دى په دې خبره امام احمد بيخوده شواو لږ غوندي وروسته بيرته په حال شو، دا ځل ئې وويل: كه څوك څلويښت پسونه لري زكات ئې څومره دى؟ شيبان وويل: زموږ په مذهب كه ستاسو په مذهب؟ ستا په مذهب خو په څلويښتو پسونو يو پسه دى او زموږ په مذهب بنده دخپل مالك په مقابل كښې دهېڅ

شي مالک نه دى: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ التوبة آيت ۱۱۱).

د صوفيانو اجتهاد د فقهاوله اجتهاد نه فرق لري دوى وايي د اسلام مجتهدين (ابو حنيفه، شافعى، مالک، او حنبل) دي. د ايمان مجتهدين اشعريه يعنى د علم كلام علما دي. د احسان مجتهدين صوفيان او مشايخ دي. كه يو روژه دار (صايم) د ورځې څه شى و خوري د شريعت په حكم ئې روژه ماتېږي. كه غيبت و كړي نو د طريقت په لحاظ ئې روژه باطله شوه، كه ئې په زړه كښې ماسوى الله وگريزه نو د حقيقت له مخې ئې روژه فاسده شوه.

يو فقيه په اسلامي احكامو كښې ظاهرته گوري او په ظاهر عمل كوي ځكه وايي چه شرع ظاهرته گوري، صوفي له ظاهر نه هغه خوا حقيقت په نظر كښې نيسي او حال ته گوري ځكه ئې صاحب حال بولي. وايي چه مشهور فقيه (ابو يوسف) به د كال په آخر كښې خپل مال، خپلې بسڅې ته و بانه چه يو كال ئې پوره نشي او په دغه شرعي حيله له زكات نه خلاص شي دا حكايت چا امام ابو حنيفه ته و كړ هغه وويل: دى د فقهې له علم څخه دغه استفاده كوي او له شرعي حكم نه پخپله پوهه ځان خلاصوى مگر د آخرت ضرر ئې د دنيا له گټې څخه زيات دى.

په فقه کنبې ځینې شیان شرعاً جایز دي مگر دیانتاً جایز نه دي، د فقیه اوصوفي فرق په دغسې مسایلو کنبې ډیر زیات دي. کله یو فقیه له شرعي فرض شوي زکات نه هم ځان خلاصوي او خپل ټول مال په شرعي حیلوله ځان سره ساتي مگر یو صوفي یوازې د زکات ورکړه کافي نه گڼي خپل ټول مال د خدای گڼي او د خدای په لاره کنبې ئې صرفوي یوازې قوت لایموت د ضرورت په حکم ځانته ساتي او بس. د رسول الله (ص) په اصحابو کنبې هم ځینې وچه دلکونو روپو نقد، جنس جايدادونه ئې لرل او یوازې د زکات ورکړه ئې په ځان لازمه گڼله مگر داسې کسان هم وچه په کور کنبې به ئې ډیر لږ څه یا هیڅ نه ساتل او ټول مال به ئې رسول الله (ص) ته راوړ چه په جهاد کنبې ئې ولگوي یانې د خدای د پاره صدقه کړي چه حضرت ابو بکر صدیق به هم همدغسې کول. ابو ذر غفاري پدې خبره ډیره مجادله وکړه چه یوازې د زکات په ورکړه سپری نه خلاصېږي باید ټول مال صدقه کړي او ځانته دیوه کال له عادي او معمولي خرڅ نه زیات څه ونه ساتي. د کنز یعنی د سرو او سپینو ذخیره کول او زیاته بډائي ناروا گڼله او په دی آیت باندې ئې استناد کاوه.

(وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ التوبة آیت ۳۴) حضرت علی به هم ویل چه له څلوروزو درهمونه لږ مال نفقه ده او تردې زیات په کنز کنبې حسابې. سلمان فارسي هم چه څه له بیت المال څخه اخیستل هغه ئې ټول د خدای په لار کنبې صدقه کول او خپله نفقه ئې په کار او کسب ځانته پیدا کوله. ده هم په کور کنبې د کال له خرڅ نه زیات څه نه ساتل. صوفیان د زمان او مکان د اختلاف په وجه په مختلفو فرقو ویشل شويدي او هر راز خلک، هر راز خبرې او راز راز عقیدې پکنبې پیدا شويدي.

ځینې په فرعي مسایلو کنبې غلط شوي او ځینې په اصولو او اساساتو کنبې بې لارې شويدي چه علما او فقهایې په اسلام شکمن شوي او یونیم ئې لاد کفر او الحاد په تور په مرگ هم محکوم کړيدي. اشعري، ابن حزم، امام قلعي او ابن الجوزي بغدادي د صوفیانو ډېر شدید مخالفین دي.

امام فخر رازي د صوفیانو ځینو فرقو ته بد وائی. مگر اصحاب حقیقت دلورې درجې او مرتبې خاوندان گڼي او فرق پکنبې کوي.

ځینې نور لکه لوی مورخ ابن خلدون او ابو المظفر اسفرايني صوفیان عموماً ښه گڼي او په ډېر ښه نظور ته گوري ځینو خبرو ته ئې ښه تاویلونه پیدا کوي او معذور ئې بولي. امام غزالي د اسلام لوی صوفي هم وائی ډېر صوفیان غولیدلي اولاره ئې ورکه کړیده ابو الحسن شاذلي هم ویلي دي زموږ په طریقه کنبې نجات موندونکي لږ دي او هلاک شوي ډېر دي.

ابونصر سراج پخپل کتاب (اللمع) کنبې اول هغه غلطی په گوته کوي چه په فروعاتو کنبې مینځ ته راغلي دي او ضلالت ورته نه ویل کېږي بیا هغه غلطی ښیي چه په اصولو کنبې پینې شويدي او د ضلالت موجب گرزیدلي دي لکه: ۱- د عبودیت او حریت په معنی کنبې غلطیدل. ځینې لار ورکې صوفیان داسې پوه شويدي چه ترڅو د خدای او د بنده ترمینځ د عبودیت او بندگی رابطه قایمه وي عبد او بنده ورته ویل کېږي کله چه خدای ته وصل شي نو بیا حر او آزاد بلل کېږي او عبودیت له مینځه ځي.

۲- بله لار ورکې فرقه هغه ده چه ولایت له نبوت نه افضل گڼي او هغه ولیان چه دوی ئې مریدان او پیروان دي له انبیانو نه خدای ته نژدې او وړاندې بولي.

۳- حلولیه فرقه پدې عقیده ده چه الله تعالی ځینې اجسام غوره کوي او حلول پکنبې کوي په چاکنبی چه خدای حلول وکړي دهغه بشری جنبه له مینځه ځي او د ربوبیت شان او مقام و منزلت پیدا کوي. دوی په دغه عقیده کنبې دومره غلو کړیده چه چا پخپله ځان خدای گڼل او انالحد ئې ویلی دي.

۴- ځینې د جبر په مسئله کنبې هغه حد ته رسیدلي دي چه پخپل حرکت او عمل کنبې ځانته په هیڅ اختیار نه قایلېږي اوله شرعي حدود نه خپل تجاوز غیر اختیاري گڼي هیڅ راز ملامتي په ځان نه مني او هر څه کوي ځان ورته گنهنکار نه ښکاري.

۵- اباحیه فرقه هم په دغه جمله کښې ده چه دشرع تغرئې ټول کړې او حرام ئې هم حلال گرزولی دی. دوی وائې خدای زمونږ عمل ته هیڅ احتیاج نلري نو ولې پخپل نفس مشقت راو لو. دغه راز خطاگانې او غلطۍ په فروعاتو کښې دي که په اصولو کښې داسلامي تصوف خپل شی نه دي او اسلامي تصوف ورته نشو ویلی.

مذهبونه په اصل کښې یو راز وي او په تطبیق کښې بل راز شي که ښه غور وکړو د فارسي مزدکی مذهب څخه اباحیت دنصرانیت څخه حلولیت، دهندي مذهب څخه د بشریت فنا، داسلامي تصوف په وروستیو مرحلو کښې اسلامي تصوف ته راننوتل او شيعي او سني تصوف هم خپلې نیلې اوریښې یوله بله سره وتړلې.

وائې بایزید بسطامي (ابویزید طیفوربن عیسی بسطامي چه پلار ئې زردشتي او نیکه ئې مجوسي و) د اتحاد او حلول طرفدار دهندوانو دتصوف د عقیدې له تاثیر لاندې راغلي و. او حسین بن منصور حلاج دمسیحیت د حلول څخه متاثر شوی و چه ده (انا الحق) ویل او دهغه ویناوه (لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِي سُبْحَانِي مَا عَظُمَ شَانِي) ځینې صوفیان دشریعت ظواهر و ته په اصلي ارزښت قایل ندي او داسې فکر کوي چه شرع حق ته درسیدو وسیله ده کله چه عارف حق او حقیقت ته ورسېږي نو بیا وسیلې ته څه حاجت نه پاتې کېږي.

مولانا جلال الدین بلخي هم دمتنوي په دریم دفتر کښې دغه مطلب ته په شاعرانه ډول اشاره کوي او دیوه عاشق داستان رانقلوی چه خپلې معشوقې ته رسېږي او په وصل کښې ورته دخپل عشق هغه سندرې وائې چه په هجران او فراق کښې ئې دهغې په مدح کښې ویلې او دخپل عجز او نیاز او اشتیاق اظهار ئې پکښې کړیدی. معشوقه مقابلتاورته داسې وایي:

گفت معشوق این اگر بهرمن است	گاه وصل این عمر ضایع کردن است
من به پیشت حاضر و تو نامه خوان	نیست باری این نشان عاشقان

بل ځای همدغه مفهوم داسې افاده کوي:

چونکه بامعشوق گشتی همنشین	دفع کن دلگان را بعد ازین
هر که از طفلی گذشت و مرد شد	نامه و دلاله بروی سرد شد

شیخ محمود شبستري هم دشرع ظواهر لکه لمونځ، روژه، حج، دمبتدیانو دکمال وسیله گڼي او داسې وایي:
ولی تا ناقصی زنهار زنهار قوانین شریعت را نگهدار

د صوفیانو لغزشونه او انحرافات په اصولو کښې دي که په فروعو کښې ډېر سببونه لري چه یومهم سبب ئې سیاست او سیاسی اغراض دي. د فقهاو، متکلمینو او صوفیانو اختلاف چه اوږد تاریخ لري د سیاسی، اجتماعی او اقتصادی اوضاعو او حالاتو په تقاضا کله شدید شوی دی او کله ضعیف شوی دی.

تصوف په ابتدا یعنی دحسن بصري په زمانه کښې ساده او بسیط وچه په لږ و خلکو پورې محدود گڼل کیده. وروسته ئې دآدبو او تعلیماتو دایره پراخه شوه او عمومیت ئې وموند.

دا حرکت په دوهم او دریم هجري قرن کښې دزهد په نامه پېژندل کیده. په څلورم او پنځم قرن کښې ئې دکشف و معرفت نوم وموند، په شپږم او اووم قرن کښې ئې دوحدة الوجود او دادیانو داتحادبڼه پیدا کړه.

د صوفیانو مقامونه او احوال:

په تصوف کښې اوه مقامه دي او په دې ډول دي:

توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل، رضا، په هر مقام کښې صوفي ته یو نفسی حالت او باطني تاثیر پیدا کېږي چه (حال) ورته وایي او مجموعاً (احوال) بلل کېږي.

احوال لس دي او هغه دادي: دمراقبې حال، دقرب حال، دمحبت حال، دخوف حال، درجا حال، دشوق حال، دانس حال، داطمینان حال، دمشاهدې حال، دیقین حال.

دتصوف مقامونه اکتسابي دي او دسالک له اختیار او ارادې لاندې دي. مگر احوال د احساساتو او روحاني انفعالاتو او د نفسی مخصوصو کیفیاتو له مقولې څخه دي چه دانسان په اختیار کښې ندي بلکه الهي مواهب دي چه دخدای له لوري دسالک زړه ته نازلېږي.

دتصوف طریقې مختلفې او متعددې دي چه ضیا الدین ئې په (جامع الاصول) کښې ۷۳ بنیې. جهاد یا مجاهده، شیخ نیول، او د نفس معرفت ددغو ټولو طریقو مابله الاشتراک یعنی مشترک څیزونه دي.

مجاهده په لغت کښې دمحاربې په معنی ده او په شرع کښې دخدای له دښمنانو سره محاربه ده، مگر دصوفیانو په اصطلاح له نفس اماره سره محاربه، جهاد او مجاهده بلل کېږي. دخدای په لار کښې مجاهده خدای ته درسیدو ډېره مهمه لاره او وسیله ده.

الله تعالی وایي: (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا الْعنكبوت آیت ۶۹) سبل دسیبل جمع ده دلارې او طریقې په معنی چه دطریقت قرآني اساس ئې بللی شو. له نفس سره مجاهده ډېرې لارې لري چه باید شیخ او پیر ئې دمیرد دپاره انتخاب کړي لکه چه یو ډاکتر دهر مریض دپاره دهغه له حال سره مناسب بیله بیله دواتعینوي. دتصوف له (۷۳) طریقو څخه ځینې طریقې چه زیات عمومیت لري دادي.

۱- قادریه:

داطریقه چه دجنید دمکتب له اغېزې لاندې ده موسس ئې شیخ عبدالقادر جیلاني دی چه په ۴۷۰ هجري کښې زیږېدلی او په ۵۲۱ هجري کښې وفات شویدی.

په شرعي علومو کښې دتبحر خاوندو او په ۱۳ علومو کښې ئې لاس درلود.

فقهې فتوی به ئې د امام شافعی او امام احمد بن حنبل په مذهب ورکوله. ډېر کرامات ده ته منسوب دي ځینې ئې دادي: دده له مور څخه حکایت شوی چه دروژې په میاشت کښې به ده د ورځې دمورتي نه روده، یوه ورځ چه دخلکو دپاره مشتبه وه چه روژه به وي که بوزه نود عبدالقادر دمورنه تپوس وشوهغې وویل تی نه روي، وروسته بیا خلکو ته معلومه شوه چه هغه ورځ دروژې ورځ وه.

په خپله له ده څخه حکایت شوی چه په افق کښې ئې ډېر عظیم نور ولید چه یو صورت پکښې ښکاره شو او ویل ئې: ای عبدالقادره! زه ستا رب یم او ټول محرمت مې تاته حلال کړه ده ورته وویل: ورک شه! لعینه! لدې وینا سره هغه نورپه تورتم بدل شو او هغه صورت لوگی وگرځید چه بیائې ورته وویل:

ماپه دغه ډول او یا تنه دطریقو خاوندان گمراه کړیدی مگر تانجات وموند. چاله ده نه پوښتنه وکړه ته څنگه پوه شوې چه داشیطان دی؟

شیخ عبدالقادر وویل دحرامو په حلالولو.

وايي یوه ورځ په نظامیه مدرسه کښې ډېر فقها او علما راغونډ ؤ او شیخ عبدالقادر دقضاوقدر په باب خبرې کولې یو مار له چت څخه راولوبد او ټول وتښتیدل یوازې دی په کوټه کښې پاتې شو او خپلې خبرې ئې کولې مار راغی دده له کمیس لاندې ننوت او په جسد باندې ئې تېر شو له گریوانه ئې راوت بیائې له غاړې نه تاوشو او دده په حال کښې هیڅ تغیر رانغی مار بیرته ځمکې ته ښکته شو او مخامخ ورته په لکۍ ودریده څه غږ ترږنه پورته شو مگر څوک چه له کوټې نه دباندې و، یوهم پوه نشو چه څه ئې وویل، مار بیرته لار او خلک کوټې ته راننوتل. له ده څخه ئې دغږ په باب پوښتنه وکړه چه څه ئې ویل؟

شیخ په جواب کښې وویل مار راته وویل ما ډېر اولیا په دغه شان ازمویلی دي مگر ستا ثبات می په بل چا کښې ندی لیدلی. ما ورته وویل ته یو چینجی بی چه قضا او قدردی په حرکت راوړی اوبس.

د شیخ عبدالقادر تصوف سني او طریقه ئې په اعتدال، د سنتو په متابعت، حب الخیر، شفقت او تواضع بنا ده. نهه څلویښت اولاده ئې درلوده چه یو ولسو تنو ئې دده لارښودنه او طریقه د آسیا په غرب او مصر کښې خپره کړه. ده له فقیرانو، صغیرانو، وینځو او غلامانو سره مینه اوناسته ولاړه درلوده مگر د دولت اعیانو او اکابرو ته هیڅکله نه پاڅیده اونه د وزیر او د سلطان دروازی ته ورته.

۲- رفاعیه:

دا طریقه سید احمد رفاعی ته منسوبه ده چه په ۵۸۰ هجری کښې وفات شویدی. بني رفاعه د عربو یوه قبیله ده چه رفاعی ورته منسوب دی. په ده کښې رحم او شفقت ډېر زیات و او په حیواناتو هم ډېر زهېرو حتی چه کله به ئې د جامو په پیڅکه پیشو ویده وه او دلمانځه وخت به شو هغه پیڅکه به ئې له خپلو جامو نه غوڅه کړه او چه له لمانځه نه به بیرته راغی او پیشو به پاڅیدلی وه نو بیرته به ئې په جامو پورې وگڼدله.

۳- احمدیه:

احمد بدوي دمصر له لویو اولیاءو څخه دی چه په ۵۹۲ هجری کښې زیږیدلی دا احمدیه طریقه مرشد دی. دی هم لکه احمد رفاعي شافعي مذهب و. دده طریقه هم په قرآن او سنت اتکا لري او د تعلیماتو اساسي ټکي ئې دادي: د نورو په مصیبتونو به نه خوشحالیرئ، گوندیو ته به ضررنه رسوئ، د بدیو مقابله په احسان سره کوئ. وړي به مړوئ، برنډبه پتوئ. په یتیمانو اوضعیفانو به مهرباني کوئ.

۴- دسوقیه:

د ابراهیم دسوقی طریقه ده چه په ۲۷۲ هجری کښې د ۴۳ کالو په عمر وفات شویدی طریقه ئې په خالص سني تصوف بنا وه او په کتاب او سنت ئې تمسک درلود، شریعت ئې اصل او طریقت ئې فرع گانه، د ټولو خلکو مینه ئې د کمال ضروري شرط او دمريد راس المال شمیره.

۵- اکبریاه:

دا طریقه ځکه اکبریاه بولي چه شیخ الاکبر (محي الدين ابن عربي) ته منسوبه ده، دا شیخ د وحدة الوجود د مدرسې زعيم (۲۳۸ هجری) دی چه له وحدة الوجود څخه وحدة الاديان ته رسیدلی دی. ده ټول دینونه یودین گانه چه هغه دمحب دین دی. دده طریقه په څلورو صفتونو او خصلتونو بنا وه. چپوالی، گونبه توب، لوربه، بیخوبی. په دې طریقه کښې پیرخپل مرید ته امرکوي چه له ټول صغیره او کبیره گناهونو څخه توبه وباسي پس له هغه ئې بیا لاس په لاس ږدي او ورته وایي چه خپلې سترگې پټې کړه. اول درې ځله پیرلا اله الاالله وایي او مرید ئې اوري بیائې مرید وایي او پیرورته غوږ نیسي.

وروسته بیا تبرکاً دا آیت شریف وایي: (ان الذين يبايعونك) تر (اجراً عظيماً) پورې. پس له هغه مرید هره ورځ سل ځله استغفار، سل ځله لا اله الاالله دزړه په حضور او د معنی په پوهه وایي، بیا سل ځله (الله) ورپسې سل ځله دا درود وایي: (اللهم صلّی و سلم وبارک علی سیدنا محمد النبی الامی امام الهدی وعلی اله وصحبه وسلم عدد کل ذرة الف الف کرة)

۶- شانلیاه:

ددې طريقې مؤسس او باني ابو مديان و او ابو الحسن علي شاذلي تونسې په خلکو کښې رايجه کړه ځکه ئې شاذليه بولي. علي شاذلي په ۵۹۳ هجري کښې زيږيدلی او په ۲۵۲ هجري کښې وفات شويدي. دا طريقه د علم په طلب او ډېر ذکر بنا ده او مشقت او مجاهده پکښې ډېر نښت نلري.

۷- مولويه:

دمولانا جلال الدين رومي طريقه ده چه په ۲۷۲ هجري کښې په قونيه کښې مدفون شو. ده رقص او موسيقي د ذکر په طريقه کښې شامل کړه او عالمی شهرت ئې وموند.

۸- نقشبنديه:

شيخ بهاؤ الدين محمد بن محمد بخاري چه په شاه نقشبند مشهور و ددې طريقې پيشوادی. دی بخاراته نژدې په يوه قريه کښې په ۲۱۸ هجري کښې زيږيدلی او په ۷۹۱ هجري کښې وفات شويدي. نقشبنديه طريقه هم لکه شاذليه سهله او اسانه طريقه ده چه په مريدباندي ډېرې سختی نه راوولي.

۹- چشتيه:

موسس ئې معين الدين چشتي دی.

د تصوف درې مدرسې

۱- د زهد مدرسه ۲- دکشف او معرفت مدرسه ۳- دوحدة الوجود مدرسه

لومړۍ مدرسه:

يعنی د زهد مدرسه چه اساس ئې په زهد ايښودل شويدي.

ددې مدرسې مميزات دا دي:

دخدای عبادت، د دنيا له خوندونو او آسوده ژوند سره متارکه، دصالحو اسلافو متابعت او محبت.

په دې مدرسې کښې سړی له خلکو څخه گونبه په خلوت کښې دخدای عبادت کوي. حسن بصری (۱۱۰ هجري) دځينو په قول ددې مدرسې لومړی فرد دی چه زهد ئې دخدای له خوف سره دخپل حیات په هنداره کښې منعکس کړيدی.

رابعة العدوية:

چه په (۱۳۵ يا ۱۸۰ يا ۱۸۵ هجري) کښې وفات شويده زهد ئې دخدای په محبت بنا دی ځکه ئې ويل: (وَعَزَّتْکَ مَا عَبَدْتُکَ خَوْفًا مِنْ تَارِكٍ وَلْتَارْغَبَةً فِي جَنَّتِکَ بَلْ کَرَامَةً لَوْ جِهَکَ الْکَرِيمَ وَمُحَبَّةً فَيَاکَ).

ترجمه: ستا په عزت مې دې قسم وي چه ستا د اور له ډاره مې عبادت درته ندی کړی او نه مې دجنت لپاره. بلکه زه ستا دمکرم مخ (رضا) دپاره او ستا دمحبت په خاطر چه راسره دی عبادت کوم.

ددې له ويناؤ څخه يوه داهم ده چه ويل به ئې: (زمونږ استغفار هم استغفار ته محتاج دی).

ابن خلدون د زهد مدرسې دتصوف د بنا اساس بولي او ددغه مذهب په تشریح او تحليل کښې وايي:

انسان له نورو حيواناتو نه په ادارک بيلېږي او ادارک ئې په دوه ډوله دی:

يو د علومو او معارف ادارک د يقين، گمان، شک، او وهم په صورت. بل د احوالو ادارک لکه خوشحالی، غم، قبض او بسط، رضا، غضب، صبر، شکر او داسې نور، دا دوه ادارک او د عقلي حیات او شعوري حیات په نامه يادېږي.

د ابن خلدون له بحث څخه دانتیجه په لاس راځي چه د صوفیانو طریقه په وجداني حیات او د نفس په محاسبه بنا ده چه په دوی کښې ذوقونه او نفسي مواجد پیدا کوي او له عقلی حیات نه ئې لرې باسي. د دوی مواجید هغه اذواق او احوال وي چه معروف الفاظ ئې سم تعبیرثشي کولی.

صوفیان وایي انسان دوه ولادته لري یو ولادت ئې هغه دی چه دمورله گیدې څخه دنیا ته راځي او (ثاني ولادت) دیوه نوي معنوي خلق په پیدا کولو صورت مومي یعنی د ژوند د طریقې او سلوک بدلون د تصوف په اصطلاح (ولادت) ثاني دی.

د دې مدرسې ځینې غړي:

ابراهیم بن الهم:

په (۱۲۱ هجري کښې متوفی) دی د بلخ شهزاده و او دوهم زیربنده (ولادت ثاني) یې په دې ډول وه: یوه ورځ بنکارته وتلی و او خپل آس یې په بنکارپسې ځغلاوه چه ناڅاپه ئې دا غیبی غږ ترغوره شو: ابراهیمه ایاته دهمدې دپاره پیدا ئې؟ لږه شیبه وروسته ئې دغه غږ بیا واوریده او د هاتف دغو آوازونو دده حال منقلب کړ، خپل آس او شاهانه لباس ئې یوه شپانه ته وسپاره دهغه کوڅو ئې واغوست د بیت الله شریف لورته ئې مخه کړه دنیا ته یې شا کړه مگر د و مره کسب او کار به ئې کاوه چه ځانته حلاله روزي پیدا کړي او نور وخت په طاعت او عبادت تېر کړي.

سفیان ثوري:

په (۱۲۱ هجري کښې متوفی) دی په ټوله معنی د علمي شخصیت خاوند و او په زهد کښې ئې نظریه په دې ډول وه: زهد دانه دی چه سپری زیر او شپډل لباس واغوندي او دښو خوراگونو له خوړلو ځان وساتي بلکه امیدلنډول او له طول امل نه ځان ژغورل زهد دی. یو سپری به مال لري او زاهد به وي بل به فقیر وي او دنیا ته به ئې رغبت زیات وي یعنی زاهد به نه وي.

دی پدې عقیده وچه د ډېر وښځولل زهد ته څه زیان نه رسوي ځکه چه علی رضی الله تعالی عنه په اصحابو کښې ډېر زاهد و مگر څلور بنځې او نولس مینځې ئې درلودې. ده حکام بدگنل اوله وینا وڅخه ئې یوه داده: ((که یو شرطي یعنی امنیت ساتونکی (دنن په اصطلاح پولیس) مولید چه ویده دی اولمونځ ترې قضاء کېږي لمانځه ته ئې هم مه پاڅوی ځکه چه بیا خلکو ته زیان رسوي او خوب ئې بهتردی.)) له ده څخه چا پوښتنه وکړه که څوک خپل عیال ته د نفقې پیدا کولو دپاره په کار لگياوي او جماعت ته په حاضریدلو سره په هغه کار کښې نقصان پېښېږي نوڅه به کوي؟ سفیان ثوري ورته وویل: مونځ دې بې جماعته وکړي.

ذوالنون المصري:

په (۲۹۷ هجری کښې متوفی) دی که څه هم د زهد د مدرسې غړی دی مگر لومړی سپری دی چه په تصوف کښې ئې د معرفت د مذهب تمهید کښود. دی د سنتو په متابعت کښې ډېر ټینگ و او د شریعت له احکامو ئې هیڅکله غاړه نه غړوله مگر معاصرین ئې پرې بدگمانه و او د کفر و زندیقتوب تور پرې ولگول شو ځکه دی د محاکمه کیدو دپاره له مصر نه بغداد ته راوستل شو او خلیفه متوکل ته ئې وړاندې کړ.

هغه ترېنه پوښتنه وکړه هغه څه چه ستا د کفر و زندیقتوب په باب ویل شويدي ته پکښې څه وایي: ذوالنون غلی و او هیڅ ئې نه ویل دوهم ځل بیا ترېنه دغه پوښتنه شوه، ده وویل: که انکار و کړم نو مسلمانان به مې دروغجن کړي وي او که تصدیق ئې وکړم نو ځان به مې دروغجن کړی وي څه چه ستا زړه وي هغه وکړه زه د ځان دپاره څه مرسته نه غواړم هماغه وچه متوکل پرېښود او دغه تور ئې بې حقیقته وگاڼه.

ابوالقاسم جنید:

(په ۲۹۷ هجري کښې متوفی) دی اصلاً د نهاوند دی او په عراق کښې زیږېدلی دی. دی له ډېرو لویو صوفیانو څخه و او د کتاب الله او سنت ډېر ټینګ پیرو و چه په تصوف ئې هیڅ راز طعن نه دی ویل شوی.

هغه حریت چه ځینې نور صوفیان ئې په معنی کښې غلط شویدي دی پرې ډېر ښه پوهیدلی دی او ډېره ښه معنی ئې ورته پیدا کړیده. دی وایی له ماسوی الله نه د زړه آزادي حریت دی.

اتحاد او حلول:

کله چه عربي امت د غزاگانو او فتوحاتو په وسیله له نورو ملتونو او مدنیتونو سره گډون وموند اوله نورو ثقافتونو سره آشنا شو نو مسیحي، زردشتی، مزدکی او مانوي مذهبونو شيعي حرکت او دهند بودائي تعليم فنا (نیروانا) په اسلامي تصوف کښې خپله اغیزه څرگنده کړه او ځینې نوي خبرې راپیدا شوې. په دریم هجري قرن کښې د اتحاد او حلول فکر مینځ ته راغی چه د کشف و معرفت مدرسې اوبیا د وحدة الوجود د مدرسې باعث او موجب ئې گڼلی شو.

ابن خلدون وایی: د صوفیانو اسلاف د حجاب د کشف طرفدار نه و، دوی حتی الامکان د اتباع او اقتداء رعایت لازم گناه او له شرعي حدود څخه ئې تجاوز نه کاوه مگر څه چه راتلونکي دي هغه راځي او څوک ئې مخه نشي نیولی. دین او مذهب هم د تطور لاره په مخکښې لري او له یوه حاله بل حال ته انتقال کوي.

په ۲۴۳ هجري کښې حارس محاسبي خپله رساله (رعاية حقوق الله) د طریقت د معاملو په توضیح کښې ولیکه چه د خدای په مینه کښې استغراق د خدای د معرفت وسیله گڼي ددې رسالې خطي نسخه په اکسفورد کښې موجوده ده چه مارگریټ سمیت په ۱۹۴۰ م کښې نشر کړه.

امام غزالي د کشف او معرفت د مدرسې زعیم د خپلې طریقي په وضع کولو کښې په همدغه رساله تیکه کوي. هغه فلسفي اساس چه د کشف او وحدت نظریات پرې بنادي خلاصه ئې دا ده:

الله تعالی (ج) انسان په خپل صورت پیدا کړ (حَلَقَ آدَمَ عَلٰی صُوْرَتِهِ) او انساني نفس دو مره وسعت لري چه عالم پکښې ځای شي، په عالم احاطه وکړي او د کل صورت پکښې متجلی شي. الله تعالی په ټولو شیانو احاطه لري او په ده باندې هیڅ شی محیط ندی.

عالم انسان کبیر دی او انسان عالم صغیر دی.

علی ابن ابیطالب چه ځینې نور مورخین ئې لومړی شخص گڼي چه رسول الله (ص) په تصوفی علم خاص کړیدی دغه مفهوم ته په دې ډول اشاره کوي:

وتحسب انک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر

وايي چه عارف په هر ځای او هر څه کښې خدای لټوي او په دغه ریاضت کښې هغه استعداد او هغو حقایقو ته هم متوجه کبړي چه د ده په نفس کښې دي. دلته ده ته یو دهشت او غرور پیدا کبړي اوله خولی ئې (انا الحق) او (مافی الجهته غیر الله) را اوزي چه حلولیون همدغه کسان دي.

غزالي وایی: نصرانیانو مسیح ته وکتل او د خدای نور ئې پکښې په ځلیدو ولید لکه څوک چه ستوری په هنداره یا اوبو کښې و ویني او گمان وکړي چه ستوری په هنداره یا په اوبو کښې دی.

دوی هم په همدغسې غلطی کښې واقع شوه او وغولیدل. حلولیون دهندوانو د تصوف دفنا او اتحاد له تاثیر لاندې هم راغلي دي. او فکر کوي چه په نفس کښې د حیواني قواؤ وژل اوله بشري طبیعت نه ځان خلاصول فناده.

په اسلامي تصوف کښې دکشف او وحدت دتعلیماتو په ضمن کښې داتحاد او فنا مذهب او د اجنبي تصوف اغیزه لیدل شو مگر بیا هم اسلامي صفت پکښې غالب دی چه اساس ئې دغه قدسي حدیث دی: (مَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ آدَاءٍ مَا قَرَضْتُ عَلَيْهِ وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّىٰ أُحِبُّهُ وَمَنْ أَحَبَّهُ كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَبَصَرًا وَيَدًا وَمَوْيِدًا) داتحاد او حلول صحیح تفسیر داسلامی تصوف په نظر هغه دی چه (جمع او فرق) ورته وایي.

هر کله چه پاک خدای انسان په خپل صورت خلق کړ او انساني نفس په عالم باندي د احاطې قابلیت و موندنو فنا له هغو صفاتو نه ځان خلاصول دي چه دکشف و معرفت مخه نیسي او دهغو صفاتو ساتل دي چه انسان دهغه علم اهل گرزوي چه خدای يې ورپه برخه کوي. داتحاد او حلول په خاوندانو کښې بايزيد بسطامي دهندوانو دتصوف په فنا متاثر شوی و او حسين بن منصور حلاج د مسيحت د حلول د عقيدې له اغيزې لاندې راغلی و.

بايزيد بسطامي (ابويزيد طيفور بن عيسى بسطامي) په يوه قول په (۲۲۱ هجري) کښې او په بل قول په (۲۳۴ هجري) کښې مړ شوی دی چه پلار ئې زردشتي او نيکه ئې مجوسي و ده ته د پراڼو قول منسوب دي چه د صوفيانو په اصطلاح (شطحات) بلل کېږي. (لا اله الا انا فاعبدوني سبحاني ما اعظم شاني).

ابو مغيث حسين بن منصور حلاج په ۲۴۴ هه په فارس کښې زيږېدلی او په عراق کښې لوی شوي دی. مشايخ دده په باب اختلاف لري، د پرتې ردوي اولرئې قبلوي. دی د حلول و اتحاد د پرمشهور سړی دی. دده آرا غامض او تياره دي، د انالحن ویناده ته منسوبه ده، ځينې کسان ئې له دغې وينا سره بيا هم د اولياؤ او شهداؤ په ډله کښې شميري. غزالي دده يو شمير اقوال راغونډ کړيدي او دی ئې د سلفو او اهل سنتو له عقيدې نه مخالف گڼلی دی. دخليفه مقتدر په عصر کښې چه دده د محاکمه کولو د پاره د فقهاو يوهيئت تشکيل شو دهيئت ځينو غړو دده د تکفير په فتوی کښې خپل تردد څرگند کړ ځکه چه آرائې غامض و او يقيني فتوی صادرول ئې مشکل کار و گانېه. وایي چه دده محاکمې موجب څلور اتهامه و:

۱- دده تعلق له قرمطيانو سره.

۲- انا الحق ويل.

۳- دده په الوهيت باندي دده د پيروانو عقیده.

۴- د حج په باب دده مخالف نظر.

وایي حلاج دبیت الله الحرام حج فرض نه گانېه او په پته ئې قرمطي مذهب ته خلک رابلل.

دده له وژل کيدو نه نهه کاله وروسته قرمطيانو په مکه حمله وپورې او حجر الاسود ئې ترېنه په اختطاف وپورې. حلاج په کيميا او تصوف کښې دتالیفاتو خاوند دی او معتزله و ته ئې تمایل درلود.

ده ځان په غموض او خفا کښې په کراماتو او خارق العاده اعمالو کښې پت کړی و چه دده نفوذ ئې په بغداد کښې دده په په اتباعو باندي قوي کړي و. حتی چه دخدايي حدته ئې رسولی و او دده په باب دا عقیده موجوده وه چه مړه ژوندی کولی شي، غیب کشفولی شي او په يوه وخت کښې ځان څو ځایه څرگندولی شي.

ده د فارسيت سياسي غايه درلوده او په سر و اخفا کښې ئې د شيعه گانو جمعيت سره قوي ارتباط درلود. ده له محی الدین ابن عربي او دهغه له شاگردان فارض خخه درې قرنه دمخه د ادیانو د وحدت آواز اوچت کړ او په دغه برخه کښې د قدامت حق لري.

دوهمه مدرسه (کشف و معرفت):

ددې مدرسې زعيم ابو حامد محمد بن محمد غزالی په (۴۵۰ هه) کښې زيږېدلی په طوس او نيشاپور کښې ئې خپل تعليم سرته رسولی دی. په شرعي علومو په منطق فلسفه او حکمت کښې استاذ شو او دبغداد په نظاميه مدرسه کښې دمدرس په حيث ومنل شو.

دهغه وخت خلک ئې فضليت، فصاحت، دقت او حسن کلام ته حيران پاتې و او ډېر شهرت او محبوبيت ئې په برخه شو. څلور کاله ئې په دغه ډول تېر کړه. او د ۴۸۸ هجري د رجب په مياشت کېنې يوشاذ او نادر نفسي حالت ور ته پېښ شو چه ژبه ئې کلي شوه او له تدریس نه محروم شو. قوائې ضعيفه شوه او طبيبانو ئې څه علاج ونشو کړي. دی له بغداد نه شام ته لاړ. دوه کاله ئې هلته په عزلت، خلوت، رياضت او مجاهده کېنې د نفس په تزکيه تېر کړه او دخداي په ذکر ئې زړه روښانه شو. بيا له دمشق نه بيت المقدس ته لاړ او پس له هغه د حج په نيت حجاز ته لاړ او يوولس کاله ئې خلوت ته دوام ورکړ چه په دغه موده کېنې ورته ډېر څه کشف شوه. دی وايي د تصوف لومړی شرط له ماسوی ۱ الله نه د زړه کامله تصفيه او بيا دخداي په ذکر کېنې کامل استغراق او بالاخره په کلي ډول فناي الله کيدل دي. دی دانساني ادراک په باب وايي: انسان ته خداي د ادراک قوه ورکړه چه د موجوداتو له عالمه اطلاع حاصله کړي. ادراک دغه اطلاع د حواسو په وسيله حاصلوي او انسان له محسوساتو سره اشنا کوي. له ادراک نه پورته ذوق دی چه انسان ته د تمیز قوه بخښي او په دغه وسيله له محسوساتو نه علاوه ذوقی پوهه پيدا کوي چه هغه د حس په وسيله لاس ته نه راځي له ذوق نه پورته عقل دی چه د امورو ادراک پرې کېږي او د واجباتو، مستحيلاتو، جايز او ناجايز پېژندگلوې ورپورې تړلی ده.

په دغه سلسله کېنې هغه څه چه په عقل پېژندل کېږي په ذوق ئې پېژندنه نشي کيدی او هغه څه چه ذوق يې درک کوي حواس ئې درک نشي کولی، په حواسو کېنې هم څه چه په غوږونو محسوسېږي سترگې ئې احساس نه کوي او هغه چه په سترگو ئې احساس کوو په لمس ئې نشو کولی. له عقل نه پورته يو بل حالت دی چه هلته نورې سترگې د غيب ليدو ته پيدا کېږي او دغه ادراک د عقل د پاره میسر ندي. همدغه ادراک دی چه د کشف او معرفت په نامه يادېږي او له عقله ماورا دی.

د غزالي په نظر رښتيني خوبونه (روياي صادق) هم د غيب کشف دی. د جذب هغه خاص حالت چه انسان پکښې لکه مړی. بيهوشه وي او احساس ترېنه زایلېږي د غيب کشف پکښې صورت مومي. هغه قوه چه دغه د معرفت ادراک پرې ولاړ دی غزالی ترېنه په قلب او روح يا نفس تعبير کوي. د علم په باب وايي: علم يا تعليمي وي يا الهامي.

تعليمی علم هغه دی چه په اکتسابي ډول د زده کړې په وسيله حاصلېږي او الهامي علم د قلب په تصفيه او د نفس په تزکيه د الهی کشف په وسيله پيدا کېږي. تعليمي علم له خارج څخه د حواسو له لارې راځي او الهامي علم په قلب هغه وخت تجلی کوي چه قلب له ماسوی الله نه بالکل پاک شي او دخداي په ذکر او فکر کېنې دومره مستغرق شي چه دفنای الله مرتبې ته ورسېږي.

د غزالي په نظر د رسول الله (ص) لومړنی حال همدغه و چه د حرا غارته ئې مخه وکړه او په خلوت کېنې ئې د زړه معامله يوازې له خداي سره وه. غزالي په دې عقیده دی چه په حس باندي کامل اعتماد په کارنه دی او محسوسات له غلطۍ نه په امان کېنې نه دي.

سترگې او نظر چه يوه قوي حاسه ده د يوه ديواله سيوري ځای په ځای ولاړ ويني او غير متحرک ئې گڼي مگر يو ساعت وروسته د تجربې او مشاهدې له مخی معلومېږي چه له پخوانه اوږد شوی او حرکت ئې کړيدی. دا حرکت دفعتاً او بغتاً ندی پېښ شوی بلکه په تدريج سره ذره ذره امتداد مومي او په ځای نه درېږي مگر نظر ئې په هر آن کېنې احساس نشي کولی او ظاهر او رته ځای په ځای ولاړ ښکاري. يو ستوری زمونږ په نظر کېنې د يوه دينار په اندازه کوچنی معلومېږي مگر هندسي دلايل د اثباتوي چه له ځمکې نه لوی دی.

دغه ډول حکمونه چه د حس حاکم ئې کوي د عقل حاکم ئې ردوي او غلط ئې گڼي. چه د حس دغه حال دی د عقل به ولې نه وي، کيدی شي چه له عقلي ادراک نه هغه خوايو بل حاکم وي چه د عقل احکام رد کړي او غلطی ئې څرگنده کړي. تاسو په خوب کېنې څه وينئ او هغه درته واقعیتونه ښکاري چه هغه وخت پکښې هيڅ شک نلری کله چه راو پېښ شی پوهېږئ چه هغه محض خوب او خيال و او حقيقت نه و نوهغه څه چه په ويننه د عقل او حس په وسيله واقعیت گڼئ ښائې

په تاسې یو بل حالت راشي چه دغه وینستوب مو نسبت هغه حالت ته لکه خوب داسې وي او هغه وخت پدې پوه شی چه دغه عقلي توهمات مو هم یو خوب او خیال و.

صوفیان فکر کوي بلکه یقین لري چه که خوک له خپلو دغو حواسو څخه غایب شي داسې حالات پرې راځي چه دغه معقولات ورته واهي معلومېږي.

بنايي چه مرگ هم دغسې حالت وي او نسبت دغه ژوند ته هغه وینستوب وي لکه چه رسول الله (ص) فرمائي: (الناسُ نیام فاذا ماتوا انتبهوا) خلک ویده دي کله چه مړه شي نور او ینسېږي.

امام غزالي فلاسفه په درې ډلو ویشي: دهریون، طبیعیون، الهیون. دهریون هغه بولي چه دخالق له جودنه منکر دي او په ماده ایمان لري. ددوی په زعم عالم همیشه بی صانع ه بنفسه موجود دی چه تل ترتله حیوان له نطفې نه او نطفه له حیوانه پیدا کېږي.

طبیعیون هغه دي چه دخدای (مدبر قوت) په وجود قایل دي مگر له بعثت او حسابه منکر دي، جنت، دوزخ او قیامت نه مني.

نه طاعت ته په ثواب قایل دي او نه معصیت ته په عذاب.

الهیون دیونان فلاسفه دي چه ارسطوئي وروستی امام دی او ابن سینا او فارابی ددوی فلسفه عربي ته رانقل کړیده.

غزالي په تفصیل سره د الهیونو په فلسفه کښې بحث او مناقشه کوي.

په طبیعی فلسفه کښې هغه څه قبلوي چه له دین سره منافات لري او په ځینو معینو مسایلو کښې ورسره مخالفت لري چه هغه ئې په خپل کتاب (تهافت الفلاسفه) کښې بیان کړي دي. په همدغه کتاب کښې غزالی د الهیونو (۱۷) مسئلې رد کړيدي. کله چه حجت الاسلام امام غزالی له فلاسفه ورسره خپله مناقشه پای ته رسوي، دباطنیه فرقي له تعلیماتو سره مناقشه شروع کوي.

باطنیه فرقه دفاطمي شيعه گانو یوه شعبه ده چه د دعوت شاته ئې سیاسي غایه موجوده وه، ده د باطنیه فرقي په رد کښې پنځه کتابه (المستظهری، حجة الحق، مفصل الخلاف، الدرر المرقوم بالجد اول، القسطاس المستقیم) ولیکل چه له ډېر دقت نه ئې پکښې کار اخیستی دی او ډېر موفق دی.

یو امریکائی عالم (پروفیسر ماکدونالد) په خپل کتاب (تطور الفقه الاسلامی) کښې وایي: غزالي تراوسه څنگه چه بنائې هغسې چاندی پیژندلی.

دقاهرې په جامعه کښې دتصوف استاذ (دوکتور محمد مصطفی حلمي) دغزالی په باب وایي: دغزالي په شخصیت کښې جلال او قوت په مذهب کښې عمق او دقت په هغه اندازه وچه پخپل عصر او په خپلو معاصرو ئې استیلا وکړه او هغه اهل سنت ئې هم له تاثیر لاندې راوستل چه وروسته ترده راغلل.

هغه لوی خطر چه تصوف ته پېښ و او د زندیقوتوب په نظر ورته کتل کیده یعنی له کتاب الله او نبوي سنتو څخه مخالف بلل کیده او د شيعه گانو، اسماعیلیانو او باطنیه و عقاید پکښې را گډ شوي و غزالی ئې مخه ونيوله او تصوف ته ئې نوی ژوند و بانېه، دخلکو ښه نظر ئې ورته جلب کړ او دصحيح دین په ښودنه ئې ددین لوی خدمت سرته ورساوه.

ده وکړی شوه چه خپل رسالت دایمان په حرارت د بیان په بلاغت د اسلوب په براعت او قوي حجت پای ته ورسوي او اوسني تصوف ته نجات ورکړي.

دریمه مدرسه (وحدة الوجود):

د تصوف وروستی مرحله د وحدة الوجود مرحله ده. په دې مرحله کښې مجازي وجود په مطلق حقيقي وجود کښې محوه کېږي او ماسوی الله له مینځه ځي ځکه دتوحید د کلمي معنی هم تغییر کوي یعنی لا موجود الا الله د لاله الا الله معنی ده.

د وحدة الوجود معتقدین وایي ماده بالذات وجود نلري اوله الهی قوت خخه وجود کسبوي.

دمادې وجود، د ادراک په قوې پورې تړلی دی که ادراک نه وي د موجوداتو تفصیل او تحدید به هم نه وي دوی وایي همدغه الهی قوه ده چه له ذرې نه نیولی تر لور و موجوداتو پورې هرشي کنبې وجود لري نو الله تعالی په هرشي کنبې دی او هرشي له ده خخه دي.

ابن دهقان ددغه مذهب په تائید کنبې وایي ددې مذهب د خاوندانو وینا د حکماؤ له هغه قول سره شباهت لري چه درنگونو په باب وایي د رنگونو وجود په رڼا پورې تړلی دی که رڼا ورکه شی درنگونو موجودیت له مینځه ځي.

همدارنگه د محسوساتو وجود د حسی ادراک د وجود اغیزه ده لکه چه د معقولو او موهومو موجوداتو وجود د عقلي ادراک وجود سره تعلق لري اهل و حدت له علم الیقین نه پورته د علم دپاره په دوو لورو مرتبو قایل دي چه علم عین الیقین او علم حق الیقین ئې بولي.

علم یقین داسې مثال لري لکه مسلمان چه د تواتر په وسیله دا علم لري چه په مکه کنبې بیت الحرام وجود لري چه کعبه ئې بولي.

هغه څوک چه بیت الله ته لار شي او په سترگوئې ووینی نو علم الیقین ئې په علم عین الیقین بدل شي او عقلي علم شهودي علم شي او ذوق هم پیدا شی.

همدغه سړی چه د کعبې له لید و وروسته الله تعالی (ج) ته ددې بیت په نسبت او کیفیت او نورو خصوصیاتو کنبې عمیقه او دقیقه پوهه حاصله کړي نو دغه علم ته د حق الیقین علم ویل کېږي.

په بل عبارت علم الیقین هغه دی چه له صحیح دلیل خخه لاس ته راشي او څه شک او شبه پکنبې نه وي. د عین الیقین علم هغه دی چه په کشف او مشاهده پیدا شي، د حق الیقین علم هغه وخت په زړه کنبې ځای نیسي چه سړی د مشهود امر په باطن او حقیقت پوه شي. په دغه اساس په یوه شي باندي علم لرل درې مرتبې لري چه په هره مرتبه کنبې یقین موجودی مگر لومړی یقین نسبي دی، دوهم افتراضي او دریم حقیقي دی چه اهل و حدت ئې مطلوب گڼي.

دوی په نورو مواردو کنبې هم دغو درو مرتبو ته قایل دي. د تقوی په باب وایي: دعوا مو تقوی په ژبه ده، د خواصو تقوی په ارکانو ده او خاص الخاصه تقوی د زړه ده.

همدارنگه: دعوا مو صدق په اقوالو کنبې، د خواصو صدق په افعالو کنبې او خاص الخاص صدق په احوالو کنبې دی. ایمان هم درې ډوله دی: د قول تقلیدي ایمان، د فهم استدلالی ایمان، د معرفت شهودي ایمان چه مقلدین ئې په خوله اظهار کوي د استدلال خاوندان یې په ذهن کنبې تصور کوي او عارفان ئې د اسرارو له مخې مشاهده کوي. د مقلد مؤمن، د مستدل مؤمن او د عارف مؤمن ایمان د مومن به په لحاظ یو دي او اختلاف ئې یوازې په ظهور کنبې دي. محی الدین ابن عربی: (په ۶۳۸ هجري کنبې متوفی)

د وحدة الوجود د مدرسې زعیم همدغه شخص دی چه مستشرقین ئې د اسلام د دیني فلسفې لوی عبقری مفکر گڼي او صوفیانو ده ته د شیخ الاکبر لقب ورکړی او په خاتم الاولیا هم شهرت لري.

د بحث او تحقیق خاوندان وایي: ددې مدرسې له برکته د اسلامي تصوف تعلیمات تکمیل شوه او تصوف قایم بالذات علم وگرځیده چه په اروپا، آسیا او افریقا کنبې ئې د صوفیانو طریقې خپرې کړې.

ددې مدرسې پیروان عالم د الله تعالی د وجود مظهر بولي چه ددې مظاهر و شاته یو حقیقت موجود دی لکه چه د عقایدو او مذاهبو تر شام یو حقیقت وجود لري چه له نفس سره جهاد او خدای ته د رسیدو هڅه ده. کوم حقیقت چه د شریعت له ظواهر و نه هغه خوا ځای لري هغه د شریعت باطن او د شریعت روح دی.

دوی د الله تعالی په کتاب او نبوي احادیثو کنبې ظاهر او باطن ته قایل دي. په همدغه اساس ابن عربی قرآن کریم تفسیر کړی چه له ظاهري تفسیر خخه پکنبې انکار نه دی شوی مگر نوي مفاهیم ئې کشف کړي دي. علم حقیقت ئې له علم شریعت خخه بیل گڼلی چه شریعت لکه ونه او حقیقت ئې میوه بولي.

شعراني په دغه مورد کښې وايي: تصوف په شرعي احکامو باندې د عمل کولو لېالې دى.

چاچه تصوف مستقل عمل گڼلى او چاچه د شرعي احکاموله علم سره يوگڼلى دواړه حق په جانب دي او مثال ئې داسې دي لکه چه علم معاني او بيان څوک مستقل علم بولي او څوک ئې دنجوي د علم جز بولي.

ابن عربي وايي: د کتاب الله او سنتو تفسیر چه متصوفين ئې کوي له ظاهر څخه ئې عدول مه گڼئ آيت او حديث دخلکو د فهم مطابق يو ظاهري مفهوم لري چه انساني عرف پرې دلالت کوي مگر دنورو فهمونو دپاره نورمفاهيم هم پکښې شته چه دهرچانه نصيب کېږي.

په يوه نبوي حديث شريف کښې هم راغلي دي چه هر آيت ظاهر او باطن، حد او مطلع لري تراوواويا بطنونو پورې. په دغه اساس يو ولي اوصوفي هيڅکله نوى شريعت نه راوړي بلکه په کتاب او سنت کښې نوى فهم راوړي.

ابن عربي ټول موجودات په حقيقت کښې يوشى گانه چه هغه دالله تعالى حق وجود دى يعنې الهي حقيقت ئې حقيقي وجود او عالم ئې دهغه ظاهري وجود گانه.

د ابن عربي د وحدة الوجود نظريه د اهل کلام له ډېرو مناقشو سره مخامخ شوه چه دى ئې دخپل اصلي وطن اندلس په پريښودو مجبور کړ چه لومړى مصر ته لاړه او بيا له يوه ښار نه بل ته اوله بل نه بل ته ورته چه بالاخره په دمشق کښې په ۲۳۸ هجري کښې وفات شو.

ابن عربي خپل مذهب د کامل انسان په حقيقت بنا کړ چه د ده د تعليماتو محور وه. دى په هر موجود کښې دخداى يو صفت متجلي گڼي او يوازې انسان ته په دې حيث قايل دى چه ټول الهى صفات پکښې هغه وخت تجلى کوي چه دخداى پاک په وحدانيت مستغرق شي، دانسان کامل اصطلاح له همدې څخه نشات کړيدى او اساسى ځاى ئې نيولى دى.

ابن عربي په خپل کتاب (فصوص الحکم) کښې وايي: چه حضرت محمد (ص) په انساني نوع کښې اکمل موجود دى ځکه اول او آخر گڼل شويدي. دى هغه وخت نبي و چه آدم بين الما والطين ؤ او وروستى نبي (خاتم النبیین) هم دى دى. پدې کتاب باندې ډېرو متصوفو فيلسوفانو شرحې او تعليقات ليکلي دي، په دغه موضوع کښې لومړنى مرجع همدغه کتاب دى.

دا مشهوره ده چه ابن عربي په سلهاؤو کتابونه اورسالي ليکلي دي چه ډېر ئې ضايع شويدي. دا دوه کتابونه (فصوص الحکم - فتوحات مکيه) د وحدة الوجود او انسان کامل په موضوع کښې لومړنى اهميت لري. ځينې مسيحي ايمه ؤ د ابن عربي پيروي کړې او دانتې دايطاليا مشهور شاعر په خپلو ځينو اثارو کښې دده مديون او مرهون دى.

دغه اسلامي صوفي فيلسوف په خپلو ځينو نظرياتو اروپايي فيلسوفان مسحور کړي چه په راس کښې ئې (سپينوز- او هگل) واقع دي.

سيد جمال الدين افغان هم د ابن عربي د وحدة الوجود د مدرسې له اتباعو څخه دى او دهغه شاگرد شيخ محمد عبده هم ددغې مدرسې پيرو و چه (رسالة الواردات) لومړى تصنيف ئې په وحدة الوجود باندې بحث کوي. شيخ محى الدين ابن عربي د وحدة الوجود د مدرسې باني د يوه واحد حقيقت په لټه کښې هغه حد ته ورسیده چه د ټولو اديانو حقيقت ئې يو گانه او د دوستۍ او محبت د واحد دين اساس ئې کيښود چه ډېر پيروان ئې پيدا کړه. دده دا بيتونه دغه مفهوم ډېر ښه اداکوي چه وائي:

لقد كنت قبل اليوم انكر صاحبى	اذا لم يكن دينى الى دينه دان
فاصبح قلبى قابل كل صورة	فمرعى الغزلان ودير الرهبان
ومعبدا واثان وكعبنة وطايف	والوواح توراة ومصحف قرآن
اديّن بدين الحب كيف توجهت	رکائبه فللحب دينى وايمانى

مطلب ئې دادی چه پخوا به که دچا دین زما دین ته نزدې نه و نوزه به ئې منکروم. اوس مې زړه هر صورت قبلوي دغزالانو ورشو، درهبانانو دپاره دیر، دبتانو دپاره معبد، دطواف کوونکو دپاره کعبه، دتورات الواح اودقرآن مصحف زما زړه دی. هرې خواته چه مخه کوم دین می دمحبت دین دی اوایمان مې هم محبت دی.

مولانا جلال الدین:

دمولویه طریقی خاوند هم دمذاهبو او ادیانو اساس یوگنی او په دې عقیده دی چه دمختلفو اوزراز دینونو دا اختلافاتو منشا داده چه دمختلفو هیوادونو اوبنارونو خلک یو د بل په ژبه نه پوهېږي او په لفظي نزاع اخته دي. دامفهوم مولانا په مثنوی کښې په سمبولیک او کنائي شکل دمختلفو هیوادونو د څو تنو په هغه داستان کښې بیانوي چه یو دینار ئې درلود او ټولو غوښتل چه انگور پرې واخلي مگر په ژبه سره نه پوهیدل اوهرچا په خپله ژبه دانگورو مفهوم په بل لفظ اداکاوه او په الفاظو ئې مشاجره وه ترڅو چه یو داسې سړی پیدا شو چه د ټولو په ژبو پوهیده او دغه منازعه ئې دانگورو په اخیستلو له مینځه یوړه.

تصوف دمختلفو مدارجو اومراحلو په طی کولو دمعرفت او حقیقت ډېر پلټونکی ځانته جلب او جذب کړه او ډېر نوي معاني او مفاهیم ئې په اسلامی عرفان کښې خوندي کړه. دوکتور (مارتن لنېخر) چه دقاهرې په جامعه کښې دانگلیسی استاذ و او داسلام له منلو وروسته (ابوبکر سراج الدین) وبلل شو وایي: زه تصوف اسلام ته جذب کړم کوم مثالي انسانیت او ذوقی ادا چه په تصوف کښې شته په بل ثقافت کښې نشته.

ابن سینا د بلخ مشهور فیلسوف هم په اخر عمر کښې تصوف ته مخه کړه او په خپل کتاب (اشارات) کښې ئې مهمه برخه تصوف ته تخصیص کړه.

ابن خلدون مشهور مورخ اولوی محقق په تصوف کښې د ډېر عمیق اود دقیق نظر خاوند چه عرفاني اوفنسیاتي تحلیلات ئې ډېر لور معنوی ارزښت لري تصوف ته په ډېر درانه نظر گوري.

دغه راز ډېر محققین اومفکرین په هر ځای او هروخت کښې شته چه تصوف دانسانی کمال دروحي رشد او عرفاني بلوغ اساس بولي او ډېره نمانځنه ئې کوي.

د تصوف په باب ځینې آیتونه او حدیثونه:

په تیرو بحثونو کښې داخرگنده شوه چه تصوف له قرآن کریم اوسنتو څخه ماخوذ دی حتی چه تصوفی اصطلاحات هم په قرآن کریم کښې ذکر شوي دي داهم وویل شوه چه د تصوف شروع له زهد او ریاضت څخه شویده او درسول الله (ص) اصحاب لکه حضرت علي او اصحاب صفه په زهد ډېر ټینگ و او پخپله حضرت محمد (ص) په روژونیولو، په لوروتیرولو او په قیام اللیل دزهد او ریاضت عملي تعلیم خپلواصحابو ته ورکړی عنې دتصوف لومړی مدرسه دصدر الاسلام یادگاردی او د پیغمبر زاهدانه اوفقیرا نه ژوند ئې ډېر ښه سرمشق دی.

ځینې آیتونه اونبوي احادیث چه دتصوف ددوهمې مدرسې (کشف ومعرفت) بنیاد ټینګوي او دباطني علم اساس بلل کېږي هغه هم په خپل ځای کښې توضیح شوه لکه دعلم وراثت او دعلم لدني بحث اومذاکره یانور. ددغو ټولو اسنادو اومدارکو په نظر کښې نیولو سره ځینې نور آیتونه اونبوي احادیث هم شته چه ظاهراً له تصوف سره معارض ښکاري یا تصوف مقید کوي.

د تصوف په لومړۍ مدرسه یا په زهد او نوافلو باندي څه اساسي اعتراض نشته تش دومره ویل پکار دي چه زهد اونفلي عبادت باید د اهل وعیال دنفقې پیدا کولو اونورو حقوقو مانع نشي اونه دخان دومره ضعیفه کولو موجب شي چه د ژوند فعالیت غیر ممکن وگرځوي، په دغه مورد کښې دا حدیثونه ذکر وړ دي:

۱- عبد الله بن عمر وایي: زه له رسول الله (ص) سره مخامخ شوم هغه راته وفرمايل: هغه ته ئې چه وایي شپه په قیام او ورځ به په صیام تیروي، ما وویل هو! ما دا ویلی دي. رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل: (قُمْ وَتُمْ وَصُمْ وَآفْطِرْ وَصُمْ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَلَكَ مِثْلُ صِيَامِ الدَّهْرِ) یعنی د شپې یا خپره او ویده کپړه روژه کپړه او بوزه کپړه. په هره میاشت کښې درې ورځې روژه نیسه او دابه ستادپاره داسې وي لکه د ټول عمر روژه. ابن عمر په ځواب کښې وویل: زما طاقت تردې زیات دی. رسول الله (ص) وویل نویوه ورځ روژه اوسه او دوه ورځې بوزه ابن عمر بیا وویل: تردې مې هم طاقت ډېر دی. رسول الله (ص) وویل یوه ورځ روژه او یوه ورځ بوزه اوسه، دا د داؤد علیه السلام روژه او اعدله روژه ده.

هغه بیا خپل طاقت زیات ونبود او رسول الله (ص) وفرمايل تردې افضله او بهتره بله روژه نشته.

۲- ابی برده روایت کوي چه د عثمان بن مظعون ښځه د رسول الله صلی الله علیه وسلم بیبیاو ته ورغله چه هیئت او سر و صورت ئې ښه نه و بیبیاو ورته وویل: په تاڅه شوی دی؟ په قریشو کښې خو ستا ترمیره بډای سپری بل نشته، د عثمان ښځې وویل هغه شپه په قیام تیروي او ورځ په صیام مونږ له هغه نه څه بهره نه لرو. بیبیاو چه دغه حال رسول الله (ص) ته ووايه او هغه عثمان بن مظعون ولیده ورته ئې وویل: آیا تا په ما پسې اقتدا نده کړې؟ هغه وویل څنگه نه؟ رسول الله (ص) وفرمايل: ته د ورځې روژه او د شپې ولاړ اوسې؟

عثمان وویل هو! زه همدغسې کوم رسول الله (ص) وفرمايل:

(لَا تَصِفْ عَمَلًا إِلَّا لِنَفْسِكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَإِنْ لَأَهْلَكَ عَلَيْكَ حَقًّا فَصَلِّ وَتُمْ وَصُمْ وَآفْطِرْ) یعنی داسې مکوه، نفس دې هم په تاحق لري جسددې هم درباندي حق لري او اهل دې هم. مونځ هم کوه، ویده کپړه هم روژه هم نیسه، او خوره ئې هم. د کشف و معرفت په باب دا سوال پیدا کپړي چه د صوفیانو دا ادعا چه دوی د تصوفی مقاماتو او احوالو په طی کولو د غیب په کشفولو بریالي کپړي له ځینو آیتونو سره ظاهر اموافقت نلري ځکه چه د غیب علم په خدای پاک پورې خاص دی او پیغمبرانو ئې هم دعوه نده کړې په دغه مورد کښې دا آیتونه د ملاحظې وړ دي:

۱- (قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَّبَعُ إِلَّا مَا يُوْحَىٰ إِلَيَّ) - سورت انعام آیت ۵۰) ترجمه: ووايه نه وایم تاسو ته ماسره د خدای خزائې دي او نه وایم په غیب پوه یم او نه وایم تاسو ته زه ملک یم پیروي نه کوم مگر دهغه څه چه وحی راته شوي وي.

پدې آیت شریف کښې دا څرگنده شویده چه پیغمبر علم غیب نلري مگر چه وحی ورته وشي، په وحی کښې د غیب کشف شامل دی او کیدی شی چه د وحی په وسیله غیبی پوهه ورته حاصله شی.

۲- (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ) - سورت انعام آیت ۵۹) د غیب کلی گانې له خدای سره دي بي له هغه څوک پرې نه پوهېږي.

۳- (قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ) - سورت نمل آیت ۲۵) ووايه! په غیب باندي نه پوهېږي هغه چه په اسمانو نو او په ځمکه کښې دي مگر الله پاک (ج).

ټول علم غیب یوازې د خدای پاک سره دی او بالذات په ده پورې اختصاص لري چه بي له الهي څخه چاته نه نصیب کپړي. که الله پاک وغواړي نو ځینې بندگان په ځینو غیبی چارو خبروي مگر هغه ته عالم الغیب نه ویل کپړي. له علم الغیب څخه مراد محض ظن او تخمین نه دی او نه هغه علم چه له قراینو او دلایلو څخه حاصلېږي بلکه هغه علم دی چه په قرینه او دلیل بنا نه وي. نو دغه راز آیتونه چه په ظاهري نظر د صوفیانو د کشف د شهود له اصل سره منافي معلومېږي څه حقیقی مخالفت ورسره نلري. څوک باید د فکر و نکړي چه تصوف له قرآنی نصوصو سره مخالفت لري اوضد واقع کپړي.

دغه راز آیتونه چه د غیب علم په الله تعالی پورې مختص گني او هغه آیتونه چه د وحی او الهام په صورت غیبی پوهه د خدای له لوري انسان ته د ورکړې قابله گني یوله بله مخالفت نلري او څه تضاد پکښې نشته. الهامی پوهه چه خدای

پاک ئې د چاپه برخه کوي او په دغه وسیله انسان ته کشف الغیب حاصلېږي معنی ئې دانه ده چه انسان ته بالذات علم الغیب حاصل شویدی بلکه دالهي علم یو جزئې پرتو دی چه انساني قلب ته د القا په صورت رانقل شویدی او عالم الغیب یوازې خدای پاک دی اوبس. الله تعالی ته هم عالم الغیب په دې لحاظو وایوچه غیبی شیان زموږ له نظر دي که داسې نه وي نو خدای پاک ته خو هیڅ شی غایب نه دي. لکه چه تصوف د زمانې په تېریدو مختلف مراحل طی کړي او په هئیت او ماهیت کښې ئې تغییر راغلي دي په صوفیانو کښې دغه بدلون لا ډېر محسوس او مشهور دی. دنن ورځې صوفي دپرون صوفي ندی بلکه ضدئې دی. دپرون صوفي ابراهیم ادهم دجاه و جلال په بهاصوفي توب حاصل کړ او دنن صوفي په صوفیتوب د دنیا جاه و جلال حاصلوي.

هغه صوفي ځان د خدای باله او داصوفي خدای د ځان بولي. صوفي اوس هم ورینې جامې اغوندي او پخواني هم اغوستي مگر دا وړی او هغه وړی ډېر تفاوت لري.

چیرته هغه شپه له زیږه صوفیانه شری چیرته دا د پت نفیس وړین توکر چه بې بیا ایا نوئې بل څوک نشي اغوستي. تصوف او متصوف هم لکه دنن او پرون صوف و گڼي. صوفي اوس هم پرهیزگاری دی او پخوا هم و خودا پرهیز او هغه پرهیز یونشو گڼلی. هغه له خوندنو او مزو پرهیز کاوه او دی له بیخونده او بې مزې شیانو پرهیز کوي.

هغه ځان خوار او اودی خلک خواروي. دپرون صوفي دباطن صفائي درلوده او دنن صوفي په رېږه او جامو کښې ظاهري صفائي لري. هغه صوفي هم بې نیازه و او دی هم. خو هغه داستغنا په وجه او دی ډېرې غنا په وجه. هغه دنیا ته شا کړه او ده په شا کړه.

پخوا به هم صوفیانو زیاته شپه په وینښه تیروله او اوس ئې هم تیروي. فرق تش همدومره دی چه هغوی په طاعت او عبادت مشغول و اودوی په عیش و عشرت.

دپرون صوفي لکه دیو جانس دسکندر سیوری په خپل سر نه قبله وه. مگردنن صوفي ئې ظل الله گڼي او سرپرې ماتوي. لکه چه اوسنی صوفي پخوانی صوفي نه دی دغه شان ددې وخت مسلمان هم دصدر اسلام له مسلمان څخه ډېره فاصله لري. یو زراو څو سوه کاله بعد څه کمه فاصله نه ده. اسلام اوس دیوه رسم په حیث رسیمت لري او په عمل کښې ئې یوازې د عبادت جنبه عادت گرځیدلی ده. داسلام شرعي احکام په اسلامي ممالکو کښې د تطبیق وړ نه گڼل کېږي او اصلي منظور یې له نظره لویدلی دی او اوسنی دماغ داسې فکر کوي چه اسلام باید په اجتماعي نظام کښې څه دخل ونلري او د ذهني موجود په حیث دیوې غیر عملي مفکورې په شان و ساتل شي.

اوس په اکثر و اسلامي هیوادو کښې اسلام سیاسي شوی او دسیاسي مصلحت پاسباني کوي. ډېرو اجتماعي نظامونو د تاریخ په اوږدو کښې دسیاسي اسلام حمایت او رعایت ترهغه حده کړې چه دسیاست او سیاسي اقتدار په گټه و او هغه اسلامي روحیه ئې وخت په وخت وژلې ده چه شخصي اقتدار او مطلق العنانی سره ئې مبارزه او مجادله کوله.

هو! دا روحیه ئې وژله مگر د دغه مرحوم جنازه ئې په ډېرو شاندارو مراسمو خاوروته سپارله او معابد او زیارتونه ئې ډېر مجلل جوړول له اجیرو او مجبورو ملایانو ئې دخپلو غوښتنو مطابق فتواگانې اخیستي او تحریفونه، بدعتونه ئې په اسلام کښې راگډول.

همدغه وجه ده چه په اسلامي احکامو کښې متضاد حکمونه او متناقض مسائل راپیداشوه او دصحیح او غلط تشخیص له هر مشکل نه مشکل کار شو. سربیره په دې ځینو نامسلمانه استعماري قدرتونو اسلام کښې له جعل کاری نه کارواخیست او جعلی اسلام ئې په مختلفو شکلونو استعمال کړ، او د عمل په ژبه ئې دا وښودله چه له اسلام نه هر څه جوړیدی شی حتی چه د کفر خدمتگار هم.

قادیانیت د جعلی اسلام یوه څرگنده نمونه ده.

په اسلام کښې د مختلفو فرقو او مختلفو عقایدو ظهور د خلفای راشدینو نه وروسته شروع شو او علاوه د شیعیه او سني په دښمنی نوري فرقي او تفرقي هم راژوندی شوي.

د امویانو او عباسیانو په وخت کښې د متکلمینو معارضې او مجادلې تودې شوې او په دوو فرقو وویشل شوه چه یوه معتزله او بله اشعریه یا اشاعره بلل کېږي. د همدغو دوو فرقوله اختلافونو او استدلالونو څخه علم کلام را پیدا شو او عقلي دلايل په دیني مسایلو کښې دخپل شوه چه شک او تردید ورسره ملګري و.

متکلمین او علم کلام

د لومړي هجري قرن په آخر کښې مسلمانان په اسلامي عقایدو کښې لکه: توحید، تجسم، جبر او اختیار، معاد، ایمان، اوداسې نور له اختلافاتو سره مخامخ شوه او د هرې عقیدې خاوندانو دخپلې عقیدې د اثبات دپاره عقلي دلايل پیدا کول ددغو دلايلو راغونډول، تصنیف او تالیف د علم کلام اساس وګرځید او د عقل مذهب په دین کښې حلول او نفوذ وکړ چه معتزله پکښې ډېره درنه برخه لري.

حسن بصري چه د تصوف د لومړۍ مرحلې په سر کښې واقع دی او د دغې مدرسې مدرس ئې بللی شویو شاګرد ئې (واصل بن عطا) وچه په یوه مسئله کښې له خپل استاذ څخه مخالف شو او په مسجد کښې ئې له هغوی نه بیل خای ونيوه او اعتزال ئې اختیار کړ چه استاذ ئې هم دده په باب وویل: (اعتزل واصل عنا) یعنې له مونږ څخه لیرې اوبیل شو. واصل بن عطا لږ څه وروسته دخپل استاذ د یوه بل شاګرد عمرو بن عبید په ملګرتیا یوه نوې ډله جوړه کړه چه (معتزله) وبلل شوه یعنې د صوفي شاګرد معتزلی شو او معتزله فرقه ئې تاسیس کړه. معتزله د متکلمینو هغه فرقه ده چه (قدر) نفی کوي او له اهل سنتو سره په ځینو عقایدو کښې اختلاف لري او له کراماتو او معجزاتو څخه منکر دي او په آیتونو تاویل او تفسیر نه مني.

لومړۍ مسئله چه واصل بن عطا له خپل استاذ حسن بصري سره پکښې اختلاف درلود هغه د ګناهګارانو مسئله وه. مسلمانان هغه وخت په دغه مسئله کښې دوه ډلې و. ځینو د کبیره ګناهونو مرتکبین کافر ګڼل ځینو نورو فاسقان بلل. حسن بصري ورته منافقان وویل چه له کافرانو نه ډېر بتر دي.

واصل بن عطا پدې خبره کښې له استاذ سره مخالف شو او ویې ویل دوی نه کافران دي او نه مؤمنان بلکه بین المنزلتین منزلت لري او د کفراو ایمان په برزخ کښې واقع دي.

دغه د منزلت بین المنزلتین عقیده معتزله وچه په نورو مواردو کښې هم تطبیقوله لکه د حضرت عثمان (رض) قتل، د جمل اوصفین واقعه او داسې نور او دا د امویانو په ګټه وه ځکه دوی هم دا اعتزال مذهب ته راو اوښتل. د معتزله فرقې په مقابل کښې د متکلمینو بله فرقه اشعریه یا اشاعره وه.

د معتزله فرقې یو تن (ابوالحسن بن اسماعیل اشعري) چه له عبدالوهاب جبائی معتزلی څخه ئې زده کړه کوله دیوه خوب دلیدو په وجه له معتزلي مسلک څخه وګرځیده او له فلسفي روش څخه ئې در رسول الله صلی الله علیه وسلم سنتو او اسلامي سني فقهې ته مخه کړه او حنبلي مذهب ئې اختیار کړ. ده وویل زه دخدای په کلام او د پیغمبر په سنتو یعنې په هغو احادیثو تمسک کوم چه اصحابو او حدیثو امامانو ئې روایت کړی دی.

اشعریه یا اشاعره فرقه همدغه ابوالحسن اشعري ته منسوبه ده چه د معتزلی شاګرد و. اشعریه په حقیقت کښې دکوم نوي مذهب پیروان ندي بلکه په اصولو کښې د هماغه څه تابع دي چه اصحاب حدیث پرې عقیده لري. علم کلام چه دیني مسایل په عقلي دلايلو ثابتوي او معتزله فرقې د اشاعره وچه خلاف دغه علم ته ډېره توسعه ورکړه منبع ئې یوناني فلسفه ده.

متصوفین دغه علم ته ښه نظر لري او ځینې ئې که ډېر مخالف ندي ډېر موافق هم ندي. امام غزالی وايي: (قرآنی دلايل لکه غذا هر انسان ته ګټه لري او د متکلمینو دلايل لکه دواړنځورانو ته په کار ده.) ابن عباد هم علم کلام لکه طب ګڼي او وايي چه د صحت خاوندان ورته څه ضرورت نلري.

جنید مشهور صوفی یوه ورځ په لاره تېریده چه هلته متکلمین ناست و. ده پوښتنه وکړه چه دغه کسان څوک دي؟ چا ورته وویل دا هغه خلک دي چه د خدای تنزیه او له عیبونو څخه پاکوالی په عقلی دلایلو ثابتوي. جنید وویل: (تَقَى الْعَيْبِ حَيْثُ يَسْتَحِيلُ الْعَيْبَ عَيْبٌ) یعنی هلته چه عیب محال دی د عیب نفی کول هم عیب دي. امام شافعي او امام احمد حنبل د سني فقهې امامان سفیان ثوري او اکثر و محدثینو دغه علم تحریم کړی دی. لکه چه دمخه وویل شوه په اسلام کښې معارضې مباحې او مناظرې څه په خپله د مسلمانانو ترمینځ او څه د نورو مذاهبو د پیروانو له خوا دامویانو او عباسیانو په وخت کښې زیاتې شوې او کله چه خلیفه منصور عباسی فرمان صادر کړ چه د جهان علمي او مذهبي کتابونه په عربي ترجمه شي نو د دغو ترجمه شوو کتابونو په لوستلو د مسلمانانو په عقایدو کښې نوره گډوډي هم راغله او د عقلی دلایلو بازار تود شو.

د هارون الرشید پلار خلیفه مهدي چه دنوي پوهې ټینګ طرفدار و امر ئې وکړ چه اسلامي پوهان د اسلام د مخالفانو په ځواب کښې کتابونه ولیکي او اعتراضونه ئې رد کړي. ابوالهذیل (۱۳۱-۱۳۵ هجري) لومړی سړی و چه په علم کلام کښې ئې ډېر کتابونه ولیکل.

له خلیفه مهدي نه وروسته د ده ځوی هارون الرشید په ابتداء کښې علم کلام ته په بدنظر کتل او له متکلمینو سره ئې رویه سخته وه مگر ډېر ژر ئې په یوه خبره علم کلام ته نظرښه شو او علاقه ئې ورسره پیدا شوه. خبره دا وه چه د هند مهاراجا یو خط هارون الرشید ته ولیکه چه مسلمانانو خپل دین د تورې په زور په خلکو ومانه که چېرې د اسلام اثبات په دلیل او برهان کولی شی یو عالم راو لېږي که زه ئې قانع کړم اسلام به ومنم.

هارون الرشید یو فقیه ورو لېږه او د مهاراجا له خوا د مباحثې دپاره یو نماینده وټاکل شو چه فقیه ته ئې وویل: ستاسو خدای قادر دی که نه؟ فقیه وویل: هو! د خدای یو صفت قدیر دی او کامل قدرت لري.

د مهاراجا نماینده وویل: آیداد ځان په شان خدای پیدا کولی شي او دخپل مثل په پیدا کولو هم قادر دی.

فقیه جواب ورکړ: چه دا راز بحثونه په علم کلام پورې ارتباط لري او مونږ دغه علم او دغه راز بحثونه بد گڼو.

هارون الرشید وروسته تر هغه متکلمین راوغوښتل او له هغوی څخه ئې معمربین عباد د مباحثې دپاره انتخاب کړ. د مامون په وخت کښې علم کلام د رشد مرحلې ته ورسیده او معتزله و د هغه مهارت له مخې چه په فلسفه کښې ئې درلود د علم کلام علمي تدوین ته ئې اقدام وکړ.

وائې چه د علم کلام نوم په دغه علم ځکه کیښودل شو چه یو مهم بحث پکښې په الهی کلام باندې و او ډېرې خبرې په دې باندې کیدې چه قرآن مخلوق دی او که نه دی؟ ځینې وائې د فلسفې یو شاخ منطق دی او کلام د منطق په معنی دی ځکه د دغه علم نوم علم کلام کیښودل شو.

دا نوم د عباسیانو په وخت کښې وضع شو او پخوا تر هغه کلامي بحثونه (فقه الدین) بلل کیده د (فقه العلم) په مقابل کښې. په همدغه وجه د امام ابو حنیفه هغه کتاب چه په عقایدو کښې ئې ولیکه (فقه الاکبر) و بلل شو. په علم کلام کښې د معتزله او اشعریه ځینې مهم اختلافونه دادي:

وعد او وعید:

الله تعالی په خپل کتاب کښې ډېر ځایونه نیکانوته د اجر او ثواب وعدې ورکړيدي او گناهکاران ئې په زجر او عذاب ویرولي دي د عدالت تقاضا هم همدغه ده چه انسان دخپلو بنسو کارونو په مقابل کښې ښه و مومي او د بدیوسزا ورکړه شي.

دلته دا سوال پیدا کږي چه آیا په خدای باندې د وعدو او وعیدونو په ځای کول حتمی او لازمي امر دی که نه دی. یعنی الله تعالی په عدل مکلف دی او که نه؟

اشاعره وایي: په خدای پاک باندې څه واجب ندي هغه فعال مایشا دی او کولی شي چه مطیع او فرمانبردار ته سزا ورکړي. او گناهکار ته د رحم او کرم له مخې اجر وونه ورکړي.

امام غزالي وايي: الله تعالى ټول کافران بخښلي شي او ټول مومنان معذب کولي شي ځکه چه خدای د ټولو او د هرڅه مالک دی نو په خپل ملک کښې هر راز تصرف کولی شي.

معتزله وايي: دمطیع دپاره اجر او دگنهنکار دپاره (چه بې توبې مړشي) زجر په خدای واجب دي. که داسې نه وي نو پاک خدای به په هغه څه کښې چه مونږ ته ئې خبر را کړي دروغجن شي (العیاذ باللله) او دا کار له عدل او انصاف نه هم لرې دی او پاک خدای په خپله وايي: (وَمَا أَنَا بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ سورت ق آیت ۲۹) یعنی زه په بندگانو ظالم نه یم.

احباط:

په طاعت او عبادت او په بنو عملونو د گناهونو محوه کیدل او په بدو عملونو او گناهونو د نیکی له مینځه تلل هم اختلافي مسئله ده.

په قرآن کریم کښې داهم راغلي دي: (إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ سورت هود آیت ۱۱۴) یعنی حسنات سیئات له مینځه وړي.

له بلې خوا دا هم په قرآن کریم کښې خوځایه راغلي دي چه شرک او کفر نیک عملونه ضایع کوي او له مینځه ئې وړي مگر په صورت حجرات کښې د پیغمبر په حضور کښې په جگ او ازغریدل او داسې په جهر غریدل لکه چه مسلمانان په خپلو مینځو کښې یوله بل سره غږېږي دا کار هم چه شرک او کفر ندی بیا هم د اعمالو احباط (حبط کول) او ضایع کیدل گڼل شوي دي.

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ الحجرات آیت ۲) معتزله د احباط په باره کښې وايي: که یو مومن د گناه مرتکب شی نیک عمل ئې له مینځه ځي او په ښه عمل باندي بد عملونه مینځل کېږي نو په دغه اساس دانسان وروستی عمل اعتبار لری او محوه شوی عملونه په حساب کښې نه راځي.

اشاعره وايي: ښه او بد عملونه ځانته حساب لري او محاسبه کېږي. د اشاعره په نزد د تیرو اعمالو محوه کیدل یعنی (احباط) په انکار پورې ارتباط لري او د کفر په صورت کښې پخوانی نیک عملونه له مینځه ځي او بس. لکه چه الله تعالی فرمائي: (لَئِن شُرِکْتَ لِيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ سورت زمر آیت ۶۵) یعنی که څوک مشرک شي نو عمل ئې حبط کېږي. اشاعره وايي: د مومن او مسلمان حسنات او سیئات تلل کېږي که بدي ئې زیاته وه داسې به وې لکه چه هیڅ نیکی ئې نه وي کړي که د نیکی پله ئې درنه وي بې گناه به وگڼل شي دا ځکه چه اکثر په لږو غالب وي او اقل له مینځه وړي.

صاحب المواقف وايي: د چانیکي او بدي که مساوي وي امکان لري چه ثواب په عقاب رجحان ولري.

شفاعت:

د شفاعت مسئله هم له اختلافي مسائلو څخه ده چه دواړه فرقې پکښې اختلاف لري. اشاعره وائي: پیغمبر د کبیره گناه د مرتکبینو شفاعت کوي چه له عذابه یې خلاص کړي او نجات ومومي. معتزله وايي: د شفاعت معنی دانه ده چه د عذاب مستحق له عذابه خلاص شي بلکه د اجر او ثواب خاوند ته د اجر او ثواب زیاتول د شفاعت معنی ده او پیغمبر د هغه چا شفاعت کوي چه د ثواب مستحق وي چه خدای ئې په اجر کښې زیاتول وکړي او درجه ئې لوړه کړي.

په قرآن کریم کښې دا واضحه ده چه د کافرانو شفاعت نشي کیدی او نه شفاعت څه فایده ور رسوي: (فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ المدثر آیت ۴۸) همدغه معنی افاده کوي.

په ځينو آيتونو كښې شفاعت دخداى په اذن پورې موقوف گڼل شوى لكه پدې آيت شريف كښې: (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ الْبَقْرَةَ آيت ۲۵۵) يعنې څوك دى هغه چه دخداى په نزد شفاعت وكړي مگر دهغه په اذن. په بل آيت كښې راغلي دي: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِّن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَّا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ -البقره آيت ۲۵۴) په دې آيت كښې مومنانو ته ويل شويدي چه خپل مالونه دخداى په لاره كښې نفقه كړئ پخواتردې چه هغه ورځ راشي چه نه پكښې خريداو فروش شته نه دوستى او نه شفاعت.

د پيغمبرانو عصمت:

د انبياؤ په معصوميت كښې هم د نظر اختلاف موجود دى. معتزله وايي: كيدى شي چه انبيا د نبوت نه دمخه دلويو او وړو گناهونو مرتكب شوي وي او وروسته له نبوته هم د وړو گناهونو مرتكب شى، يعنى دوى پس له نبوته انبيا له كبيره گناهونو نه معصوم گڼي. اشاعره وايي: پخوا له نبوته دا امکان موجود دى چه انبيا دلويو او وړو گناهونو مرتكب شي او وروسته له نبوته هم كيدى چه سهواً دلويې گناه مرتكب شي مگر په قصدي او عمدې ډول غټه گناه نه كوي يعنى له كبيره گناه نه په قصدي صورت له نبوت نه وروسته معصوم دى.

معجزه او نبوت:

معتزله لكه چه د اولياؤ له كراماتو څخه منكر دي دغه شان د انبياؤ له معجزو ښكاره كولو نه هم انكار كوي او نه ئې مني. اشاعره وايي: نبوت يو مقام دى چه دخداى له لوري دخلكو د هدايت دپاره وركول كېږي او پيژندنه ئې پدې كښې كېږي چه خداى په خپل قدرت د معجزې ښكاره كولو توان پيغمبرته وركوي. دوى معجزه د نبوت شرط گڼي او د معجزې د پيژندلو دپاره دا شرطونه تعيينوي: دخداى فعل دې وي، خارق العاده دې وي، بل څوك دې هغه كار ونكړى شي. د نبوت دمدي لخوا دې عملي شي. له دعوي سره دې موافق وي، د پيغمبرانو او دده دعوي په ضد دې نه وي. د معجزې په خارق العاده توب كښې ځينې پوهانو ويلي دي چه كه د خارق العاده كار معنی دا وي چه د طبيعت د نظام او د فطرت د اصولو په خلاف د علت او معلول له سلسلې نه بهر وي دا راز كار هيڅ ممكن ندی او كه دغسې نه وي نو خارق العاده ويل ورته څه معنی لري او نه ښائي چه د معجزې اساسي شرط وگڼل شي. د اشعريانو مشران لكه امام رازي او امام غزالي چه د متكلمينو دغسې ايرادونو ته متوجه شوه نو د خرق عادت قيد ئې لغوه كړ لكه چه په شرح مواقف كښې ليكل شويدي: (وَالْمُعْجَزَةُ عِنْدَنَا مَا يَقْصُدُ بِهِ تَصْدِيقُ مُدْعَى الرِّسَالَةِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ خَارِقًا لِلْعَادَةِ) يعنى زموږ په نزد معجزه هغه ده چه د نبوت دمدي تصديق پكښې مقصود وي كه څه هم خارق العاده نه وي.

امام فخر رازي وايي: په نبوت باندې باور لرونكي دوه ډوله دي:

يو هغه چه معجزه د پيغمبري شرط گڼي بل هغه چه وايي مونږ بايد اول په دې پوه شو چه ښه او بد عقايد او كارونه كوم دي او بيا وگورو څوك چه خلك يوه دين ته رابولي په خبرو او تعليماتو كښې ئې دنيكى او حقيقت څومره اثر شته او دا بلنه خلك تر څه اندازې له باطلونه حق ته راگرځوي كه چيري دا يقين حاصل شي چه هغه پيغمبر دى نوبيا ئې اطاعت لازم او واجب دى.

امام رازي وايي: (دمعجزې نفى له قرآن څخه صراحتاً معلومېږي چه فهم ئې مشكل ندی.)

الله تعالی په سورة انعام کښې وايي: (وَمَا تُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ سورت انعام آیت ۴۸) یعنې نه لېږو پیغمبران مگر زیږي ورکوونکی او ویروونکی.

دا مطلب په قرآن کریم کښې خو ځله مکرر راغلی چه د پیغمبرانو کار د خلکو خبرول دي چه د بنو عملونو په مقابل کښې د بنه پاداش زیږی ورکړي او د بدو کاروله عواقبه خخه ئې ویروي. د پیغمبرانو وظیفه همدغه ده او نور د خلکو کار دی چه مني ئې که ردوي ئې. په دین کښې اکره نشته او حضرت محمد ته د خدای له لوري ویل شوی دی چه ته د خلکو په مسلمانولو مکلف نه ئې څه چه تا ته وحی کېږي هغه خلکو ته رسوه اوبس.

په دغه اساس معجزې ته هیڅ ضرورت نه پیدا کېږي چه د رسالت شرط ئې وگڼو ځکه الله تعالی حضرت محمد (ص) ته وایي: (قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِن أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ أَلِي - سورت انعام آیت ۵۰) یعنې ووايه، نه وایم تاسوته چه ماسره د خدای خزانې دي او نه وایم چه په غیب پوه یم او نه وایم تاسوته چه زه ملک یم، پیروي نه کوم مگر د هغه شي چه وحی ئې راته شویده.

هرکله چه پیغمبر د خدای له لوري مامور دی چه خلکو ته ووايي چه ماسره نه خزانې شته، نه علم غیب او نه زه ملک یم بلکه تاسو غوندې بشر یم او د وحی پیروي کوم نوییا د معجزې لرلو سوال څنگه پیدا کیدی شي.

په سورة اعراف کښې هم پاک خدای حضرت محمد (ص) ته داسې امرکوي: (قُلْ لَا أَفْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ سورت اعراف آیت ۱۸۸).

یعنی ووايه! مالک نه یم د ځان د پاره د نفع او نه د ضرر مگر هغه چه د خدای رضاوي که زه په غیب پوهیدلی هرگوره به مې ډېر جمع کړي و، د منفعت له جنس خخه او نه به رسیدله ماته هیڅ بدې.

نه یم زه مگر ویروونکی او زیږی رسوونکی د داسې قوم د پاره چه ایمان لري. دغه راز واضح بیانونه چه په قرآن کریم کښې راغلي دي امام رازي حق لري چه ووايي قرآن معجزه په صراحت نفی کړیده. له معجزې نه خو معتزله چور منکر دي او اشاعره هم پکښې دوه ډلې دي چه یوه ډله ئې د نبوت شرط نه گڼي یانې خارق العاده توب لازم نه گڼي او په دغه صورت کښې د معجزې مفهوم له مینځه ځي او یوه مشکله موضوع د حل لاره پیدا کوي. که چیرې معجزه نفی نشي بلکه خارق العاده کار او د نبوت شرط وگڼل شي او دا ټکی هم ورسره شي چه بل څوک هغه کار ونکړی شي نو بیا علاوه په عقلي او علمي استحاله چه د طبیعت او فطرت د اصولو خلاف د علت او معلول سلسلي نه بهر څه نشي کیدی دا مشکل هم پېښېږي چه اشاعره د پیریانو او شیاطینو په وجود او دانسان په بدن کښې د دوی په حلول او نفوذ هم عقیده لري او دامنی چه د بنیاد م په وجود کښې د پیریانو حلول د دې باعث کېږي چه له دغه شخص نه خارق العاده چارې څرگندې شي او د تعجب وړ وي. نو پدغه صورت کښې به دیوه پیریانو او سحرکار فرق چه د نبوت ادعا وکړي له رښتیا نې نه په څه شان وشي؟ له بلې خوا هغسې کسانو لکه: عبدالله بن مقفع، حکم بن عطا مزدک چه پخپل وخت کښې حیرانوونکي خارق العاده کارونه کړيدي یا اوس د مسمریزم او هیپنوتیزم په اساس صورت مومي له معجزې نه به ئې څنگه بیلوو او تشخیص به ئې کوو.

عبدالله بن مقفع دوه میاشتی د نخشب په شاوخوا کښې ځلانده سپوږمۍ له ځانه راویستله چه تر څلورو فرسنگو پورې ئې ځمکه رڼا کوله.

مزدک هم څه داسې وسیله پیدا کړې وه چه د اور له مینځ خخه به ئې خبرې کولې. بله دا چه که ووايو چه بل څوک دې هغسې کار ونه کړی شي که د دې خبرې معنی دا وي چه د معجزې د وقوع په وخت کښې دې څوک ونکړی شي نو بیا باید عبدالله بن مقفع پیغمبر وگڼل شي ځکه چه هغه وخت بل چا دغه کار نشو کولی او که مقصد دا وي چه د جهان تر آخره څوک ونکړی شي دا پیشگوئې به څوک څنگه وکړي چه دا کار په وروستیو زمانو کښې څوک نشي کولی. هغه شفاگانې چه د عیسیٰ (ع) معجزه وه او س د هیپنوتیزم او مسمریزم په وسیله کیدی شي چه لکه معجزه کوم خاص علت نلري

دهمد غسې ملاخطاتوپه وجه د متکلیمنو مهم اشخاص: امام غزالي، امام فخر رازي، ابن رشد، راغب اصفهانی او شاه ولی الله یا معجزه د رسالت شرط نه گڼي یائي له خارق العاده توب څخه مجزا کوي او د عقلي استدلال په حیث ټي د نبوت له موضوع سره مربوطوي. داؤ د معتزليانو او اشعريانو ځینې مهم اختلافونه چه په علم کلام کښې مطرح شوه او له حسن بصری صوفي سره دهغه د شاگرد واصل بن عطا اختلاف ټي اصلی منشا او مبدا وه. په دغو اختلافاتو پسې نور هم ډېر اختلافونه راروان و او په مختلفو نومونو، مختلفې فرقې په اسلام کښې راپیدا شوې چه مظاهري ټي ډېر څرگند او ښکاره دي.

هماغسې چه په عيسوي دين کښې پروتستان (په پاپ باندې عقیده نه لرونکي) کاتولیک (د پاپ پیروان) او ارتدکس (په دين کښې رښتوني او د صحيح دين پیروان) پیدا شوه په اسلام کښې زیات شمیر مذهبونه او مسلکونه مینځ ته راغلل او د اسلام تطبیق د زمان او مکان د اختلاف په وجه مختلف شکلونه او صورتونه پیدا کړه. قرآن کریم که څه هم په اصلي صورت محفوظ پاتې دی او تحریفات ټي په متن کښې نه دي راغلي مگر د تفسیر او تاویل له لارې پکښې راز راز تعبیرونه وشوه او د متضادو افکارو د استدلال ماخذ وگرځیده.

د اسلام دين چه تقریبا څوارلس سوه کاله دمخه دنیا ته راغی او اوس پرې ډېرې پیړۍ تیرې شوي دي، ډېره اوږده زمانه ټي طی کړیده او په دې کښې شک نشته چه د زمانې دغومره ډېر تغیر د ژوند په ټولو خواو کښې ډېر بدلونونه راوستي دي او دين هم له دغو تغییرونو څخه مصئون نه دی پاتې.

ځینې پوهان وايي د اسلام دين د نورو ادیانو په شان یوه اجتماعي پدیده وه چه پخپل وخت کښې د ترقی او تکامل په لور یو قوي او مفید حرکت و او ډېر اصلاحات ټي وارد کړه مگر څومره چه تولید او تولیدي وسایل ژر ژر تغیر کوي اجتماعي روابط او سازمانونه ټي نه کوي او ادیان څه موده وروسته نشي کولی چه ځان د تولید له څرنگوالي سره مطابق کړي په همدغه وجه بالاخره د ترقیاتو په مخکښې سد کېږي او دا ضرورت مینځ ته راځي چه باید مذهبي اصلاحات شروع شي او د مذهب او تولید ترمینځ نسبي تطابق مینځ ته راشي خوسره له دې بالاخر خبره هغه ځای ته رسېږي چه بیا اصولاً دين له تولید سره هیڅ مطابقت نه کوي او له مینځه ځي دا خبره چه هر څنگه وي، وي به دلته د بحث وړ دا خبره ده چه ایا د اسلام دين د زمانې تغیر ته څه اعتنا کړیده او که نه؟ آیا په ديني او شرعي احکامو کښې ټي د اجتماعي بدلون په وجه سازش او تطابق ته لاره خلاصه پرېښي ده که ترلی بي ده؟

په اسلامي فقه کښې خود مذهب امامانو ځان ته د اجتهاد دروازه بیرته کړه او د زمان او محل په اعتبار ټي داسې احکام وضع کړه چه ضرورت ټي تقاضا کوله.

د عموم البلوی اصطلاح په همدغه وجه مینځ ته راغله او: (الضَّرُورَاتُ تُبَيِّحُ الْمَحْضُورَاتِ) یعنی ضرورتونه ممنوعات مباح کوي یو مهم اصل وگڼل شو. (گر ضرورت بود روا باشد) په ديني او شرعي احکامو کښې اجتماع او قیاس وروسته له آیت او حدیث څخه دوه مهم اصله گڼل دا ثابتوي چه فقهاؤ له عصر او زمانې سره تطابق او د نوو احکامو استنباط او استخراج ضرور گڼلي او دغه اصل ټي منلی دی.

په همدغه اساس اسلامي فقه د څلور مذهبو د امامانو په اجتهاد تدوین شوه او دخلکو د احتیاج مطابق په شرعي احکامو کښې ډېره اضافه وشوه او ډېر نوي مسایل په عباداتو او معاملاتو کښې مینځ ته راغله او بیا لوڼې لوڼې فتاوي راووتې اوله اصولو او کلیاتو نه جزئیات استخراج شوه.

په شيعی فقه کښې خو اوس هم د اجتهاد سلسله جاري ده او مجتهدین د اجتهاد حق لري مگر په سني فقه کښې د اجتهاد دروازه وتړل شوه او د راتلونکو وختونو ایجابات او مقتضیاتو ته ونه کتل شوه بنائې د اجتهاد د دروازې تر لویو وجه داوي چه په اخره زمانه کښې د آخري زمانې ملایان د دنيائي گټو د پاره غلط حکمونه صادر نکړي او په دين کښې له سمې لارې نه منحرف نشي که دا کار په همدغه لحاظ هم شوی وي بیا هم ویلی شو چه په دين کښې د زمانې همدغه تاثیر چه پخوا اجتهاد جایز و او اوس ناجایز دی ډېر لوی تغیر دی او ډیر زیات اهمیت لري که د آخري زمانې د دیانت کمزوري د اجتهاد بندولو دلیل کیدی شي نو بیا د آخري زمانې دنوو ایجاباتو او مقتضیاتو د پاره د نوو

احکام و ضرورت و لې د اجتهاد د دوام موجب نشي کيدی. که څوک دا ووايي چه د اجتهاد حق يوازې په څلور و امامانو (ابو حنيفه، شافعی، مالک او حنبل) پورې منحصر و نو ددې انحصار دليل به څه وي؟ هغه وخت چه دغو امامانو د فقهي مسایل راويستل په هماغه وخت کښې هم ددوی په معاصرينو او شاگردانو کښې داسې کسان و چه مخالفت ئې ورسره کاوه لکه: (زفر، محمد او ابويوسف) او دغه اجتهادي مخالفت د دين مخالفت نه گڼل کيده پخپله د څلورو مذهبو يوله بله اختلاف د انبيي چه عقلاً ممکنه ده چه څلور واره مذهبو د مختلفو او متضادو احکامو لرو سره بيا هم څلور واره حق وگنل شي او په يوه کښې هم څه غلطې نه وي. په همدغه وجه دامل شويده چه يو مذهب به صحيح وي او نور د اجتهادي سهوې په وجه معاف وگڼل شي يا به په يوه مذهب کښې ځينې احکام صحيح وي او په ځينو کښې به اشتباه پيښه شوې وي: (الشَّيْخُ تَارَةً يُخْطِئُ وَ تَارَةً يُصِيبُ) شيخ کله خطا کېږي او کله حق ته رسېږي يعنې دا نشي کيدی چه ټول مجتهدين په ټولو اجتهادي احکامو کښې له سهو او خطا څخه مصئون وي. د وروستي زماني دايجاباتو او مقتضياتو رعايت په اسلام کښې معتبر گڼل شوی او پخپله دخداي په کتاب کښې داسې آيتونه شته چه د زماني د تغير په وجه د ديني احکامو تغير رانبيي او په دې مو پوهوې چه ديوه وخت احکام په بل وخت کښې د شرايطو او حالاتو په بدلون منسوخ شويدي.

سربيره په دې د خلفای راشدينو په وخت کښې هم ځينې مثالونه شته چه د وخت په بدلون د احکامو بدلون څرگند وي. د رسول الله (ص) په زمانه کښې د اسونو زکات نه اخيستل کېږي مگر حضرت عثمان پخپل خلافت کښې د اسونو زکات و اخيست او دليل ئې دا و چه هغه وخت اسونه لږ و او د جهاد د پاره و مگر اوس ډېر شويدي او تجارتي مال گرزيدي دي چه بايد زکات ئې و اخيستل شي. همدارنگه رسول الله (ص) د قرآن کریم په حکم مولفة القلوب د بيت المال په مال کښې د برخې خاوندان گڼل او دوی ته ئې برخه ورکوله مگر حضرت عمر (رض) پخپل خلافت کښې مولفة القلوب ته څه نه ورکول او ويل ئې هغه وخت مسلمانان ضعيف و او د قلوبو تاليف ته ئې ضرورت درلود چه اوس ئې نلري.

په سورة انفال کښې الله تعالی خپل نبي ته امر کوي چه مومنان جنگ ته وهڅوه او ترغيب ورکړه چه که ستاسو شل تنه صابران وي په دوو سوو غلبه مومي او که له تاسو نه سل تنه وي په زرو کافرانو باندې بريالی کېږي: (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا

سورت انفال آيت ۲۵)

وگورئ! په دې آيت کښې مسلمانان مکلف شويدي چه يوتن د لسو تنو کافرانو په مقابل کښې و جنگېږي خوڅه موده وروسته چه حالات بدلېږي يوبل آيت نازلېږي او مومنانو ته وايي اوس خداي تخفيف درکړ او پېټي موسپک شو. خداي پوهېږي چه په تاسو کښې ضعف راغی که اوس ستاسو سل تنه صابران وي په دوو سوو غالبېږي او که زرتنه له تاسو څخه وي په دوو زرو تنو باندې د خداي په اذن غلبه حاصلوي او خداي د صابرانو ملگری دی:

(الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ - سورت انفال آيت ۲۶) دلته يومسلمان د دوو تنو کافرانو په مقابل کښې په مقاومت مکلف دی او د زماني په بدلون په ديني تکليف کښې ډېر کموالی راغلی دی د هجرت په آغاز کښې مسلمانان لږ و مگر ديني جذبه او روحیه ئې ډېره قوي وه چه يوبه د لسو په مقابل کښې جنگيده او بريالی کيده، حتی چه زرتنه مسلمانان له اتيا زره کافرانو سره جنگيدل او د موته په غزا کښې درې زره مسلمانان د دوو سوو زرو يعنی دوو لکو په مقابل کښې پايدار پاتې شوه، د هجرت له آغاز نه څه موده وروسته چه لومړنی مسلمانان بوډاگان او ضعيف شوه اونوی نسل د پخوانيو مهاجرينو او انصارو په شان معنا اورو حاقوي نه و او نه هغه کامل يقين ورسره و نو يوتن د دوو تنو په مقابل کښې په جنگ مامور شو يعنې د رسول الله (ص) په حیات کښې د ډېرو وخت په تېريدو په يوه قرآني

حکم کنبې د غومره فرق او تغېبیر راغی او علت ئې هم د زمانې تغېبیر ونبودل شوځکه د تخفیف د آیت شروع په (الآن) باندې وشوه.

د اسلام ژوره، باریکه او صحیحه مطالعه چه اجتهادي پوهه هم ورسره ملگرې وي ډاډه را کوي چه اسلام په هروخت کنبې د عصر له احتیاجاتو سره مناسب احکام وضع کولی شي او یوازې د اسلام اجتماعي عدالت دا استعداد او ظرفیت لري چه بشري سعادت تامین کړي اوبس.

پای

اسلام او د اسلام نقش

د فرد او جامعي په جوړولو کښې

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**